

1945–1975

РОКІВ ВЕЛИКОЇ ПЕРЕМОГИ

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

4

КИЇВ–1975

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- Подвиг Радянських Збройних Сил у Великій Вітчизняній війні
- Партизанський рух — складова частина Великої Вітчизняної війни
- Партийне підпілля на чолі боротьби трудящих за зрив планів фашистських окупантів по використанню промисловості України
- Зміцнення братерської співдружності радянських народів у роки Великої Вітчизняної війни
- Шляхом інтенсифікації сільського господарства. 10-річчя березневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС
- Виховання свідомих, активних будівників комунізму — справа партійна

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи. *Г. И. Салманов*. Подвиг Советских Вооруженных Сил в Великой Отечественной войне. *В. И. Клоков*. Партизанское движение — составная часть Великой Отечественной войны. *В. Н. Немайтый*. Партийное подполье во главе борьбы трудящихся за срыв планов фашистских оккупантов по использованию промышленности Украины. *Г. А. Куманев*. Укрепление братского содружества советских народов в годы Великой Отечественной войны. *** *В. И. Федан*. Путь интенсификации сельского хозяйства. 10-летие мартовского (1965 г.) Пленума ЦК КПСС. *Н. М. Матвейчук*, *Н. М. Якулов*. Воспитание сознательных, активных строителей коммунизма — дело партийное. Сообщения. *А. Ф. Мингазутдинов*. Интернациональное воспитание советских воинов в годы Великой Отечественной войны. *И. П. Стафийчук*. Участие комсомола в развертывании всепартийной борьбы на оккупированной территории Украины (1941—1944 гг.). *М. В. Коваль*. Общество Красного Креста и Красного Полумесяца УССР — фронту и тылу (1941—1945 гг.). *К 30-летию социалистической Чехословакии*. *С. Ю. Фрунза*. Роль Советского Союза в освобождении Чехословакии от фашистских захватчиков и возрождении ее независимости и суверенитета. *** *Н. Н. Нивалов*, *А. В. Дольчук*. Кривому Рогу — 200 лет. Возвращаясь к напечатанному. В помощь преподавателям истории. Охрана и использование памятников истории и культуры. Наш календарь. Обзор источников и литературы. Критика и библиография. Хроника и информация.

CONTENTS

Articles. *G. I. Salmanov*. A Dred of the Soviet Armed Forces in the Great Patriotic War. *V. I. Klokov*. Partisan Movement — a Constituent Part of the Great Patriotic War. *V. N. Nemaity*. The Party Underground Organizations at the Head of the Struggle of Working People for Failing the Plans of the Fascist Occupationists on Utilizing the Ukrainian Industry. *G. A. Kumaney*. Consolidation of the Fraternal Cooperation of the Soviet Peoples during the Years of the Great Patriotic War. *** *V. I. Fedan*. Along the Path of Intensification. The 10th Anniversary of the March (1965) Plenum of the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union. *N. M. Matveychuk*, *N. M. Yakulov*. Education of Conscious, Active Builders of Communism — the Party of the Soviet Union. *N. M. Matveychuk*, *N. M. Yakulov*. Raising of Conscious, Active Builders of Communism — the Party Affair. Communications. *A. F. Mingazutdinov*. International Education of Soviet Soldiers During the Great Patriotic War. *I. P. Stafychuk*. Participation of the Komsomol in Development of National Struggle in the Occupied Territory of the Ukraine (1941—1944). *M. V. Koval*. Contribution of the Red Cross and Red Crescent Societies of the Ukrainian SSR to the Front and Rear (1941—1945). *On the 30th Anniversary of Socialist Czechoslovakia*. *S. Yu. Frunza*. Role of the Soviet Union in Liberation of Czechoslovakia from Fascist Invaders and Restoration of Its Independence and Sovereignty. *** *N. N. Nivalov*, *A. V. Dolchuk*. 200 Years to Kholmogor. Returning to the Already Published. Aid to the Teacher of History. Protection and Use of History and Culture. Our Calendar. Review of Sources and Literature. Criticism and Bibliography. News Items and Information.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 4 (169)

КВІТЕНЬ

1975

РІК ВИДАННЯ
ВІСЬМНАДЦЯТИЙ
Журнал заснований
у липні 1957 р.
Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР,
ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ПРИ ЦК КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ —
ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

ЗМІСТ

СТАТТІ

- Г. І. Салманов — Подвиг Радянських Збройних Сил у Великій Вітчизняній війні 3
- В. І. Клоков — Партизанський рух — складова частина Великої Вітчизняної війни 15
- В. М. Нем'ятій — Партійне підпілля на чолі боротьби трудящих за зрив планів фашистських окупантів по використанню промисловості України 24
- Г. О. Куманьов (Москва) — Зміцнення братерської співдружності радянських народів у роки Великої Вітчизняної війни 33

* * *

- В. І. Федан — Шляхом інтенсифікації сільського господарства. 10-річчя березневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС 44
- М. М. Матвійчук, П. М. Якушов (Одеса) — Виховання свідомих, активних будівників комунізму — справа партійна 52

ПОВІДОМЛЕННЯ

- А. Ф. Мінгазутдінов — Інтернаціональне виховання радянських воїнів у роки Великої Вітчизняної війни 62
- І. П. Стафійчук — Участь комсомолу у розгортанні всенародної боротьби на окупованій території України (1941—1944 рр.) 70
- М. В. Коваль — Товариство Червоного Хреста і Червоного Півмісяця УРСР — фронту і тилу (1941—1945 рр.) 78

До 30-річчя соціалістичної Чехословаччини

- С. Ю. Пруниця (Ужгород) — Роль Радянського Союзу у визволенні Чехословаччини від фашистських загарбників та відродженні її незалежності і суверенітету 87

* * *

- М. М. Нівалов (Кривий Ріг), А. В. Дольчук (Кривий Ріг) — Кривому Рогу — 200 років 94

ПОВЕРТАЮЧИСЬ ДО НАДРУКОВАНОГО

- М. І. Крячок — До історії видання на Україні ленінської праці «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?» 103

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- Н. С. Раскіна (Лисичанськ) — Про вивчення творів В. І. Леніна на уроках історії 105

ОХОРОНА І ВИКОРИСТАННЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

- В. П. Бадяк (Львів) — Увічнення в Українській РСР подвигу радянського народу у Великій Вітчизняній війні 109

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА», КИЇВ

НАШ КАЛЕНДАР

А. К. Курас — 50-річчя XIV конференції РКП(б)	115
В. П. Сидоренко — 50-річчя IX Всеукраїнського з'їзду Рад	117
В. В. Машотас (<i>Львів</i>), Б. М. Чайковський (<i>Львів</i>) — 25-річчя Львівського філіалу Центрального музею В. І. Леніна	120
М. І. Дмитрієв — Оплот миру і соціалізму (До 20-річчя створення Організації Варшавського договору)	123

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

М. Я. Цалюк — Аграрне питання у працях В. І. Леніна і сучасність	125
М. О. Буцько, Є. Т. Курганський (<i>Кременчук</i>) — Братні народи СРСР в битві за Радянську Україну (1943—1944 рр.)	131

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

В. Г. Сарбей — Ленинские декреты 1917—1922. Библиография	136
С. Н. Саженов — Советский тыл в Великой Отечественной войне	137
І. І. Слинко — М. М. Лемешук, Я. М. Скаковский. Герои сорок першого	140
П. М. Калениченко — А. П. Лебедев. С открытым сердцем	141
Л. О. Любимський (<i>Львів</i>), В. С. Манюков (<i>Львів</i>) — Народне Військо Польське 1943—1945	142
Я. М. Горелік (<i>Москва</i>) — В. И. Дашичев. Банкротство стратегии германского фашизма. Исторические очерки. Документы и материалы. В 2 томах	144
М. М. Загорулько (<i>Волгоград</i>) — Норберт Мюллер. Вермахт и оккупация (1941—1944). О роли вермахта и его руководящих органов в осуществлении оккупационного режима на советской территории	145

* * *

Українська РСР у Великій Вітчизняній війні. Показник літератури за 1970—1974 рр. (<i>Продовження</i>)	147
---	-----

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

В. К. Василенко — Узагальнення досвіду інтернаціонального виховання трудящих республіки	152
А. С. Василенко, І. Г. Явтушенко — Музей — літопис подвигу народного	155
В. П. Булкіна — Нарада керівників і заступників керівників авторських колективів «Нарисів» історії обласних партійних організацій	159
В. В. Павленко — Зустріч науковців Інституту історії АН УРСР з чл.-кор. АН СРСР Д. Ф. Марковим	160

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

П. М. Калениченко (головний редактор), Ю. В. Бабко, В. К. Василенко, М. Р. Доній, В. А. Жебокрицький, В. О. Замлинський (заст. головного редактора), М. В. Коваль (заст. головного редактора), І. П. Кожукало, М. Ф. Котляр, М. І. Крячок, М. Н. Лещенко, А. В. Санцевич, В. А. Чирко, Ф. П. Шевченко, А. М. Шлепаков, П. М. Шморган.

Відповідальний секретар В. І. Кузнецов

Адреса редакції : 252005, Київ, 5, вул. Горького, 3.

Телефон: 24-29-92.

Статті

Г. І. САЛМАНОВ

командуючий військами Червонопрапорного
Київського військового округу, генерал-полковник

ПОДВИГ РАДЯНСЬКИХ ЗБРОЙНИХ СИЛ У ВЕЛИКІЙ ВІТЧИЗНЯНІЙ ВІЙНІ

Три десятиріччя минуло з дня переможного завершення Великої Вітчизняної війни. Ще яскравіше постає вселіч Подвигу Радянських Збройних Сил, народів нашої країни в роки минулої війни, глибоко усвідомлюється його значущість для історичної долі всього світу. Гітлерівська агресія несла з собою поневолення і фізичне винищення десятків і сотень мільйонів людей, руйнування цивілізації. Здавалося, не було сили, яка б зупинила навалу гітлерівських полчищ, під ударами яких розвалилися армії буржуазних держав, одна за одною капітулювали західноєвропейські країни. Однак така сила знайшлася. Нею стали радянський народ і його героїчна армія, керовані ленінською партією комуністів.

Боротьба Радянського Союзу проти німецько-фашистських загарбників становила найголовніший етап другої світової війни, в яку було втягнуто понад 60 держав світу з населенням більш як 1,5 млрд. чол.

Цілі гітлерівців у війні проти СРСР полягали у загарбанні його території, ліквідації соціалістичного суспільного і державного ладу, фізичному винищенні і поневоленні радянських людей, захопленні багатств Радянської країни. Це мало бути досягнуто розгромом Радянських Збройних Сил. Про майбутнє нашого народу фашисти недвозначно заявляли: «Йдеться не лише про розгром держави з центром у Москві... Справа полягає найскоріше в тому, щоб розгромити росіян як народ, роз'єднати їх»¹. Готуючи підступну агресію проти СРСР, фашистське військове командування за вказівкою Гітлера розробило план «блискавичної» війни (план «Барбароса»). Ним передбачалось кілька раптових могутніх ударів великими силами танкових і моторизованих військ на двінському, мінсько-смоленському і київському напрямках з метою роз'єднати, оточити та знищити головні сили Червоної Армії. В дальшому намічалось навальне стрімке просування вглиб країни для захоплення Москви, Ленінграда, Донбасу і виходу на лінію Архангельськ — Волга.

Для досягнення цих стратегічних замислів гітлерівське керівництво мобілізувало всю міць економіки фашистської Німеччини й підко-

¹ Совершенно секретно! Только для командования! Документы и материалы, М., 1967, стор. 117.

рених країн Європи. Вздовж західних кордонів СРСР була зосереджена 5,5-мільйонна армія, озброєна найсучаснішою бойовою технікою. В основу злочинних планів гітлерівців були покладені авантюристичні розрахунки на економічну, політичну і воєнну слабкість Радянського Союзу. Водночас фашистське командування переоцінювало можливості збройних сил Німеччини, вважаючи, що вдасться ще до зими зламати опір Червоної Армії. Швидко, гірке розчарування чекало агресорів уже з перших кроків по радянській землі.

СРСР напередодні війни перетворився у могутню високорозвинену державу, здатну витримати і подолати найважчі випробування. Комуністична партія і Радянський уряд, весь народ добре пам'ятали настанову В. І. Леніна про те, що «ми оточені людьми, класами, урядами, які відкрито виявляють величезну ненависть до нас..., що від усякої навали ми завжди на волоску»². Виконуючи заповіді Володимира Ілліча, партія, робітничий клас, колгоспне селянство, інтелігенція доклали великих зусиль до зміцнення економічної і оборонної могутності Батьківщини.

Здійснюючи рішення XVIII з'їзду і XVIII партконференції і враховуючи небезпеку агресії, що насувалася, Центральний Комітет ВКП(б) провів ряд надзвичайно важливих заходів по перебудові роботи промисловості й транспорту, по розгортанню Збройних Сил, їх переозброєнню, збільшенню чисельності, розширенню підготовки військових кадрів. Так, за два передвоєнні роки середньорічне виробництво озброєння і бойової техніки в порівнянні з 1935—1937 рр. зросло по бойових літаках у 2 рази, по гарматах усіх видів — у 3,6 раза, по гвинтівках і карабінах — майже в 4 рази. З 1940 р. був розпочатий серійний випуск літаків нових типів — «ЯК-1», «ІІЕ-2», «ІЛ-2», танків «Т-34», «КВ». У вересні 1939 р. прийнято закон про загальний військовий обов'язок. Це дало змогу до літа 1941 р. збільшити чисельність військ майже втричі, сформувати 125 нових дивізій, підвищити бойову готовність Червоної Армії. Помітно зросла міць Військово-Морського Флоту. Тільки за 11 місяців 1940 р. стало до ладу 100 нових бойових кораблів. Удосконалювалася система протиповітряної оборони, були створені повітрянодесантні війська³.

Поряд із зміцненням оборони країни Комуністична партія проводила величезну ідеологічну роботу, виховуючи радянських людей в дусі беззавітної відданості Батьківщині, готовності захищати її до останньої краплі крові, в дусі пролетарського інтернаціоналізму, непримирності, ненависті до фашизму. Проте не всі намічені заходи щодо зміцнення оборони країни вдалося втілити в життя — дуже мало було часу. Зокрема, воєнна промисловість, незважаючи на її інтенсивний розвиток, не встигала забезпечувати швидко зростаючі Збройні Сили необхідною кількістю бойової техніки і озброєння, особливо найновіших типів. Як наслідок на початок війни перевага в технічному оснащенні військ новою зброєю тимчасово була на боці ворога. Негативну роль відіграли також прорахунки в оцінці часу можливого нападу фашистської Німеччини на СРСР і упущення в підготовці до відсічі перших ударів.

У передвоєнні роки Радянський Союз докладав великих зусиль, щоб приборкати агресора, наполегливо добивався створення системи колективної безпеки в Європі. Проте збереженню миру протидіяла політика західних держав, засліплених ненавистю до першої на землі країни соціалізму.

² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 44, стор. 284.

³ А. А. Гречко. Вооруженные Силы Советского государства, М., 1974, стор. 60.

Велика Вітчизняна війна почалася у винятково несприятливій для СРСР обстановці. Використовуючи значну перевагу в чисельності військ, їх озброєнні, а також фактор раптовості, ворог глибоко вклинився в межі нашої країни. Над нею нависла смертельна небезпека.

На чолі всенародної боротьби проти німецько-фашистських загарбників з першого дня війни стала Комуністична партія. Організуючи відсіч ворогові, вона керувалася ленінським ученням про захист соціалістичної Вітчизни. «Раз справа дійшла до війни,— писав В. І. Ленін,— то все повинно бути підпорядковане інтересам війни, все внутрішнє життя країни повинно бути підпорядковане війні, ні найменше вагання щодо цього недопустиме»⁴. Спираючись на можливості соціалістичної економіки, переваги радянського суспільного і державного ладу, ЦК ВКП(б) розробив науково обгрунтовану програму боротьби з ненависним ворогом. Вона включила всебічне роз'яснення характеру війни як справді народної, Вітчизняної війни, перетворення країни в єдиний бойовий табір, мобілізацію всіх її ресурсів на успішне ведення збройної боротьби. Зусилля Червоної Армії, радянського народу партія й уряд спрямовували насамперед на зрив ворожого замислу «блискавичної» війни, ліквідацію тимчасової переваги гітлерівців у бойовій техніці, на створення необхідних умов для переходу наших військ у наступ. Основні положення програми були викладені в директиві ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 29 червня 1941 р.⁵

З метою успішного розв'язання воєнних завдань Комуністична партія перебудовувала свої ряди, зміцнила їх організованість і дисципліну. Для об'єднання зусиль радянського тилу і фронту, концентрації в одному керівному органі всієї повноти влади в країні створюється Державний Комітет Оборони (ДКО) на чолі з Генеральним секретарем ЦК ВКП(б) Й. В. Сталіним. З урахуванням першого досвіду бойових дій перебудовується система керівництва Збройними Силами країни. Утворюється Ставка Верховного Головнокомандування, реорганізуються Генеральний штаб, Наркомати оборони і Військово-Морського Флоту. Істотних змін зазнає й організаційна структура військ. У військах усіх видів та родів, фронтах і флотах створюються Військові ради. Управління й відділи політичної пропаганди реорганізуються в політичні управління і відділи. Запроваджується інститут військових комісарів. У частинах виборність секретарів парторганізацій замінюється системою призначування парторгів.

Своїм централізованим керівництвом партія охопила всі сфери життя і діяльності нашої держави, злила воедино енергію радянського народу. На її заклик «Все для фронту, все для перемоги!» жителі міст і сіл Країни Рад піднялися на священну війну. За перші вісім днів в армію було призвано 5,3 млн.чол., розгорнулася величезна робота по створенню нових формувань. На кінець 1941 р. у нас уже налічувалося більш як 400 новостворених дивізій. По суті, за півроку в надзвичайно тяжких умовах утворилися збройні сили, що перевищували армію, яку мала наша країна до початку війни. Такий розмах воєнного будівництва був під силу тільки Радянській державі. У той же час в Сполучених Штатах Америки на формування 36 нових дивізій у значно сприятливіших умовах потрібно було близько двох років.

З кожним днем дедалі відчутнішими ставали результати напруженої роботи партії. Міцнів опір агресорові. У ході найважчої для

⁴ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 41, стор. 110.

⁵ История Коммунистической партии Советского Союза, т. 5, кн. 1, М., 1970, стор. 156.

Червоної Армії літньо-осінньої кампанії першого періоду Великої Вітчизняної війни було завдано серйозних втрат відбірним військам противника. За перші 20 днів боїв їхні втрати були більшими, ніж за попередні роки війни в Європі. Тільки льотчики Південно-Західного фронту, сформованого на базі Київського Особливого військового округу, в період з 22 червня до 9 липня збили близько 300 ворожих літаків. Німецька група армій «Південь» за два тижні боїв втратила 40% танків⁶.

У запеклих битвах в районі Луцька, Брод і Ровно, біля стін Києва, під Ленінградом, Одесою і Севастополем були розвіяні ілюзії гітлерівців на легкі перемоги, до яких вони звикли в Західній Європі. Битва ж під Смоленськом зірвала замисли ворога на швидкий вихід до Москви. Розрахунки німецько-фашистського командування на «блискавичний» розгром Червоної Армії виявилися неспроможними.

У кровопролитних оборонних битвах радянські війська виявляли виняткову мужність і відвагу. Як зразок беззавітного патріотизму й безприкладного героїзму радянських людей ввійшла в історію оборона Брестської фортеці.

Центральною подією першого року Великої Вітчизняної війни була битва під Москвою. Німецько-фашистське командування розраховувало до настання зими оволодіти столицею Радянського Союзу і тим самим здійснити політичні цілі війни. Противник зосередив тут основні сили. ЦК ВКП(б), ДКО жили всіх заходів, щоб захистити столицю нашої Батьківщини. За короткий час вона була перетворена в неприступну фортецю. Учасники оборони Москви стояли насмерть. Завжди в пам'яті народній будуть подвиги панфіловців та багатьох інших героїв.

Виснаживши противника в оборонних боях, радянські війська 5—6 грудня 1941 р. перейшли в рішучий контрнаступ, в результаті якого ударні угруповання ворога на московському напрямі були розгромлені й відкинуті на 100—250 км⁷. Важливу роль в успішному розгортанні бойових дій наших військ під Москвою відіграло проведення наступальних операцій під Ростовом і Тихвіним. Загрозу столиці було ліквідовано. Гітлерівське стратегічне угруповання зазнало поразки. Під час загального контрнаступу, що розгорнувся на фронті від Ленінграда до Чорного моря, Червона Армія протягом січня — квітня 1942 р. просунулася на захід до 150—400 км⁸.

Перемога під Москвою мала величезне політичне і воєнне значення. Вона ознаменувала початок корінного повороту в ході війни, розвіяла міф про непереможність німецько-фашистської армії. Народи світу повірили в реальну можливість розгрому агресора. Стратегічна ініціатива перейшла до радянських військ. Зазнав остаточного і ганебного провалу гітлерівський план «блискавичної» війни.

Контрнаступ Червоної Армії в грудні 1941 р. відбувався в дуже складних умовах і вимагав велетенського напруження сил радянських військ та всієї країни. Успіху було досягнуто завдяки великій організаторській діяльності Комуністичної партії і Радянського уряду, військового командування і героїчним зусиллям трудящих тилу, які працювали вдень і вночі, щоб дати фронтові все необхідне. Проте радянська економіка в тиллових районах, хоч і неухильно і швидкими темпами розвивалася, не була ще здатною забезпечити Збройні Сили потрібною кількістю бойової техніки.

⁶ Киевский Краснознаменный, М., 1974, стор. 184.

⁷ 50 лет Вооруженных Сил СССР, М., 1968, стор. 297.

⁸ Великая Отечественная война. Краткий научно-популярный очерк, М., 1973, стор. 110

Влітку 1942 р. основні події розгорнулися на південному крилі радянсько-німецького фронту. Створивши перевагу в живій силі й техніці, німецько-фашистські війська захопили Керченський півострів, Лівобережну Україну, Донбас, частину Північного Кавказу, вийшли у великий вигин Дону, внаслідок чого виникла загроза прориву до Волги і Кавказу. На фронті утворилася складна обстановка. Стратегічна ініціатива знову перейшла до ворога. Проте намічені цілі йому здійснити не вдалося.

Нездоланною стіною на шляху гітлерівців стали радянські воїни. Героїчно билися під Сталінградом війська 62-ї і 64-ї армій під командуванням генералів В. І. Чуйкова і М. С. Шумілова. Безсмертною славою вкрили себе бійці й командири 13-ї гвардійської дивізії генерала О. І. Родімцева, з'єднань полковників Л. М. Гуртьєва, І. І. Людникова та багатьох інших. Назавжди до літопису війни ввійшли перетворені в нездоланні фортеці славетні Будинки сержанта Я. Ф. Павлова і лейтенанта М. Є. Заболотного.

Стратегічна оборона радянських військ забезпечувала необхідний час для підготовки людських і матеріальних ресурсів. Завдяки заходам, що їх вжила Комуністична партія, титанічним трудовим зусиллям робітників, інженерно-технічних працівників, учених невпинно зростало виробництво озброєння, підвищувалася його якість. Формувалися нові стрілецькі, танкові, артилерійські, авіаційні з'єднання і частини. На початок листопада 1942 р. чисельність радянських військ уже досягла 6,1 млн. чол., на їхньому озброєнні було 72,5 тис. гармат і мінометів, більш як 6 тис. танків, понад 3 тис. бойових літаків⁹. Співвідношення сил сторін за кількістю військ, озброєння і техніки стало приблизно рівним. Радянські Збройні Сили набули багатого досвіду ведення війни. Зросла майстерність командирів, працівників штабів, політorganів і органів тилу в організації наступу й оборони, тісної взаємодії військ і всебічного забезпечення бойових дій.

У запеклих чотиримісячних оборонних боях у великому вигині Дону, потім у межиріччі Дону і Волги і, нарешті, безпосередньо у Сталінграді, а також у передгір'ях Кавказу радянські війська вимотали і знекровили противника, підірвали його моральний дух і спинили наступ. Але обстановка залишалася напруженою. СРСР, як і раніш, вів боротьбу сам на сам з гітлерівською коаліцією. Союзники по антифашистському блоку зволікали з відкриттям другого фронту. Це дало змогу Німеччині зосередити на радянсько-німецькому фронті найбільшу за роки війни кількість сил — 258 дивізій і 16 бригад, що становило 72% усіх збройних сил Німеччини¹⁰. І все ж Червона Армія зуміла добитися перелому. Наприкінці 1943 р. Велика Вітчизняна війна вступила у новий, другий період свого розвитку — період наступальних операцій Радянських Збройних Сил.

19 листопада 1942 р. радянські війська перейшли у контрнаступ під Сталінградом. Блискуча за задумом стратегічна операція завершилася оточенням і повним розгромом 330-тисячного німецько-фашистського угруповання. Ця операція, яку по праву можна назвати Каннами XX століття, проводилася в умовах майже рівного співвідношення сил і продемонструвала всьому світові могутність Радянських Збройних Сил, їх високе воєнне мистецтво. Перемога під Сталінградом внесла величезний вклад у досягнення корінного перелому в ході Ве-

⁹ 50 лет Вооруженных Сил СССР, стор. 373, 344.

¹⁰ Великая Отечественная война Советского Союза 1941—1945 гг., М., 1970, стор. 211, 566.

ликої Вітчизняної і другої світової війни в цілому. Стратегічна ініціатива остаточно перейшла до Червоної Армії. У вогні Сталінградської битви людство побачило зорю майбутньої перемоги над фашизмом. Її гідно оцінили і друзі, і вороги. Президент США Ф. Рузвельт писав про захисників Сталінграда: «Їх славна перемога зупинила хвилю навали і стала поворотним пунктом війни Союзних Націй проти сил агресії». Гітлерівський генерал Г. Дерр змушений визнати, що «в 1942 році Сталінград став поворотним пунктом у другій світовій війні. Для Німеччини Сталінград був найтяжчою поразкою в усій історії, для Росії — найбільшою перемогою»¹¹.

У ході ряду операцій взимку 1942—1943 рр. ворога було відкинуто від Волги і Терека на 600—700 км на захід. Червона Армія визволила тисячі міст і сіл та з боями вступила на українську землю. Загальна площа території, з якої вигнали фашистів, перевищувала 490 тис. км². Успіхи радянських військ сприяли розладу у гітлерівському блоці. Японія і Туреччина змушені були утриматися від намірів вступити у війну проти СРСР. У більшості окупованих європейських країн посилювався рух Опору. Ще вище піднісся у світі авторитет Країни Рад.

Надзвичайно великою подією 1943 р. стала битва на Курській дузі. В ній німецько-фашистська армія зазнала поразки, від якої вже не могла оправитись до кінця війни. Ця перемога радянських військ потрясла до основи фашистську коаліцію, підірвала довір'я німецьких солдатів, офіцерів і генералів до свого військово-політичного керівництва. Розвіявся геббельсівський міф про те, що Червона Армія може наступати тільки взимку. У битві бід Курськом радянські воїни вписали в історію наших славних Збройних Сил нові героїчні сторінки. За бойову доблесть більш як 100 тис. чол. нагороджено орденами і медалями, 60 чол. присвоєно високе звання Героя Радянського Союзу. 5 серпня 1943 р. вперше з початку Великої Вітчизняної війни пролунав переможний салют на честь визволення Орла і Белгорода. З того часу салюти стали традицією.

Наступальна стратегія німецько-фашистського командування зазнала цілковитого краху. Так завершився корінний перелом у ході Великої Вітчизняної війни на користь Радянського Союзу. Гітлерівська Німеччина була поставлена перед неминучою катастрофою.

Перемога на Курській дузі була здобута не тільки героїчною боротьбою Збройних Сил. Як і інші наші перемоги у Великій Вітчизняній війні, вона — результат самовідданої праці всього радянського народу. Тил і фронт жили єдиною думкою про розгром ворога. Переборюючи величезні труднощі й нестатки воєнного часу, робітники, колгоспники та інтелігенція працювали з небаченим ентузіазмом, віддаючи всі свої сили і енергію в ім'я найшвидшого визволення рідної землі.

Всенародна допомога фронтові виявлялася не тільки в ударній праці, а й у створенні фонду оборони, збиранні коштів на озброєння Червоної Армії, подарунків і теплих речей для воїнів, піклуванні про поранених і сім'ї військовослужбовців. Тільки за перші 18 місяців війни добровільні надходження у фонд оборони становили 10,5 млрд. крб.¹² Фронт одержував тисячі танків, літаків і гармат, випущених за рахунок особистих заощаджень трудящих. Колишня перевага ворога в чисельності військ і бойовій техніці була ліквідована. На липень 1943 р. Червона Армія мала порівняно з гітлерівською танків і самохідно-ар-

¹¹ Ганс Дерр. Поход на Сталинград, М., 1957, стор. 16.

¹² История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945, т. 2, М., 1961, стор. 560.

тилерійських установок більше в 1,6 раза, гармат і мінометів — майже удвоє, бойових літаків — у 3 рази¹³. На кінець війни цей розрив досяг ще значніших розмірів.

Контрнаступ, початий під Курськом, переріс у загальний наступ на широкій смузі від Великих Лук до Чорного моря. В нього послідовно включилися 9 радянських фронтів. Головними операціями цього наступу були визволення Донбасу, Лівобережної України і битва за Дніпро. Намагаючись затримати просування наших військ, гітлерівці заздалегідь створили в глибині свого тилу сильні оборонні позиції, перетворили ріки та інші природні перешкоди в могутні вузли опору, а міста — в опорні пункти.

Розгорнувши наступ, війська Південно-Західного і Південного фронтів розстрожили оборонні позиції ворога на річці Міус і визволили Донбас. Долаючи запеклий опір противника і численні перешкоди, невтримно просувалися вперед з'єднання і частини Центрального, Воронезького і Степового фронтів, визволяючи один за одним міста і села Лівобережної України. На кінець вересня 12 радянських армій чотирьох фронтів вийшли до Дніпра і форсували його на лінії довжиною 750 км.

З форсуванням Дніпра відкрилися можливості для визволення Києва і всієї Правобережної України. Операцію по вигнанню гітлерівців із столиці Радянської України успішно здійснили війська 1-го Українського фронту під командуванням генерала армії М. Ф. Ватутіна. 6 листопада 1943 р. вони піднесли прапор перемоги над стародавнім Києвом. Розвиваючи успіх, війська фронту просунулися на захід на 150 км і створили на правому березі Дніпра стратегічний плацдарм. Виступаючи на урочистому засіданні, присвяченому врученню містунгерою Києву медалі «Золота зірка», Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев відзначив, що «форсування Дніпра і визволення Києва — це була справді легендарна операція... Немеркнучою славою овіяні бойові прапори армій, корпусів, дивізій, якими командували генерали Москаленко, Рибалко, Баранов, Трофименко, Красовський, Корольков, Мельников, Жмаченко, Черняхівський, Улитін, Кравченко та інші»¹⁴. Історія не знала такого масового прояву героїзму. 2438 воїнів були удостоєні високого звання Героя Радянського Союзу, багато тисяч — нагороджені орденами і медалями СРСР.

У другому періоді був досягнутий корінний перелом в ході Великої Вітчизняної і всієї світової війни. Просунувшись на захід на 500—1300 км, наші війська визволили майже дві третини окупованої гітлерівцями території. Червона Армія розгромила 218 ворожих дивізій, знищила близько 7 тис. танків, 50 тис. гармат і мінометів, понад 14 тис. літаків. Втрати фашистської армії в особовому складі перевищили 2,3 млн. солдатів і офіцерів¹⁵.

Гітлерівська армія була надломлена морально. Розвалювався фашистський блок. З війни вийшла Італія. Загострилося внутріполітичне становище в Румунії, Фінляндії, Болгарії, Угорщині. Посилився рух Опору в окупованих країнах.

Дедалі ширився партизанський рух і на окупованій радянській землі. Боротьба народних месників координувалася з бойовими діями

¹³ 50 лет Вооруженных Сил СССР, стор. 459.

¹⁴ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 1, К., 1971, стор. 228—229.

¹⁵ Великая Отечественная война Советского Союза 1941—1945. Краткая история, М., 1970, стор. 310.

Червоної Армії, і цей взаємозв'язок був істотним фактором допомоги Збройним Силам.

У 1944 р. Велика Вітчизняна війна вступила в третій період — період її переможного завершення. Політбюро ЦК ВКП(б) і ДКО поставили перед військами завдання: повністю визволити від окупантів радянську землю, перенести бойові дії за її межі і допомогти народам Європи врятуватися від фашистського ярма.

Зимова кампанія почалася гігантською битвою на Правобережній Україні. Вона складалася з ряду фронтових операцій і операцій груп фронтів. Найяскравішими з них як за досягнутими результатами, так і за оригінальністю задуму і майстерністю виконання були Корсунь-Шевченківська і Кримська. В них брали участь війська чотирьох Українських фронтів, 1-го Білоруського фронту, сили Чорноморського флоту і Азовської військової флотилії, а також партизани України, Молдавії й Криму. В результаті проведених операцій були розгромлені найсильніші ворожі угруповання армій «Південь» і «А», визволені Правобережна Україна та Крим. Наші війська вийшли до державного кордону, в передгір'я Карпат і на територію Румунії.

В липні — серпні здійснюється найбільша в історії Великої Вітчизняної війни Білоруська операція, в ході якої було розгромлено одне з найсильніших угруповань ворога — «Центр», повністю визволені Білорусія, значна частина Литви, частина Латвії й східні райони Польщі. На півночі Червона Армія завдала поразки групі армій «Північ», визволила Ленінградську і частину Калінінградської областей. Золотими сторінками в історію воєнного мистецтва ввійшли надзвичайно великі Львівсько-Сандомирська, Ясько-Кишинівська і Східно-Карпатська операції, в результаті яких визволено всю територію України і Молдавії.

Важливу роль в забезпеченні боездатності військ відігравала партійно-політична робота. Вона відзначалася цілеспрямованістю, гнучкістю, різноманітністю форм і методів, застосування яких залежало від тієї або іншої конкретної обстановки. Командири, політпрацівники, партійні й комсомольські організації виховували у воїнів стійкість, залізну дисципліну, непримиренну ненависть до ворога, високий наступальний порив, вміння широко використати набутий бойовий досвід. Політпрацівники були душою Радянських Збройних Сил. Серед них були визначні діячі партії і держави. З перших і до останніх днів війни величезну ідейно-виховну роботу проводив нині Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев.

На літо 1944 р. стало ясно, що СРСР здатний власними силами не тільки вигнати ворога з рідної землі, а й визволити поневолені народи від фашистського ярма, розгромити гітлерівську Німеччину. Це змусило уряди Англії та США поспішити з відкриттям другого фронту. Вони побоювалися соціально-економічних і політичних перетворень у Європі і намагалися зберегти там капіталістичні порядки.

В червні 1944 р. американські й англійські війська розпочали десантну операцію на північному узбережжі Франції, але це не привело до істотної зміни в розстановці сил. Німецько-фашистське командування, як і раніш, тримало на Східному фронті переважну кількість військ, оскільки саме тут вирішувалася доля війни. У ході літньо-осінньої кампанії 1944 р. Червона Армія в основному визволила радянську землю — лише в Прибалтиці та на крайній Півночі залишались ще недобиті угруповання ворога.

На Радянські Збройні Сили було покладено завдання завершити визволення країн Східної і Південно-Східної Європи, добити фашистського звіра і примусити гітлерівську Німеччину до беззастережної ка-

пітуляції. У цій історичній місії брало участь 7 фронтів, до складу яких входило 377 стрілецьких дивізій, 34 танкових і механізованих корпуси, близько 73 тис. гармат і мінометів, понад 10,5 тис. танків. Близько мільйона наших солдатів і офіцерів віддали своє життя, виконуючи свій інтернаціональний обов'язок.

Велика Вітчизняна війна радянського народу проти німецько-фашистських загарбників наближалася до кінця. Її завершальним актом стала грандіозна за масштабами і кількістю військ-учасників Берлінська операція. Під час цієї операції було розгромлено майже мільйонне угруповання противника. Гітлерівська Німеччина припинила існування. «І коли над рейхстагом замайорів червоний прапор, піднесений руками радянських воїнів,— говорив Л. І. Брежнев у доповіді «П'ятдесят років великих перемог соціалізму»,— це був не тільки прапор нашої воєнної перемоги. Це був ... безсмертний прапор Жовтня; це був великий прапор Леніна; це був непереможний прапор соціалізму— світлий символ надії, символ свободи і щастя всіх народів!»¹⁶.

8 серпня 1945 р. СРСР, вірний союзницькому обов'язку, оголосив війну Японії. За 23 дні Червона Армія разом з збройними силами Монгольської Народної Республіки розгромила Квантунську армію. Друга світова війна завершилася повним розгромом фашистської коаліції.

Перемога над фашистською Німеччиною та мілітаристською Японією—результат спільних зусиль багатьох народів і країн. Ударів по ворогові завдавали армії наших західних союзників. Разом з радянськими військами билися воїни Чехословацької Народної армії, Війська Польського, Народно-визвольної армії Югославії, партизанської армії Албанії, а на завершальному етапі війни, після розвалу фашистського блоку,— війська Болгарії, Румунії та Угорщини. Братню допомогу СРСР подавала МНР. Проте основний тягар війни виніс на своїх плечах наш народ*, вирішальну роль у здобутті перемоги над фашизмом відіграли Радянські Збройні Сили.

Протягом війни 1941—1945 рр. на радянсько-німецькому фронті було зосереджено 60—70% усіх сил і засобів гітлерівської коаліції. Тут розгромлено 607 фашистських дивізій і знищено основну масу бойової техніки ворога, в той час як англо-американські війська в Європі й Африці розбили і полонили лише 176 дивізій. Понад 73% людських втрат Німеччини припадає на радянсько-німецький фронт (10 з 13 млн. загальних втрат). У війні з японським агресором наші Збройні Сили знищили в 5 разів більше сухопутних військ противника, ніж армії США і Англії за всі роки війни.

Та, незважаючи на ці незаперечні факти, імперіалістичні кола вдаються до відчайдушних спроб применшити роль СРСР у війні і досягненні перемоги, перебільшити роль і значення операцій союзних військ на другорядних театрах війни. Намагаючись приховати від народів джерела сили і непереможності першої в світі соціалістичної держави, фальсифікатори історії «пояснюють» поразку фашистської Німеччини суворістю російського клімату, слабим розвитком шляхової мережі, помилками окремих керівників гітлерівського рейху та іншими випадковими факторами. Така тенденція буржуазної пропаганди має на меті заохотити тих, хто помишляє про третю світову війну, вселити думку про можливість знищення соціалізму в майбутньому.

Не випадковості були в основі нашої перемоги. Вона зумовлена всім історичним розвитком Радянської держави, об'єктивними можли-

¹⁶ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 2, К., 1971, стор. 88.

* Понад 20 млн. радянських людей загинуло; матеріальні збитки становили 2600 млрд. крб.

востями, закладеними в самій природі соціалістичного ладу. Як відзначається у постанові ЦК КПРС «Про 30-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 років», «Перемога Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні переконливо довела життєздатність і незламність першої в світі соціалістичної держави. Вона стала торжеством народженого Жовтнем нового суспільного і державного ладу, соціалістичної економіки, ідеології марксизму-ленінізму, морально-політичної єдності радянського суспільства, непорушної дружби народів СРСР»¹⁷.

Творець перемоги над фашизмом — великий радянський народ, невід'ємною частиною якого є Збройні Сили. В них дістали свій концентрований вираз переваги соціалізму, мобілізуюча роль марксистсько-ленінської ідеології.

Воїни армії і флоту за своїми політичними, морально-психологічними і бойовими якостями не мали собі рівних в історії. Вони йшли на смертельний бій з ворогом за глибоким переконанням радянської людини — патріота, інтернаціоналіста, борця за свободу і незалежність Батьківщини, являючи всьому світові зразки безприкладного героїзму аж до самопожертви. Більш як 200 радянських воїнів різних національностей здійснили такий самий подвиг, як Олександр Матросов, який закрити грудьми ворожий кулемет, 327 разів був повторений подвиг Миколи Гастелло, який направив палаючий літак на танкову колону. Понад 250 льотчиків здійснили той же подвиг, що й В. К. Талаліхін, який таранив літаком повітряну ціль. Навіщо збережуться в пам'яті народній імена Л. М. Доватора, Д. М. Карбишева, З. А. Космодем'янської, І. В. Панфілова, Ю. В. Смирнова і багатьох інших героїв. За мужність у боях понад 7 млн. чол. нагороджено орденами і медалями. Понад 11 тис. найхоробріших воїнів удостоєно високого звання Героя Радянського Союзу. 10900 бойових орденів було прикріплено до прапорів дивізій і полків, які особливо відзначилися у битвах з гітлерівцями.

Наші війська перевершили противника і в бойовій майстерності, мистецтві ведення збройної боротьби. В перший період війни радянська воєнна наука розв'язала найскладніші проблеми розгортання Збройних Сил з одночасною організацією стратегічної оборони в найнесприятливіших умовах, опануванням ініціативи і веденням стратегічного наступу аж до повного розгрому ворога.

Стратегічний наступ був головним видом дій Радянських Збройних Сил. З 9-ти кампаній, проведених у роки війни, 7 мали наступальний характер. Цілі такого наступу досягалися в ході операцій, що здійснювалися, як правило, силами кількох фронтів, авіації далекої дії, ППО країни, а на приморських напрямках — і Військово-Морського Флоту. Операції починалися послідовно на різних ділянках, а потім зливалися в одночасний стратегічний наступ, що приводило до повного розгрому великих угруповань ворога. При цьому радянське командування успішно оволоділо таким складним видом наступу, як операції на оточення.

Високого ступеня досконалості досягли оперативне мистецтво і тактика. У численних блискуче проведених фронтових та армійських операціях були успішно розв'язані проблеми прориву підготовленої глибоко ешелонованої оборони противника, швидкого розвитку наступу вглиб, переслідування ворога, форсування з ходу на широкому фронті водних перешкод.

¹⁷ «Радянська Україна», 9 лютого 1975 р.

Значно підвищилися мистецтво оперативного маскування, досягнення раптовості завдання ударів, а також організація управління і взаємодії.

Високу майстерність керівництва великими масами військ продемонстрували в роки війни Ставка Верховного Головнокомандування, Генеральний штаб, командування фронтів і армій. Комуністична партія в період мирного соціалістичного будівництва виростила славу плеяду визначних полководців.

Від полковника — офіцера Генштабу до генерал-полковника — командуючого армією і заступника командуючого військами фронту пройшов бойовий шлях в роки війни нині член Політбюро ЦК КПРС, міністр оборони, двічі Герой Радянського Союзу, Маршал Радянського Союзу А. А. Гречко. Вся країна знає імена І. Х. Баграмяна, О. М. Василевського, М. Ф. Ватутіна, С. Г. Горшкова, Г. К. Жукова, І. С. Конева, Р. Я. Малиновського, К. К. Рокоссовського, Ф. І. Толбухіна та інших талановитих радянських воєначальників.

Вирішальним фактором історичної перемоги нашого народу над фашизмом була організаторська й ідеологічна діяльність Комуністичної партії, яка згуртувала, ідейно озброїла радянських людей на боротьбу з ворогом. Очолюючи всенародну відсіч ворогові, вона стала справді воюючою партією. Її найкращі сили влилися в ряди Збройних Сил, у тому числі близько третини членів ЦК партії. Половину своїх комуністів і більшу частину керівних партійних працівників направила на початку війни у ворожий тил і на фронт КП(б)У.

Комуністи завжди йшли в перших рядах бійців, полум'ямим словом партії зміцнювали в солдатських масах віру в перемогу над ворогом, запалювали в їх серцях мужність і відвагу, особистим прикладом надихали товаришів по зброї на ратні подвиги. Не випадково серед Героїв Радянського Союзу члени лєнінської партії становлять близько 74%. Комуністи «були тією силою, яка забезпечила розгром фашистської Німеччини та імперіалістичної Японії,— говорив міністр оборони СРСР Маршал Радянського Союзу А. А. Гречко —... І нинішнє і майбутнє покоління завжди схилитимуться перед могутністю духу комуністів, доблестю воїнів Радянських Збройних Сил...»¹⁸.

Керівництво Збройними Силами протягом всієї війни здійснював Центральний Комітет ВКП(б). На спільних засіданнях Політбюро ЦК, ДКО і Ставки Верховного Головнокомандування обговорювалися і приймалися плани воєнних кампаній та великих стратегічних операцій. Члени і кандидати в члени Політбюро, які входили до складу Військових рад фронтів, систематично виїздили на передову, допомагаючи командуванню у розв'язанні найскладніших завдань стратегії й тактики. Багатогранну роботу по проведенню партійної лінії у військах очолювали члени і кандидати в члени ЦК ВКП(б), секретарі ЦК компартій союзних республік, крайкомів і обкомів, більшість з яких також була членами Військових рад.

Патріотичний та інтернаціональний подвиг радянського народу і його славної армії у війні 1941—1945 рр. має всесвітньоісторичне значення. Він справив найглибший вплив на весь післявоєнний розвиток людства. В результаті розгрому фашизму і активізації демократичних сил склалися сприятливі умови для перемоги соціалістичних революцій у ряді країн Європи і Азії. Утворилася могутня світова система соціалізму. Дальшого розвитку набрав міжнародний

¹⁸ А. А. Гречко. Вооруженные Силы Советского государства, М., 1974, стор. 346.

робітничий рух; на вищий рівень піднеслася національно-визвольна боротьба народів. В сучасних умовах, як підкреслив товариш Л. І. Брежнев, великий союз цих «трьох основних революційних сил сучасності»¹⁹ міцніє і поглиблюється. Чимдалі дістають всесвітнє визнання ленінські принципи мирного співіснування держав з різним соціальним ладом. КПРС, інші братні партії, народи країн соціалістичної співдружності докладають, усіх зусиль, щоб ці принципи дедалі ширше утверджувалися на земній кулі, щоб радянська Програма миру стала основою міжнародних відносин. Тим часом, підкреслюється в постанові ЦК КПРС «Про 30-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 років», слід пам'ятати, що природа імперіалізму не змінилася, що сили реакції та агресії не склали зброї і намагаються заважати поглибленню позитивних змін у світі. Справі миру і соціалізму великої шкоди завдає антимарксистський, розкольніцький курс нинішнього керівництва Китаю, який практично зімкнувся з реакційними колами, що відверто виступають проти політики миру і розрядки міжнародної напруженості.

Разом з іншими марксистсько-ленінськими партіями КПРС добивається дальшого зміцнення єдності і згуртованості країн соціалістичної співдружності, зростання могутності світової системи соціалізму, вдосконалення політичного і воєнного співробітництва держав — учасниць Варшавського Договору.

Проводячи послідовну миролюбну політику, Комуністична партія і Радянська держава непинно дбають про підвищення обороноздатності соціалістичної Батьківщини, роблять усе для того, щоб надійно захистити творчу працю радянського народу, що успішно будує комуністичне суспільство. Необхідність і правильність такого курсу підтверджують уроки минулої війни.

¹⁹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1972, стор. 4.

ПАРТИЗАНСЬКИЙ РУХ — СКЛАДОВА ЧАСТИНА ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Велика Вітчизняна війна з самого початку набула всенародного розмаху. Пам'ятаючи ленінську настанову про те, що «...перемога кінець кінцем зумовлюється станом духу тих мас, які на полі бою проливають свою кров»¹, Комуністична партія зміцнила в свідомості мільйонів радянських людей віру в перемогу, мобілізувала їх сили на боротьбу з ворогом і перетворила країну в єдиний бойовий табір. Безприкладна мужність і героїзм наших воїнів на фронтах забезпечили виграш часу, конче потрібного для перебудови на военний лад роботи радянського тилу. Завдяки небаченому в історії подвигу трудящих мас були створені матеріально-технічні передумови для вигнання окупантів з території СРСР і переможного завершення війни.

На початок війни фашистська Німеччина переважала нашу державу по виробництву сталі й чавуну в 3 рази, видобутку вугілля — у 5 разів², мала в своєму розпорядженні гіганти воєнної індустрії Круппа, Шкоди, Крезо та найновіше озброєння майже з усієї Європи. Ось чому наприкінці березня 1941 р. Гітлер заявив: «Нині існує можливість розбити Росію...»³. Проте, як показала історія, воєнно-економічна перевага не є єдиною умовою перемоги. «Візьміть,— підкреслював В. І. Ленін,— нарешті, таку кризу, як війна: всі політичні й соціальні установи зазнають перевірки і випробування «вогнем і мечем». Сила і слабкість установ і порядків всякого народу визначається результатом війни і наслідками її»⁴⁻⁵. На боці Радянського Союзу була величезна сила соціалістичного ладу, керівництво випробуваної в революційних боях Комуністичної партії, монолітна єдність усіх соціальних верств, усіх народів нашої неосяжної країни. До факторів, що забезпечили перемогу над ворогом, значною мірою відноситься партизанський рух.

Мобілізуючи всі сили країни на відсіч ворогові, Комуністична партія виконала ленінські настанови про використання партизанських форм боротьби, прагнула надати їм організованого характеру. Програмою дій радянських патріотів стали директива ЦК ВКП(б) і РНК СРСР партійним і радянським організаціям прифронтових областей від 29 червня 1941 р., заклик партії до розгортання всенародної боротьби в тилу фашистської армії, викладений у промові Й. В. Сталіна 3 липня 1941 р., постанова ЦК ВКП(б) від 18 липня 1941 р. «Про організацію боротьби в тилу німецьких військ».

У цих документах Комуністична партія закликала радянських людей зривати всі заходи окупантів, створювати для них нестерпні

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 41, стор. 113.

² П. А. Жилин. Усилия народов СССР в достижении победы во второй мировой войне.— XIII Международный конгресс исторических наук. Москва, 16 июля—3 августа 1970 года. Доклады конгресса, т. I, ч. 7, М., 1974, стор. 154.

³ В. И. Дашичев. Банкротство стратегии германского фашизма. Исторические очерки. Документы и материалы, М., 1973, стор. 63.

⁴⁻⁵ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 20, стор. 231.

умови, розгортати збройну партизанську боротьбу. ЦК ВКП(б) вимагав від ЦК компартій, крайкомів і обкомів партії прифронтових республік очолити боротьбу патріотів в тилу ворога, надати їх ініціативі щодо захисту соціалістичної Вітчизни організованого характеру⁶. З цією метою на початку війни було створено понад 800 підпільних міськкомів, райкомів партії і районних партійних центрів, близько 300 міськкомів і райкомів комсомолу та сформовано приблизно 3500 партизанських загонів і груп⁷.

Готуючись до нападу на СРСР, нацистське керівництво заздалегідь розробило жахливі плани масового знищення радянських людей. Проте здійснення цих злочинних цілей вимагало б відволікання з фронту значної кількості військ, та й пограбування захоплених територій було б неможливе без величезної кількості робочої сили. Тому фашистські недолюдки сподівалися здійснити свій намір шляхом розпалювання на окупованій території національної ворожнечі, протиставлення сільського населення міському, а головні зусилля спрямували на обезглавлювання народного опору, обрушивши основний удар на партійний і радянський актив, передовиків промисловості, сільського господарства та інтелігенцію.

Внаслідок фашистського терору і відсутності досвіду роботи в складних умовах ряд підпільних організацій було розгромлено. Багато з них, що формувалися за межами своїх областей, в зв'язку з швидким просуванням ворога, не змогли розпочати свою діяльність у намічених місцях. Не було умов для розгортання збройної партизанської боротьби в степових і малолісистих районах півдня країни. З величезними труднощами проводило роботу підпілля міст і промислових районів. Проте ні терор, ні масові розстріли не зламали волю радянських людей до опору. Замість розгромлених організацій виникали нові. Створювалися вони з ініціативи радянських людей і там, де їх раніше не було. В результаті навіть у найважчих умовах 1941 р. у ворожому тилу розпочали діяльність 18 підпільних обкомів, більш як 260 окружкомів, міськкомів, райкомів та інших партійних органів, у тому числі на Україні — 13 обкомів і 110 окружкомів, міськкомів і райкомів⁸. Під керівництвом партійного підпілля боротьба в тилу окупантів набувала дедалі організованішого характеру.

Ще 23 липня 1941 р. у німецькому генеральному штабі сухопутних військ зазначалося: «Несподіванкою в Росії стали озброєння і внутрішня сила опору»⁹. Якщо перше стосувалося армії, то друге — всіх радянських людей, у тому числі й тих, хто, як і раніше, боровся в тилу фашистських армій. 16 вересня 1941 р. у наказі начальника штабу верховного головнокомандування збройними силами гітлерівської Німеччини Кейтеля визнавалася небачена сила опору радянських людей. «З початку війни, — говорилося в ньому, — на окупованих Німеччиною територіях повсюдно спалахнув комуністичний повстанський рух. Форми дій варіюються від пропагандистських заходів до відкритих повстань і широкої війни...»¹⁰.

⁶ Коммунистическая партия в Великой Отечественной войне (июнь 1941—1945 гг.). Документы и материалы, М., 1970, стор. 42.

⁷ Великая Отечественная война Советского Союза 1941—1945. Краткая история, М., 1970, стор. 110—111.

⁸ История Коммунистической партии Советского Союза, т. 5, кн. I, М., 1970, стор. 259, 260.

⁹ H. Teske. Die silbernen Spiegel, Heidelberg, 1952, стор. 126.

¹⁰ Совершенно секретно! Только для командования! Документы и материалы, М., 1967, стор. 395.

Вже на початку хазяйнування на радянській землі фашистські військові і окупаційні органи були стурбовані долею свого тилу і намагалися ліквідувати партизанські загони, що повсюдно виникали. Однак, незважаючи на важкі умови першої воєнної зими, на кінець 1941 р. у тилу ворога налічувалося більш як 2 тис. таких загонів, загальна чисельність яких становила понад 90 тис. чол.¹¹ Їх бойові дії «зливалися з операціями Червоної Армії в один загальний удар по німецько-фашистських загарбниках»¹².

Дальше зростання партизанського руху гальмувалося через нестачу озброєння і внаслідок дублювання загального керівництва партизанськими загонами з радянського тилу, де цим, крім партійних органів, займалися наркомати внутрішніх справ республік і Військові ради фронтів. Загальне піднесення народної боротьби у ворожому тилу, особливо після поразки німецько-фашистських військ під Москвою, дедалі настійніше вимагало створення системи єдиного керівництва нею. Влітку 1942 р. було утворено Центральний, республіканські й обласні штаби партизанського руху.

На той час у загарбаних ворогом лісистих районах РРФСР, України і Білорусії партизанські загони, що зміцніли та чисельно зросли, визволили великі території. Каральні експедиції, навіть з використанням регулярних військ, не змогли запобігти дальшій активізації бойових дій партизанів.

Наприкінці серпня — на початку вересня 1942 р. ЦК ВКП(б) провів нараду командирів найбільших партизанських формувань з метою узагальнення досвіду боротьби, вироблення конкретних заходів щодо дальшого розвитку руху народних месників і посилення ударів патріотів по найважливіших об'єктах ворожого тилу. Результати наради дістали відображення в спеціальному наказі наркома оборони Й. В. Сталіна від 5 вересня. Для забезпечення «роботи в умовах воєнного часу по керівництву і розширенню народної боротьби проти німецьких окупантів»¹³ у жовтні 1942 р. рішенням Політбюро Центрального Комітету ВКП(б) було затверджено новий склад ЦК КП(б) Білорусії і створено нелегальний ЦК КП(б) України.

Корінний перелом у ході війни, що настав після Сталінградської битви, викликав серйозні зміни в обстановці на тимчасово окупованій території СРСР. Необхідність поповнити людські й матеріальні втрати змусила фашистське керівництво форсувати вигнання великої кількості радянських людей на каторгу в Німеччину.

Активну боротьбу з окупантами розгорнули насамперед численні підпільні групи і партизанські загони, які значно розширили зону своєї діяльності. Основними центрами їх зосередження були лісові масиви зайнятих ворогом районів РРФСР, Білорусії і півночі України.

У Ленінградській області активно діяли понад 4,5 тис. партизанів — дві великі бригади, полк і ряд загонів та груп¹⁴. 38 тис. партизанів (52 бригади і загони) Калінінської, Смоленської, Орловської і Курської областей боролися з ворогом безпосередньо в тилах німецько-фашистської групи армій «Центр»¹⁵. 29,5 тис. партизанів України охоплювали своїми діями північні райони Сумської, Чернігівської, Житомирської та Ровенської областей¹⁶. Близько 60 тис. партизанів

¹¹ История Коммунистической партии Советского Союза, т. 5, кн. I, стор. 264.

¹² Там же, стор. 269.

¹³ История Коммунистической партии Советского Союза, т. 5, кн. I, стор. 478.

¹⁴ Л. Н. Бычков. Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны 1941—1945, М., 1965, стор. 289, 300.

¹⁵ Сборник научных трудов ИМИ МО СССР, М., 1971, стор. 129—130.

¹⁶ ПА ИП при ЦК Компартії України, ф. 62, оп. 1, спр. 2, арк. 83, 89.

билися з фашистами у лісових масивах Білорусії. 22 травня 1943 р. німецька газета «Дойче альгемайне цайтунг» писала: «Територія, що розташована вздовж верхньої течії Західної Двіни, Березини, Прип'яті і Дніпра, оточена містами Мінськ, Пінськ, Гомель, Брянськ, Смоленськ і Вітебськ. Тут влаштували гніздо більшовицькі партизанські загони, які розгорнули в тилу нашої армії жорстоку боротьбу. Багато з них чудово озброєні і забезпечені радіоапаратами, автомашинами і різноманітними військовими матеріалами»¹⁷.

Викликане перемогами радянських військ небувало піднесення активності населення окупованих районів, зміцнення мережі партійного підпілля і керівництва партизанським рухом, нагромаджений досвід бойових дій у тилу ворога створили необхідні передумови для перетворення партизанської боротьби в істотний воєнний фактор. Враховуючи це, ЦК ВКП(б), особливо з початку 1943 р., вжив енергійних заходів до забезпечення партизанських загонів озброєнням, боеприпасами, засобами зв'язку і мінно-підривною технікою.

Дедалі зростає виробництво військової техніки в радянському тилу дало змогу ширше використовувати авіацію для матеріального забезпечення партизанів. У 1943 р. кількість рейсів літаків у загони народних месників зросла порівняно з 1942 р. в 3,5 раза. В розпорядження Центрального штабу партизанського руху було передано літаки цивільної авіації, які разом з авіацією далекої дії у 1943 р. зробили більш як 12 тис. вильотів у тил ворога¹⁸. З'явилась реальна можливість включити в активні бойові дії нові десятки тисяч радянських людей.

Число партизанів у загонах, які мали зв'язок з радянським тилом, в 1943 р. зросло більш як удвоє. На Україні на кінець того ж року в них було 58,5 тис. чол., причому близько 15 тис. у ході визволення Лівобережжя вийшли в радянський тил¹⁹. Більш як удвоє зросла кількість білоруських партизанів і на грудень 1943 р. досягла 122 600 чол. У 5—6 разів збільшилася чисельність народних месників у прибалтійських республіках. 35 тис. партизанів, тобто в десять разів більше, ніж у 1942 р., билися проти ворога в Ленінградській області. На 5,5 тис. чол. зросли їх ряди в Криму²⁰. Десятки тисяч патріотів вливалися в бойові підпільні групи і партизанські загони, які не мали зв'язку з радянським тилом. Сотні тисяч їх були активними помічниками народних месників.

На кінець 1943 р. понад чверть мільйона партизанів мали стійкий двосторонній зв'язок з радянським тилом²¹. У великих партизанських зонах не залишалось жодного не забезпеченого радіозв'язком загону, у багатьох з'єднаннях функціонували власні радіовузли²². Встановлення міцного двостороннього радіозв'язку сприяло швидкій мобілізації бойових сил народних месників на подання безпосередньої допомоги регулярним військам. У рапорті командира корпусу охоронних військ, що діяв перед Західним фронтом, від 31 серпня 1943 р. зазначалося: «Дедалі очевиднішим стає об'єднання партизанських сил, злиття дрібних груп з великими, централізація і активізація керівництва, внаслідок чого

¹⁷ Цит. за кн.: Советские партизаны, М., 1963, стор. 491.

¹⁸ История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг., т. 3, стор. 457—458.

¹⁹ ПА ИП при ЦК Компартии Украины, ф. 62, оп. 1, спр. 2, арк. 83—84.

²⁰ История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг., т. 3, стор. 460—461.

²¹ Архив Министерства обороны СРСР, ф. 288, оп. 9929, спр. 8, арк. 28—29.

²² Див. И. Н. Артемьев. В эфире партизаны, М., 1971, стор. 69.

посилилася діяльність партизанів, а саме: стало можливим для певних заходів зосередити великі сили і організувати напрям головного удару, причому в разі потреби за єдиним наказом можуть виступити всі партизанські загони»²³.

Централізація керівництва партизанським рухом і стійкий двосторонній радіозв'язок з основними бойовими силами патріотів створили необхідні умови для планування їх бойової діяльності в тісній координації з операціями радянських військ.

Допомога радянського тилу дала народним месникам змогу значно розширити визволені райони. У вересні — жовтні 1943 р. підтримане партизанами масове повстання населення охопило чималу частину окупованої гітлерівцями території Ленінградської області. Тут виник великий партизанський край²⁴. На кордоні РРФСР з Білорусією такий же край простягався на 100 км із сходу на захід і до 90 км з півночі на південь²⁵. В результаті спільних зусиль російських, білоруських і латиських партизанів на стику кордонів РРФСР, Білорусії та Латвії²⁶ виник широкий контрольований патріотами край.

Окупанти були безсилі не тільки ліквідувати, а й запобігти дальшому розширенню партизанських країв і зон у Білорусії. Понад 20% її території постійно утримувалося партизанами, на 60% вони стали повними господарями, контролюючи всі населені пункти, крім райцентрів і міст у районі залізниць²⁷.

Влітку 1943 р. партизани очистили від окупантів значну частину території Ровенської області Української РСР. Велика визволена зона виникла в чотирикутнику Новоград-Волинський, Коростень, Київ, Житомир. Вийшли з-під контролю загарбників сільські місцевості в районах Проскурова, Шепетівки, Славути. Партизанською зоною стало межиріччя від Києва до Чернігова. Як результат спільних дій українських і білоруських партизанів виникли великі краї в межах Олевськ — Овруч — Єльськ — Мозир — Петриків — Столин — Рокитне і в прикордонних з Білорусією районах Волинської області²⁸. Утримували вільні зони в прифронтових районах партизани Смоленщини, Орловщини і Брянщини.

Визволені райони стали базою, яка постачала партизанам продовольство і людські резерви. Підвищилася маневреність загонів, які дістали змогу забезпечувати лікування хворих і поранених і, отже, проводити стрімкі рейди в нові райони. Скоротилися можливості окупантів по вивезенню населення до Німеччини і пограбуванню народного майна. Активізація і розширення зони дій народних месників вимагали від фашистів виділення чималих додаткових військових засобів для охорони тилів і комунікацій своєї армії.

Головним у діяльності переважної більшості партизанів у 1943 р. стало здійснення масованих ударів по залізничних комунікаціях німецько-фашистських військ. На початок квітня того року Український штаб партизанського руху підготував оперативний план бойових дій народних месників на весняно-літній період, який передбачав передислокацію великих сил партизанів для здійснення могутніх ударів по 26 вузлах найважливіших залізничних комунікацій противника на

²³ Смоленщина в дни войны и восстановления, Смоленск, 1946, стор. 25.

²⁴ П. Р. Ш е в е р д а л к и н. Героическая борьба ленинградских партизан, Л., 1959, стор. 219, 228—229, 231.

²⁵ Советские партизаны, стор. 100.

²⁶ Г. Ф. С и р ч е н к о. В огне народной войны, Псков, 1962, стор. 63.

²⁷ Л. Н. Б ы ч к о в. Назв. праця, стор. 296—297.

²⁸ Див. «Український історичний журнал», 1970, № 5, стор. 6—7.

Україні. Для забезпечення народних месників необхідним озброєнням і мінно-підривною технікою широко використовувалася транспортна авіація, яка зробила з січня до жовтня 1943 р. 569 вильотів на партизанські бази²⁹. Таку ж роботу проводили і штаби партизанського руху інших республік.

Першими відчутними результатами цього було різке зростання кількості ударів по залізницях перед наступом гітлерівських військ на Курській дузі. В травні — червні 1943 р. білоруські, українські, російські (калінінські, смоленські й орловські) партизани підірвали на мінах 1544 ешелони³⁰. Начальник транспортного відділу німецько-фашистської групи армій «Центр» повідомляв, що вже «в травні 1943 року внаслідок дій партизанських загонів, що посилилися, ... стала неможливою будь-яка планомірна робота на тилкових комунікаціях»³¹. У донесенні штабу оперативного керівництва вермахту зазначалося, що в квітні — червні «на Сході посилилася діяльність партизанів. Наші заходи по боротьбі з партизанами не досягли бажаних успіхів, незважаючи на те, що були кинуті значні сили. Особливо великого поширення набув партизанський рух на Україні, а це значно погіршує постачання нашої армії продовольства»³².

Ще частішими стали напади партизанів на ворожі комунікації в липні — серпні 1943 р. Так, у липні, в розпал Курської битви, українські і білоруські партизани пустили під укіс 1120 ешелонів ворога³³. 16 вересня Головне управління шляхів сполучення «Схід» повідомляло: «Становище вкрай напружене... Діяльність партизанів, яка невинно збільшується, в усіх районах досягла ... загрозливих розмірів»³⁴.

У серпні партизани України різко збільшили число диверсій на залізницях порівняно з липнем і пустили під укіс 630 ешелонів, 209 з них — з'єднання О. Ф. Федорова, що діяло на Ковельському вузлі³⁵. 19 вересня Головне управління залізниць «Схід» повідомляло: «Дії партизанів нестерпно посилюються. Всі вузлові станції переповнені через неможливість використання ліній... Число непридатних паровозів дедалі збільшується»³⁶.

Відчайдушні спроби окупантів забезпечити безперебійне постачання фронту зазнавали провалу. Нові удари партизанів збіглися в часі з діями радянських військ по форсуванню Дніпра. Всього у 1943 р. партизани пустили під укіс 11 тис. ворожих ешелонів, вивели з ладу 6 тис. паровозів, більш як 90 разів висаджували в повітря залізничні мости³⁷. Величезна територія в тилу фашистських загарбників являла собою поле грандіозної битви на комунікаціях. Партизани зривали своєчасне перекидання резервів німецьких військ, що мало особливо важливе значення в період двох важливих воєнних операцій 1943 р. — під Курськом і на Дніпрі.

²⁹ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 2, К., 1968, стор. 249—251.

³⁰ ПА ІІП при ЦК Компартії Білорусії, ф. 3500, оп. 3, спр. 118, арк. 701; ЦПА ІМЛ при ЦК КІРС, ф. 69, оп. 1, спр. 790, арк. 146, 168, 178; ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 62, оп. 1, спр. 1, арк. 411.

³¹ Цит. за кн.: Советские партизаны, стор. 696.

³² Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht (Wehrmachtführungsstab). Bd. III, Frankfurt/M., 1965, стор. 775.

³³ ПА ІІП при ЦК Компартії Білорусії, ф. 3500, оп. 3, спр. 118, арк. 701; ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 62, оп. 1, спр. 1, арк. 411.

³⁴ ПА ІІП при ЦК Компартії Білорусії, ф. 4, оп. 33а, спр. 582, арк. 142.

³⁵ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 64, оп. 1, спр. 1, арк. 239.

³⁶ ПА ІІП при ЦК Компартії Білорусії, ф. 4, оп. 33а, спр. 582, арк. 162.

³⁷ Великая Отечественная война Советского Союза 1941—1945. Краткая история, стор. 280.

1943 і 1944 роки ознаменувалися масовою взаємодією великих партизанських сил з регулярними військами безпосередньо на лінії фронту. За затвердженим Військовою радою Воронежського фронту планом 12 тис. партизанів України залучалися до захоплення і утримання трьох переправ через Десну, 12 — через Дніпро і 10 — через Прип'ять. Після форсування Дніпра радянські війська на північ від Києва виійшли до кордонів великого партизанського краю. Заблоковані народними месниками у містах і районних центрах фашистські частини не змогли у заболочених лісистих районах українського і білоруського Полісся на десятки кілометрів відновити лінію фронту. Через коридор, що утворився, у тил ворога просочувалися мобільні загони регулярних радянських військ. Три великі партизанські з'єднання О. М. Сабурова, М. Г. Салає і С. Ф. Маликова прикривали правий фланг військ під командуванням І. Д. Черняховського в період відбиття ворожого контрудару під Житомиром. Близько 3 тис. народних месників спільно з регулярними частинами 9 грудня 1943 р. вибили противника із Знам'янки.

Важливою формою допомоги партизанів радянському командуванню була їх розвідувальна діяльність. Через радіостанції партизанських загонів з різних районів окупованої ворогом території невинним потоком йшли у радянський тил цінні дані про сили, наміри і пересування німецько-фашистських військ. Разом з агентурними даними і відомостями армійської розвідки вони допомогли радянському командуванню розгадати замисли ворога напередодні Курської битви, провести необхідне переміщення танкових сил з Букринського плацдарму на північ від Києва в період битви за Дніпро. «Ні на одному іншому театрі воєнних дій не було такої тісної взаємодії між партизанами і регулярною армією»³⁸, — зазначав гітлерівський генерал Л. Рендулич.

У складному становищі опинилися окупанти в партизанських зонах. Генеральний комісар Житомирського округу в червні 1943 р. зазначав, що органи німецької влади здійснювали свою діяльність тільки в 5 районах з 18³⁹, начальник поліції безпеки і СД на Україні доповідав своєму керівництву, що взагалі значна частина північних областей «потрапляє під контроль і панування партизанів». І справді партизани контролювали площу, рівну територіям Англії, Данії і Бельгії, разом узятих. Тут, у глибокому тилу ворога, були відновлені, а в ряді районів взагалі не припиняли своєї діяльності органи Радянської влади, під захистом партизанських загонів збирався урожай, організовано велися осінні польові роботи.

Проте саботаж радянських людей зірвав спроби окупантів повністю використати заводи і устаткування, що залишилися на окупованій території.

Зазнали провалу і спроби фашистів спертися у здійсненні своїх злочинних планів пограбування і знищення радянських людей на різних націоналістичні угруповання і організації. Не здійснилися їх надії на вивільнення тилкових збройних сил для потреб фронту. Протягом 1943 р. на боротьбу проти партизанів фашистське командування, крім поліцейських з'єднань і півмільйона солдатів допоміжних військ, кинуло близько 25 дивізій діючої армії. У березні — квітні 1944 р. активні дії народних месників змусили гітлерівців використати для охорони комунікацій лише на Україні до 10 дивізій⁴⁰.

³⁸ Итоги второй мировой войны, М., 1957, стор. 147.

³⁹ М. М. Загоруйко, А. Ф. Юденков. Крах экономических планов фашистской Германии на временно оккупированных территориях СССР, М., 1970, стор. 232.

⁴⁰ Великая Отечественная война Советского Союза 1941—1945. Краткая история, стор. 597.

Завдяки посиленню партизанської боротьби були значно скорочені строки визволення радянськими військами території Білорусії. Визволяючи населені пункти і завдаючи ударів по тилах фашистських військ, 250-тисячна армія народних месників у 1944 р. подала істотну допомогу радянським військам у визволенні прибалтійських республік, Молдавської РСР, Криму, Ленінградської і Калінінської областей РРФСР.

В умовах розгорнутого наступу радянських військ і тактики «випаленої землі», що її проводили відступаючі фашистські війська, змінилися завдання підпілля міст і в неохоплених партизанською боротьбою промислових, малолісистих і степсвих районах.

Численні підпільні групи з наближенням фронту переходили до активних дій по врятуванню народного майна і населення від знищення та вивезення. У прифронтових районах здійснювався масовий перехід підпілля до створення озброєних бойових груп і партизанських загонів. Тільки в смузі наступу Воронежського, Південно-Західного і Південного фронтів у 1943 р. розгорнули активні дії по зриву варварських планів ворога і поданню безпосередньої бойової допомоги радянським військам два великих партизанських з'єднання, 360 загонів і бойових груп, які налічували до 10 тис. чол.⁴¹ «За масштабами, політичними і военними результатами,— зазначав пізніше начальник ЦШПР П. К. Пономаренко,— народна боротьба в тилу німецько-фашистських армій набула стратегічного значення і перетворилася в один з найважливіших факторів розгрому ворога»⁴².

Яскравим визнанням ролі партизанського руху в боротьбі з фашистськими загарбниками було присвоєння звання генерал-майора 16 командирам і комісарам найбільших з'єднань і бригад, в тому числі на Україні — В. А. Бегмі, П. П. Вершигорі, С. А. Ковпаку, М. І. Наумову, С. В. Рудневу, О. М. Сабурову, О. Ф. Федорову. 190 народних месників відзначені високим званням Героя Радянського Союзу, двічі цю високу нагороду одержали командири найбільших партизанських з'єднань України С. А. Ковпак і О. Ф. Федоров. Про масовий героїзм радянських патріотів свідчать 313 тис. орденів і медалей, вручених їм за бойові дії в тилу ворога⁴³.

Ленінські ідеї радянського патріотизму, безмежна вірність партії й соціалістичній державі дістали глибокий вияв у братній бойовій співдружності представників усіх народів СРСР, які брали активну участь у партизанському русі. Поняття «російський», «український» або «білоруський партизан», що ввійшли в літературу, скоріше характеризують не їхню національну приналежність, а територію республік, де вели спільну боротьбу проти ворога народні месники.

У всенародному характері партизанського руху на нашій землі полягала його докорінна відмінність від руху Опору в капіталістичних країнах. Вирішальним фактором ефективності боротьби партизанів була також діяльність комуністів. Глибоку характеристику вмілому поєднанню масово-політичної і воєнно-організаторської роботи Комуністичної партії в тилу ворога дав, зокрема, колишній секретар Чернігівського, а потім Волинського обкомів партії О. Ф. Федоров, який особисто поєднував функції партійного керівника з командуванням великим партизанським з'єднанням. «Зростання народного опору,— писав він,— було прямо пропорціональне посиленню комуністичного впливу

⁴¹ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр., т. 2, стор. 17.

⁴² «Военно-исторический журнал», 1965, № 4, стор. 26.

⁴³ Великая Отечественная война Советского Союза 1941—1945. Краткая история, стор. 599.

на маси, розширенню підпільної агітаційної роботи і ударів партизанських загонів. А ці удари були ні чим іншим, як воєнною роботою партії в тилу ворога»⁴⁴.

В оцінці партією самовідданої боротьби радянських людей поряд з подвигами воїнів на фронтах і героїзмом трудівників радянського тилу відзначається роль і значення партизанів. «Героїчно діяли в тилу ворога партизани і учасники підпілля. В масовому партизанському русі, який охопив всю окуповану територію,— говориться в постанові ЦК КПРС «Про 30-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 років»,— яскраво виявився палкий патріотизм радянських людей»⁴⁵.

⁴⁴ О. Федоров. Підпільний обком діє, К., 1949, стор. 272.

⁴⁵ «Радянська Україна», 9 лютого 1975 р.

ПАРТИЙНЕ ПІДПІЛЛЯ НА ЧОЛІ БОРОТЬБИ ТРУДЯЩИХ ЗА ЗРИВ ПЛАНІВ ФАШИСТСЬКИХ ОКУПАНТІВ ПО ВИКОРИСТАННЮ ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНИ

Боротьба радянських людей з ворогом на тимчасово окупованій території була важливою складовою частиною Великої Вітчизняної війни і за своїм соціально-політичним змістом та кількістю учасників — всенародною. В ній брали участь усі класи, соціальні групи і верстви населення, всі нації і народності нашої країни. Вона виявлялася в діях партизанських формувань, організацій і груп комуністичного підпілля, а також масовій участі населення у зриві політичних, економічних і військових заходів фашистських загарбників. «Ця боротьба показала, — говорив Л. І. Брежнев, — як дорожать радянські люди своєю народною владою. Радянська влада і радянський народ — це єдине ціле. В цій нерушній єдності джерело величезної міцності нашого суспільного ладу. І немає в світі такої сили, яка могла б похитнути цю єдність!»¹. Вирішальним фактором, що забезпечив розмах народної боротьби на тимчасово окупованій радянській території, було керівництво Комуністичної партії.

Радянські вчені-суспільствознавці здійснили значну роботу по розробці історії Великої Вітчизняної війни і, зокрема, боротьби радянських людей в тилу ворога. За неповними даними, опубліковано близько 2200 монографій, брошур, статей, збірників документів, присвячених діяльності КПРС в роки війни. В тому числі тільки з 1965 по 1971 р. випущено в світ більше 400 видань по проблемі народної боротьби у воєнному тилу².

Найбільш поширеною формою народної боротьби були дії робітників, селянства та трудової інтелігенції по зриву здійснення економічних планів гітлерівців: саботаж заходів окупантів по використанню ресурсів на тимчасово окупованій радянській території. Однак роль Комуністичної партії і діяльність підпільних партійних органів в її розгортанні та подальшому розвитку ще не дістали належного висвітлення в історичній літературі. Єдиною узагальнюючою працею з цієї проблеми є книга економіста М. М. Загорулько та історика А. Ф. Юденкова. На великому фактичному матеріалі автори розкрили грабіжницькі плани фашистської Німеччини, показали великі мобілізаційні можливості Радянського Союзу на прикладі евакуації матеріальних цінностей і людей в тил країни, об'єктивну картину боротьби радянського народу за зрив гітлерівських планів економічного використання окупованої ворогом території СРСР. Стосовно України ці питання знайшли своє відбиття у тритомній праці «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр.»³

¹ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. І, К., 1971, стор. 230.

² КПСС — вдохновитель и организатор победы советского народа в Великой Отечественной войне (Историографический очерк), М., 1973, стор. 6, 121.

³ М. М. Загорулько, А. Ф. Юденков. Крах экономических планов фашистской Германии на временно оккупированной территории СССР, М., 1970; іх же. Крах плана «Ольденбург». О срыве экономических планов фашистской Германии на оккупированной территории СССР, М., 1974; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 1—3, К., 1967—1969.

В даній статті висвітлюється діяльність партійного підпілля по розгортанню боротьби трудящих за зрив заходів фашистських загарбників щодо використання промисловості України.

Відомо, що німецькі імперіалісти планували для зміцнення воєнно-економічного потенціалу своєї країни використати загарбані райони СРСР, зокрема Україну з її природними багатствами, високорозвинутою промисловістю і сільським господарством⁴. Тому зрив економічних заходів німецьких монополістів був одним з найважливіших завдань, поставлених Комуністичною партією перед радянськими патріотами на тимчасово окупованій території.

Під керівництвом партії, її нелегальних органів на окупованій території це завдання виконували партизани, учасники підпілля, а також сотні тисяч радянських людей, які саботували економічні заходи фашистських загарбників по велінню серця, з особистої ініціативи і за дорученням підпільних партійних комітетів, організацій і груп. Специфіка географічних умов (більша частина республіки — степова зона) не давала можливості розгорнути широкі і постійні дії партизанів на всій території України, тому в діяльності підпілля зрив економічних планів окупантів був однією з провідних форм боротьби з ворогом.

В авангарді організованої протидії планам гітлерівських загарбників на тимчасово окупованій території йшов робітничий клас. Як і в буремні дні Жовтневої соціалістичної революції, роки громадянської війни, будівництва соціалізму в нашій країні, робітники першими відгукнулися на заклик Комуністичної партії всемірно саботувати економічні і політичні заходи окупантів. Це визнають навіть буржуазні фальсифікатори історії. Так, американський історик А. Далін пише: «Робітники були першими серед тих, хто повстав проти німців з самого початку окупації»⁵.

Відомо, що економічні плани пограбування і експлуатації окупованих районів були підірвані вже здійсненими партією і Радянським урядом заходами по евакуації виробничих сил з прифронтових областей вглиб країни. І все ж багато устаткування промислових підприємств, МТС, колгоспів і радгоспів, матеріальних цінностей з різних причин не вдалося вивезти або знищити, не змогли евакуюватися мільйони радянських людей. На окупованій території лишилися величезні природні багатства.

Комуністична партія поставила перед підпільними партійними організаціями завдання — зірвати плани гітлерівців, позбавити їх можливості перетворити промисловість окупованої радянської території в арсенал фашистської армії, не дати їм сировини і продовольства. Ці завдання були викладені в Директиві Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б)

⁴ Див. А. Леонтьев. «Зеленая папка» Геринга, М., 1942; Нюрнбергский процесс. Сборник материалов, тт. 1—2, М., 1951—1952; Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками. Сборник материалов, тт. 1—7, М., 1957—1961; Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками. Сборник материалов, тт. 1—3, М., 1965—1967; Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні 1941—1944 рр. Збірник документів і матеріалів, К., 1963; «Совершенно секретно! Только для командования!» Документы и материалы, М., 1967; Преступные цели — преступные средства. Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941—1944 гг.), М., 1968; Анатомия войны. Новые документы о роли германского монополистического капитала во второй мировой войне, М., 1971; В. И. Дашичев. Банкротство стратегии германского фашизма. Документы и материалы, М., 1973; Норберт Мюллер. Вермахт и оккупация (1941—1944). О роли вермахта и его руководящих органов в осуществлении оккупационного режима на советской территории, М., 1974; та ін.

⁵ Цит. за кн.: М. М. Загорюлько, А. Ф. Юденков. Крах плана «Ольденбург», стор. 221.

партійним і радянським організаціям прифронтових областей від 29 червня 1941 р. і в промові Й. В. Сталіна по радіо 3 липня 1941 р.⁶ Партія і уряд закликали радянських патріотів розгорнути у ворожому тилу широку партизанську війну, створювати нестерпні умови для ворога, зривати всі політичні, економічні й військові заходи загарбників. 18 липня 1941 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про організацію боротьби в тилу німецьких військ»⁷, спрямовану на дезорганізацію роботи промислових підприємств, зв'язку, транспорту, зрив усіх воєнно-економічних заходів окупантів, знищення загарбників та їх пособників.

В ході всієї війни в партійних документах, виступах і статтях діячів партії і уряду, зверненнях і листівках Головного Політичного Управління Червоної Армії, в документах місцевих партійних органів, підпільних комітетів і організацій — Комуністична партія націлювала радянських людей на дальше розгортання і посилення боротьби проти воєнно-економічних планів фашистських загарбників. В них пропонувалося партизанським загонам, окремим організаціям і диверсантам проникати у всі міста, великі і малі, руйнувати вузли зв'язку, електростанції, водопостачання, палити склади та інші об'єкти воєнно-економічного значення. Для організації підривної діяльності підпільникам рекомендувалося йти на службу в місцеві управління і установи, створені окупантами, на заводи, депо, станції, пошту, аеродроми, бази і склади та інші установи, що обслуговували армію або місцеву адміністрацію німецьких властей.

Керуючись настановами Комуністичної партії, безпосередньо на тимчасово окупованій території боротьбу трудящих очолювали підпільні партійні комітети і організації.

Під керівництвом Центрального Комітету партії, ЦК КП(б)У провів значну роботу по створенню і зміцненню широкої мережі партійного підпілля в містах і робітничих селищах.

В столиці України — Києві організаторами боротьби трудящих виступили підпільний міськком, Жовтневий, залізничний, Кіровський, Ленінський, Молотовський, Московський, Петровський і Сталінський райкоми партії. На чолі з Дніпропетровським підпільним обкомом КП(б)У активно діяли підпільні міські партійні комітети в Дніпропетровську, Дніпродзержинську, Кривому Розі, Новомосковську, Павлограді. Велику роль у мобілізації трудящих на боротьбу проти економічних планів загарбників по використанню промисловості відіграли Ворошиловградський, Кіровоградський, Одеський, Сталінський, Харківський підпільні обкоми партії, Артемівський, Горлівський, Слов'янський міськкоми партії і десятки інших⁸.

ЦК КП(б)У, подаючи допомогу партійному підпіллю республіки, особливу увагу звертав на промислові центри. В першому кварталі 1942 р. оперативна група при Південно-Західному фронті підготувала і направила на окуповану територію України 408 чол., у тому числі в Дніпропетровську область — 33, Сталінську — 52, Харківську — 96. Протягом 1942 р. ЦК КП(б)У направив в окуповані області 123 уповноважених ЦК КП(б)У, секретарів підпільних обкомів і райкомів партії, партійних організаторів, зокрема, у Ворошиловградську — 23,

⁶ КПСС в резолюциях съездов, конференций и Пленумов ЦК, т. 6, М., 1971, стор. 17—19; И. В. Сталин. О Великой Отечественной войне Советского Союза, М., 1952, стор. 9—17.

⁷ КПСС в резолюциях..., т. 6, стор. 23—24.

⁸ История Коммунистической партии Советского Союза, т. 5, кн. I, М., 1970, стор. 684—689.

Дніпропетровську — 5, Запорізьку — 20, Сталінську — 20, Харківську області — 24 чол.⁹

Організаторська, масово-політична робота партійного підпілля була головною передумовою широкої участі трудящих у боротьбі за зрив економічних планів загарбників. Основною формою протидії робітників окупантам був саботаж їх заходів по використанню промислових об'єктів. Ефективність цієї форми боротьби визнавали і гітлерівці. Вже восени 1941 р. начальник диверсійної служби вермахту в групі армій «Південь» Оберлендер повідомляв у Берлін: «Значно більшою небезпекою, ніж активний опір партизанів, тут є пасивний опір — трудовий саботаж, у подоланні якого ми маємо ще менше шансів на успіх»¹⁰.

Головна економічна мета нападу фашистської Німеччини на СРСР полягала в тому, щоб перетворити нашу Батьківщину в аграрно-сировинний придаток промислово розвинутої Європи, в джерело дешевої робочої сили, у внутрішню колонію «великонімецької імперії». Програма економічного використання загарбаної радянської території була викладена в «Зеленій папці» Герінга і спрямована на забезпечення війни фашистської Німеччини по завоюванню світового панування.

Плануючи блискавичний виграш військової кампанії проти СРСР, нацистська верхівка не розраховувала відбудовувати важку промисловість на окупованій території. Передбачалося залишити тільки добувну промисловість і підприємства по первинній переробці сільськогосподарської сировини, провести деіндустріалізацію великих промислових центрів.

Провал авантюристичного плану «блискавичної» війни, величезні втрати гітлерівців на радянсько-німецькому фронті внесли зміни до планів економічного пограбування окупованої радянської території.

Війна, яка набула затяжного характеру, вимагала у дедалі більших кількостях продовольства, металу, вугілля, нафти та іншої стратегічної сировини. Необхідність у широких масштабах ремонтувати бойову техніку і транспортні засоби, організації на окупованій території воєнних промислових підприємств примусила гітлерівське керівництво прийняти 23 січня 1942 р. «Обов'язкову постанову про відбудову промислового господарства у новозайнятих східних областях». В ній пропонувалося відновити енергетичне і вугільно-рудне господарство, видобуток марганцевої руди, роботу ливарних і сталеливарних, залізопрокатних заводів, транспортних підприємств та ін. Особливі надії загарбники покладали на індустріальні центри Радянської України — Дніпропетровську, Ворошиловградську, Запорізьку і Сталінську області.

Для експлуатації промислових підприємств були створені різні акціонерні товариства: «Головне управління вугільної промисловості Сходу», «Металургійне об'єднання Сходу» та ін. Контроль над важкою промисловістю захопив концерн, очолюваний Герінгом. На Україну ринули агенти німецьких промислових монополій — концернів Круппа, Фліка, Клекнера, Стінеса, Маннесмана та інших промислово-фінансових магнатів фашистської Німеччини, різного роду економічні інспектори вермахту, які перебували на службі відповідних монополій.

Під час Сталінградської битви 2 листопада 1942 р. Герінг писав оперативному господарському штабу «Ост»: «Хід війни викликає необхідність, всупереч початково наміченому курсу, ще сильніше, ніж у минулому, прив'язати всю економічну потужність окупованих східних

⁹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 9а, спр. 69, арк. 185, 213; спр. 70, арк. 176.

¹⁰ Преступные цели — преступные средства, стор. 303.

територій до німецької воєнної економіки...»¹¹. Одночасно вище нацистське керівництво прийняло рішення про встановлення «опікунства» німецьких фірм над загарбаними промисловими підприємствами. Наприклад, фірма «Фрідріх Крупп АГ» призначалася «опікуном» над металургійними заводами «Азовсталь», трубопрокатним заводом ім. Куйбишева в Маріуполі, новим машинобудівним заводом у Краматорську; фірма «Герман Герінг» — над металургійним, коксовим, вагонним, цементним та іншими заводами Дніпродзержинська та дніпропетровськими заводами ім. Петровського, ім. Калініна, ім. Комінтерну, ім. Артема, ім. К. Лібкнехта та ін. У рішенні вказувалося, що «опікун зобов'язаний вжити всіх необхідних заходів з метою найбільш дієвого і швидкого використання підопічного підприємства в інтересах захисту Рейху»¹².

Трудящі цих міст показали приклад організованого опору загарбникам у зриві їх планів. Вже 13 жовтня 1941 р. німецький комендант Дніпродзержинська змушений був видати наказ «Про посилення боротьби з саботажниками». Він вимагав від поліції «задавити це явище в зародку»¹³. Погрози не лякали робітників, вони почували себе господарями рідного міста, в якому активно діяло партійне і комсомольське підпілля на чолі з міським підпільним комітетом партії. За дорученням міськкому партії комуністи проводили роботу серед робітників металургійного заводу ім. Ф. Е. Дзержинського, коксохімічного, цементного, вагонобудівного заводів та інших підприємств. Вони розповсюджували листівки Дніпропетровського підпільного обкому партії, які закликали їх чинити опір економічним заходам окупантів¹⁴.

Особливої гостроти набула боротьба робітників на заводі ім. Ф. Е. Дзержинського, коли гітлерівці приступили до підготовки пуску мартенівських цехів, які за заключенням німецьких спеціалістів перебували в найбільш придатному стані і не вимагали тривалого ремонту.

Після інспекторської поїздки рейхсміністра Розенберга і рейхскомісара Коха в червні 1942 р. по так званому генеральному округу «Дніпропетровськ» і огляду ними металургійного, коксохімічного та азотно-тукового заводів Дніпродзержинська¹⁵, представники фірми Герінга разом з поліцією і службою безпеки під загрозою розстрілу, зігнали на відбудову цих заводів тисячі робітників. Тільки на відбудову металургійного заводу ім. Ф. Е. Дзержинського було насильно залучено 5500 чол. Окупанти сподівалися на осінь здати в експлуатацію доменний, 2-й мартенівський і листопрокатний цехи, забезпечити виплавку металу. При всій ретельності різного роду «шефів», «інспекторів», поліцейських наглядачів з цього нічого не вийшло. Металургійний завод не дав окупантам жодної тонни сталі. Німецький керуючий цим заводом Шманд в листопаді 1942 р. доповідав у Берлін: «Головна робота у нас до зими — звичайно санки. Виробляєм щомісячно 80 бричок, резервуари для залізниці до 18 штук, напилків нових і спрацьованих 1500 штук та машини для сільського господарства: плуги, борони, а також відра, лопати і совки, 80 тисяч костилів для рейок., а коксохімічний завод виробляє колісну мазь»¹⁶.

Так було весь час окупації, незважаючи на репресії і всілякі загрози гітлерівців. А після визволення військами Червоної Армії м. Дніпро-

¹¹ *Анатомія війни*, стор. 406—407.

¹² Там же, стор. 408—409.

¹³ Дніпропетровський обласний державний архів, ф. 3233, оп. 1, спр. 7, арк. 92.

¹⁴ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 9, спр. 10, арк. 58.

¹⁵ «Дніпропетровська газета», 28 червня 1942 р.

¹⁶ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 57, оп. 4, спр. 9, арк. 17; спр. 219, арк. 4.

дзержинська 3 тис. робітників та ІТП заводу (значна частина була зразу ж мобілізована в діючу армію) через 26 днів повністю відбудували зруйновану мартенівську піч і 21 листопада 1943 р. дали першу сталь¹⁷.

Буржуазні фальсифікатори історії всенародної боротьби в тилу ворога намагаються стверджувати, що якщо фашистським загарбникам не вдалося здійснити накреслені плани використання металургійної промисловості на Україні, то не тому, що робітники чинили масовий опір, а просто тому, що, нібито більшовики вивезли значну частину устаткування, чи зруйнували підприємства при відступі.

Але історії відомі інші факти. На металургійних підприємствах, устаткування яких з тих чи інших обставин не вдалося вивезти вглиб країни, були також зірвані гітлерівські плани їх використання.

Так, у результаті раптового захоплення м. Маріуполя основне устаткування металургійних заводів — доменних і мартенівських печей — не було вивезене, не вдалося евакуювати демонтовані агрегати заводів «Азовсталь» та ім. Ілліча. Основна маса робітників, інженерів і техніків також залишилася в місті. Генеральний інспектор по збору та використанню сировини в окупованих областях штабу «Ост» генерал-лейтенант Вітлінг повідомляв: «На цей раз я був у Донбасі: в Сталіно, Макіївці. Крім того, відвідав Маріуполь, Запоріжжя, Дніпропетровськ, Полтаву, Кременчук... Маріуполь — справжній оазис в пустелі руїн. Азовський металургійний завод, заводи імені Ілліча і Куйбишева майже не пошкоджені. Ви, безумовно, будете задоволені, побачивши ці три заводи»¹⁸.

Гітлерівці доручили експлуатацію металургійних заводів головному виробнику зброї Фрідріху Круппу. Фірма «Крупп фон-Болен» розраховувала на швидкий пуск доменних і мартенівських печей. Окупаційні власті зобов'язали усіх жителів Маріуполя з'явитися на місце роботи. «Ті, хто не з'явиться на роботу протягом трьох днів, будуть розстріляні», — вказувалося в наказі.

Трудящі Маріуполя саботували наказ і під різними приводами ухилялися від роботи. Металурги йшли в села, ховалися в підвалах, на горнищах; щоб не померти з голоду, робили запальнички і продавали їх на базарах, займалися побутовим ремеслом, але працювати на заводи не йшли. Багато робітників переправлялося по льоду Азовського моря в Єйськ, де вступали в Червону Армію й билися з ворогом.

Дізнавшись через провокатора, що саботажні дії робітників очолюють комуністи, гестапівці 8 березня 1942 р. арештували і зігнали в листопрокатний цех заводу ім. Ілліча 43 комуністи і комсомольці, вивели їх на базарну площу і розстріляли¹⁹.

Проте репресивні дії фашистських загарбників не залякали трудящих міста. Підпільна боротьба патріотів тривала. Мартенівські печі не працювали.

Лише на початку 1943 р. гітлерівці зуміли пустити газогенераторну станцію, перевели одну мартенівську піч на генераторний газ, однак і та не працювала. В сортопрокатному цеху вси налагодили два стани, які з великими перебоями через поломки, заподіяні робітниками, видавали листове залізо для авторесор. Такий же стан був у механічних та ливарних цехах. Навесні 1943 р. фірма «Крупп фон-Болен» намагалася відбудувати деякі цехи, щоб налагодити випуск снарядів. Але роботи

¹⁷ Там же, спр. 219, арк. 54, 93.

¹⁸ Л. А. Безыменский. Германские генералы с Гитлером и без него, М., 1961, стор. 199—200.

¹⁹ Д. Грушевский. Имени Ильича, Донецк, 1966, стор. 110—111.

проводилися дуже повільно, а з наближенням радянських військ і зовсім припинилися²⁰.

10 вересня 1943 р. радянські війська визволили Маріуполь. При відступі з міста фашистські варвари зруйнували всі промислові підприємства. На заводі ім. Ілліча вони зірвали доменний, чавуноливарний, сталеливарний, пресовий, термічний та інші допоміжні цехи, підірвали мартенівські та прокатні цехи, вивели з ладу енергетичне господарство.

Через три дні після визволення м. Маріуполя 13 тис. робітників та кілька сотень інженерно-технічних працівників добровільно прийшли на завод і почали розбирати завали, а 10 жовтня того ж року відновлена мартенівська піч № 5 дала перший метал. До кінця року іллічівці відновили будівлі і печі мартенівських цехів № 1 і № 3, сортопрокатний, чавуноливарний, механічні та інші цехи.

Під керівництвом Дніпропетровського, Сталінського, Ворошиловградського підпільних обкомів партії, міських і районних комітетів партії, організацій і груп комуністичного підпілля Придніпров'я і Донбасу робітники, інженерно-технічні працівники проводили подібні саботажні дії і на інших металургійних підприємствах. Дирекція німецького «Гірничопромислового товариства Сходу» змушена була констатувати, що «найбільші металургійні заводи Донбасу не діють»²¹.

Гітлерівці планували за рахунок Придніпров'я і Донбасу одержати 1943 р. 1 млн. т, а в 1944 р. — 2 млн. т металу. Ці заводи у 1943 р. давали близько 3—4 тис. т в місяць, тоді як до війни вони виробляли продукції в 100 разів більше²².

Масовий опір трудящих зірвав розрахунки гітлерівців по використанню вугільних шахт Донбасу, залізрудних і марганцевих розробок у Кривому Розі і Нікополі.

Форми саботажу заходів окупантів по відбудові і пуску шахт були різноманітними. Шахтарі не виконували накази загарбників про вихід на роботу. На шахті «Богдан» у Красному Лучі фашисти скинули живими в шурф близько 2 тис. шахтарів за те, що вони не погодилися працювати на окупантів. 60 комсомольців відмовилися взяти участь у відбудові шахти 3/3 біс. Фашисти зв'язували їх по троє, одного з них убивали, а вбитий, падаючи в шахтний шурф, тягнув за собою двох живих патріотів²³.

Ефективними формами саботажу відбудови шахт і видобутку вугілля були також імітація завалів стволів, штреків, лав, придатних до експлуатації шахт, і низький рівень продуктивності праці на їх відбудові. В результаті опору шахтарів, наприклад, спеціальна німецька організація «Берг Хютте-Ост», яка за планом гітлерівців мала відбудувати 40 великих вугільних шахт, насправді ж у дирекції № 2, створеному на базі тресту «Первомайськвугілля», відновила тільки 15 дрібних шахт, які дали за п'ять місяців лише 2,3% вугілля, що видобувалося тут у довоєнний час. В колишньому тресті «Фрунзевугілля» окупанти відновили тільки одну шахту, яка давала вугілля у 300 разів менше, ніж до війни²⁴.

В Краснодоні не було відновлено жодної шахти. А через 10 днів після визволення міста Червоною Армією більшість шахт почали да-

²⁰ Там же, стор. 204.

²¹ Цит. за: «Правда», 6 вересня 1943 р.

²² Норберт Мюллер. Назв. праця, стор. 193.

²³ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 16, спр. 25, арк. 47.

²⁴ Л. Е. Кизя, В. И. Клоков. Украина в огне партизанской войны. — В кн. Советские партизаны, М., 1963, стор. 329.

вати вугілля на-гора. Таке ж становище було в Боково-Антрацитівському, Ровенківському та інших районах Ворошиловградської і Сталінської областей.

Численні акти саботажу робітників, інженерів і техніків, організовані комуністичним підпіллям і здійснені з особистої ініціативи, зірвали плани фашистських загарбників по використанню вугільної промисловості Донбасу. В доповіді штабу гітлерівського економічного керівництва «Схід» зазначалося, що видобуток кам'яного вугілля в Донецькому басейні під час його окупації складав близько 4,1 млн. т щороку, тоді як до війни щорічний видобуток складав 90 млн. т²⁵. Для покриття потреб окупаційних властей і забезпечення роботи підприємств гітлерівцям доводилося завозити вугілля в Донбас з Верхньої Сілезії та інших місць²⁶.

Масовий саботаж економічних заходів окупантів був характерним і для інших галузей промисловості. Фашистські загарбники надавали великого значення використанню суднобудівної промисловості Миколаєва, Одеси і Херсона. Окупанти намагалися перетворити Чорноморський завод («Південна верф») і завод ім. 61 комунара («Північна верф») у Миколаєві на велику виробничу базу для зміцнення німецького військово-морського флоту. Було розроблено план відбудови «Південної верфі», яка мала забезпечувати будівництво військових кораблів і підводних човнів. Командування головного штабу верфей — адмірала фон-Бодеккер і Ціба встановили зв'язок з кількома суднобудівними фірмами Німеччини щодо поставок устаткування, запросили з рейху технічних експертів для якнайшвидшої відбудови заводів²⁷.

Гітлерівські загарбники встановили на суднобудівних заводах жорстокий режим. Замість професійних спілок «піклування» про робітників узяла на себе так звана «господарська команда» з групами інспекторів, агентів розвідувальних органів та поліції безпеки. Наприкінці робочого дня всіх, хто не виконував завдань, відправляли до поліції заводу. Гестапівсько-поліцейська служба кидала робітників за ґрати, відправляла до концтаборів. Але ніщо не зламало волі радянських патріотів до боротьби. Саботаж заходів окупантів спрямовувало партійне підпілля. У Миколаєві діяло 23 підпільні організації і групи, які очолював «Миколаївський центр».

Наскільки масовим був опір робітників, свідчить 89-й наказ начальника бюро особового складу «Південної верфі» з приводу недисциплінованості і саботажу робітників: «Незважаючи на мої неодноразові накази про поліпшення дисципліни, досі є багато випадків, коли робітники групами стоять і нічого не роблять, тиняються по території заводу, не дотримуються строків виконання завдань...»²⁸. Прогоули робітників на «Південній верфі» складали 40% від загальної кількості працюючих. Фашистське керівництво 27 вересня 1943 р. змушене було визнати, що «кількість відсутніх на роботі без поважних причин досягла такого розміру, що подібне явище стає нестерпним»²⁹.

Фашистським загарбникам не вдалося перетворити суднобудівні заводи Миколаєва в технічну базу військово-морського флоту. За весь період окупації їм вдалося налагодити на заводах виробництво чавунних опалювальних печей, авторесор та ремонт залізничних вагонів.

²⁵ Норберт Мюллер. Назв. праця, стор. 193.

²⁶ Німецько-фашистський окупаційний режим (1941—1944 гг.), М., стор. 157.

²⁷ Миколаївський обласний державний архів, ф. 1018, оп. 1, спр. 1, арк. 4; спр. 17, арк. 6—8.

²⁸ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні, стор. 124.

²⁹ Миколаївський обласний державний архів, ф. 1018, оп. 1, спр. 2, арк. 7.

Повсюдним був також саботаж робітників і на невеликих підприємствах легкої і харчової промисловості, майстерень по виготовленню обмундирування для фашистської армії, чавунних печей для бліндажів і землянок, ліжок для госпіталів та ін. Головними формами саботажу тут були: зрив строків виконання завдань і низька якість виробів. Це стосується діяльності партійного підпілля всіх областей, зокрема, Вінницької, Житомирської, Львівської, Полтавської, Ровенської та інших.

Важливу роль в організації саботажу економічних заходів загарбників відігравали інженерно-технічні працівники промислових підприємств, які свідомо вносили плутанину в економічні і адміністративні розпорядження ворога, дезінформували окупантів, робили все можливе, щоб максимально зменшити потужність діючих підприємств і знижити продуктивність праці.

Велику роботу проводили підпільні партійні комітети, організації і групи комуністичного підпілля по розгортанню боротьби трудящих за збереження народного добра.

Відступаючи під ударами Червоної Армії, війська вермахту, підрозділи СС і СД намагалися вивезти все устаткування промислових підприємств, а те, що не піддавалося вивезенню, знищити. Наприклад, в інструкції гітлерівців по зруйнуванню та знищенню матеріальних цінностей Донбасу зазначалося: «Весь Донецький басейн повинен бути евакуйований в господарському відношенні і повністю зруйнований... Все, що не може бути евакуйоване, підлягає знищенню, особливо: ...шахти, заводські споруди, засоби виробництва всіх видів. Зруйнування слід проводити не в останній момент, коли війська вже будуть вести бої або відступати, а завчасно»³⁰.

ЦК ВКП(б), РНК СРСР у привітанні ЦК КП(б)У, Уряду Української РСР і всьому українському народові на честь 25-річчя встановлення Радянської влади на Україні поставили перед підпільниками і партизанами, населенням окупованих районів завдання — в зв'язку з початком визволення Радянської України посилити боротьбу за зрив планів пограбування радянської території, всіма засобами добиватися збереження матеріальних цінностей, обладнання фабрик, заводів, шахт, рудників, не дати фашистам вивезти їх або знищити.

У відповідь на заклик партії робітники промислових підприємств робили все можливе, щоб зірвати плани фашистських загарбників перетворити окуповану територію України в «зону пустелі».

Боротьба за збереження соціалістичної власності від пограбування і знищення окупантами — ще одне яскраве підтвердження патріотизму радянських людей. Ворогові не вдалося ні терором, ні голодом зламати комуністичну переконаність, прагнення наших людей зберегти соціалістичну власність, народне добро.

Економічне життя на окупованій радянській території було паралізоване опором радянського народу, який не хотів нічого віддати ворогові із своїх багатств.

Найбільш масовою і ефективною боротьба трудящих була там, де діяли підпільні партійні комітети, організації і групи комуністичного підпілля. Вони не тільки виступали божакami мас, а й безпосередньо здійснювали акти саботажу і особистим прикладом запалювали трудящих на боротьбу.

³⁰ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні, стор. 219.

ЗМІЦНЕННЯ БРАТЕРСЬКОЇ СПІВДРУЖНОСТІ РАДЯНСЬКИХ НАРОДІВ У РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Одним з вирішальних факторів і могутніх джерел всесвітньо-історичної перемоги Радянського Союзу над фашистською Німеччиною був нерушимий братерський союз народів СРСР, оснований на принципах пролетарського інтернаціоналізму, спільності духовного життя, єдності економічної і політичної організації суспільства. В суворі роки Великої Вітчизняної війни цей союз з честю пройшов через найтяжчі випробування. Ще більше зміцнівши і загартувавшись, він переконливо підтвердив правоту ленінського вчення і політики КПРС у розв'язанні національного питання.

«Якщо говорити про головного героя Великої Вітчизняної війни,— відзначав у своїй доповіді про 20-річчя перемоги над фашизмом Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев,— то цим безсмертним героєм є вся дружна сім'я народів, які населяють нашу країну і спаяні нерушимими узами братерства. Росіяни, українці, білоруси, узбеки, казахи, грузини, азербайджанці, литовці, молдавани, латиші, киргизи, таджики, вірмени, туркмени, естонці— словом, сини всіх народів Радянського Союзу стали грудьми на захист своєї Батьківщини. Ленінська національна політика партії витримала випробування війною. Фашизмові не вдалося вбити клин між соціалістичними націями. Їх братерський союз показав свою силу і життєздатність, був одним з головних джерел перемоги над фашистськими загарбниками»¹.

В радянській історичній літературі деякі важливі питання зміцнення дружби й інтернаціональної єдності народів СРСР в 1941—1945 рр. уже відбилися в ряді досліджень і науково-популярних праць².

У цій статті, спираючись на нові матеріали і досягнення вітчизняної історіографії, автор ставить своїм завданням простежити, в яких

¹ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 1, К., 1971, стор. 132.

² І. Слїнько. Єдність і дружба народів СРСР у Великій Вітчизняній війні, К., 1954; С. В. Хармандарян. Боевое содружество армянского народа с народами Советского Союза в Великой Отечественной войне, Ереван, 1955; И. А. Новиков. Дружба народов СССР — могучий источник силы Советской Армии в Великой Отечественной войне.— «Труды Академии» (Военно-политическая академия им. В. И. Ленина), 1958, № 19; Х. Б. Қинзебулатов. Дружба і співробітництво українського і башкирського народів у роки Великої Вітчизняної війни.— «Український історичний журнал», 1960, № 3; И. Пулатов. Из истории участия народов Средней Азии в Великой Отечественной войне, Ташкент, 1966; В. А. Мурадян. Братство, скрепленное кровью, М., 1969; А. Корнеев, И. Левит. В огне войны крепла дружба народов, Кишинев, 1969; И. З. Захаров. Дружба, закаленная в боях, М., 1970; М. В. Коваль. У горнилі війни (Співдружність українського народу з братніми народами СРСР у роки Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.), К., 1972; П. Жилин, А. Артемьев. Боевое содружество народов СССР в Великой Отечественной войне.— «Коммунист», 1972, № 13; П. С. Белан. Казахстанцы в боях за Ленинград, Алма-Ата, 1973; П. И. Шуктомов. Плечом к плечу, М., 1974; И. З. Захаров, Г. А. Куманев. Советское содружество народов СССР — важный фактор успешной работы тыла.— Советский тыл в Великой Отечественной войне, кн. 1. Общие проблемы, М., 1974; А. Н. Мнацаканян. Интернациональное единство защитников Кавказа.— «Вестник общественных наук Академии наук Армянской ССР», 1974, № 2; та ін.

сферах збройної боротьби з гітлерівськими загарбниками особливо виявилася і ще більш зміцніла братерська співдружність радянських народів, яка стала однією з основ перемоги над фашизмом.

Велика Жовтнева соціалістична революція розірвала кайдани соціального і національного гноблення, надавши усім народам Росії величезні можливості для вільного економічного, політичного і культурного розвитку. Вперше в історії людства національне питання почало розв'язуватися у справді демократичному дусі, в інтересах усіх націй і народностей, які населяють країну.

Розроблена В. І. Леніним національна політика Радянської держави стала складовою частиною корінної перебудови суспільства. Її основні напрями та прояви були дуже багатоманітними. Вони виражались у вихованні радянських народів в дусі братерської співдружності і пролетарського інтернаціоналізму, в ліквідації нерівноправності та гноблення націй, створенні національної державності великих та малих народів і у вирівнюванні їх економічного і культурного рівня розвитку, а також в послідовній боротьбі з усякими проявами великодержавного шовінізму і місцевого націоналізму.

В результаті успішного здійснення планів перших передвоєнних п'ятирічок, індустріалізації, колективізації сільського господарства і культурної революції соціалізм у Радянському Союзі здобув повну перемогу. В цей час відбувається значне зближення народів СРСР. У країні народжується принципово нова історична спільність людей різних національностей — радянський народ. Все це стало чудовим підтвердженням передбачення великого Леніна, який вказував, що «соціалізм, організовуючи виробництво без класового гніту, забезпечуючи добробут *усім* членам держави, тим самим дає *повний простір* «симпатіям» населення і саме внаслідок цього полегшує і надзвичайно прискорює зближення і злиття націй»³.

Дедалі міцніюче взаєморозуміння і єдність трудящих допомогли їм в роки мирного будівництва успішно подолати багато труднощів на шляху створення могутньої соціалістичної економіки і зміцнення оборонного потенціалу Радянського Союзу. Перед усім світом було продемонстровано невичерпні можливості, величезну революційну енергію радянського ладу, визволених від експлуатації народів.

І коли гітлерівська Німеччина раптово вчинила віроломний напад на Країну Рад, вже з перших днів війни всі нації і народності СРСР ще тісніше згуртувалися для відсічі ворогові, в ім'я свободи й незалежності своєї соціалістичної Батьківщини.

З самого початку Велика Вітчизняна війна переконливо показала, що Комуністичній партії вдалося за короткий історичний строк виховати переважну більшість радянських людей різних національностей в дусі соціалістичної ідеології і пролетарського інтернаціоналізму. Міцне ідейне загартування всіх народів СРСР, їх високий моральний дух були головною могутньою зброєю у спільному захисті завоювань соціалізму. Саме на цю зброю звертав увагу В. І. Ленін, відзначаючи, що «в усякій війні перемога кінець кінцем зумовлюється станом духу тих мас, які на полі бою проливають свою кров»⁴.

Вперше в історії єдині цілі, єдина соціалістична ідеологія, єдність політичних і економічних інтересів спрямовували дії широких народних мас. Ось чому Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу проти німецько-фашистських загарбників одразу ж стала всенародною, у

³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 30, стор. 20.

⁴ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 41, стор. 113.

справжньому розумінні Вітчизняною війною. Відомий англійський публіцист А. Верт — очевидець героїчної боротьби радянських людей з фашистською агресією — дуже точно відмітив значення цього всенародного характеру Великої Вітчизняної війни. «У страшні дні 1941—1942 рр. і протягом наступних двох з половиною років перемог, що тяжко і дорого дісталися,— писав він,— мене ніколи не залишало відчуття, що то була дійсно народна війна. ... Дух справжньої патріотичної відданості і самопожертви, виявлений радянським народом за ці чотири роки, має мало подібних прикладів у людській історії...»⁵

В ході війни була також переконливо продемонстрована вірність усіх націй і народностей СРСР ленінській ідеї створення нової, ще небаченої в історії форми державності, можливої тільки за соціалізму,— добровільного союзу рівноправних і суверенних національних республік.

А тим часом, готуючи «бліцкриг» проти СРСР, гітлерівські ватажки, як і вороги комунізму в інших капіталістичних країнах, були переконані в слабкості багатонаціональної Радянської держави. Вони розглядали Союз РСР як штучне, насильствене й рихле об'єднання величезної кількості націй і тишили себе надією, що вже з перших днів війни всередині його почнуться конфлікти й міжнаціональні зіткнення і це скоро приведе до розпаду Радянської держави. «Досить тільки стусонуть ногою двері, і вся будова рухне»,— заявив Гітлер в одній з бесід з генерал-фельдмаршалом Рунштедтом⁶. Вторячи йому, начальник німецького штабу оперативного керівництва генерал А. Йодль говорив, що «російський колос... як свинячий міхур, який треба тільки проткнути, і він лопне»⁷.

Щоб прискорити загибель СРСР, фашистські правителі розробили цілу систему підривних заходів, розрахсвуючи на нібито існуючі суперечності між радянськими народами. Про це, наприклад, красномовно свідчать трофейні матеріали так званої «Зеленої папки» Герінга. «У прибалтійських країнах,— вказувалося в одній з фашистських директив,— використовувати в інтересах Німеччини суперечності між литовцями, естонцями, латишами і росіянами... На півдні ...можливу наявність суперечностей між українцями і великоросами... На Кавказі ...суперечності між тубільцями — грузинами, вірменами, татарами і росіянами...»⁸. Певні надії у здійсненні своїх маніакальних планів гітлерівці покладали і на емігрантське білогвардійське й націоналістичне охвістя, з якого вони передбачали створити різні банди.

Однак народи СРСР уже з перших днів війни розбили всі ці надії і розрахунки ворога. Національно-державний устрій нашої держави з честю витримав перевірку часом. Розбійницький напад гітлерівської Німеччини на СРСР, її вторгнення на територію західних союзних республік та РРФСР народи інших союзних і автономних республік Радянської країни відразу ж сприйняли як напад на них, як смертельну загрозу їх власному суверенітетові, національній цілісності, як величезну небезпеку для їхнього існування і майбутнього розвитку. Кожному радянському патріоту було ясно, що відстояти здобуті дорогою ціною великі завоювання соціалізму і знищити ворога, який вторгся, можна тільки спільними зусиллями всіх народів Країни Рад.

⁵ Александр Верт. Россия в войне 1941—1945 гг. (Перевод с английского), М., 1967, стор. 26—27.

⁶ «За рубежом», 1970, № 20, стор. 22.

⁷ «Военно-исторический журнал», 1971, № 6, стор. 5.

⁸ Цит. за кн. «Внешняя политика Советского Союза в период Великой Отечественной войны», т. I, М., 1946, стор. 252.

Пояснюючи причини інтернаціонального згуртування радянських людей з перших днів війни, М. І. Калінін у статті «До двадцятиріччя створення СРСР» писав: «І ось на країну, в державний і економічний устрій якої майже кожна людина буквально всіх національностей СРСР вклала частку своєї праці, душі і серця, на країну, люди якої бачили позитивні результати своїх зусиль, навалився німецький агресор: він усе це руйнує, топче, знищує, намагається принизити, зганьбити, вбити людську гідність радянських людей... Радянський лад, здобутий потом і кров'ю людей, дорогий кожному народові нашої країни. Ми бачимо, як усі національності, змагаючись в героїзмі, завзято і жорстоко борються з ворогом»⁹.

За Радянської влади всі нації і народності здобули рівне право служити в армії і флоті, захищати свою соціалістичну Вітчизну із зброєю в руках. Тим самим здійснювалася фактична рівність народів СРСР і в галузі військової справи. На початок 1941 р. в Червоній Армії налічувалося: росіян 61%, українців — 19,6, білорусів — 4,1, представників інших національностей — 15,3%¹⁰.

Тісне бойове братерство народів СРСР надзвичайно яскраво виявилось на фронтах Великої Вітчизняної війни, в партизанському русі у ворожому тилу. Першою відповіддю радянських людей на віроломну фашистську агресію було прагнення стати в ряди армії, що билася з ворогом. Сотні тисяч добровольців, людей різних національностей, не чекаючи мобілізації, йшли на призовні пункти. Повсюдно у прифронтових районах вступали радянські патріоти до народного ополчення, винищувальних батальйонів і партизанських загонів. Протягом кількох днів тільки до райвійськкоматів Москви від жителів столиці надійшло понад 20 тис. заяв із проханням відправити на фронт. За перший тиждень війни в Азербайджані було подано понад 40 тис. заяв про добровільний вступ в ряди Червоної Армії¹¹. У столиці Узбекистану — Ташкенті до 26 липня 1941 р. одержано 2500 таких заяв. Уже за перших вісім днів війни до Радянських Збройних Сил влилося 5,3 млн. чол. — представників десятків національностей.

З ініціативи партійних організацій в республіках і областях почали формуватися національні військові частини. У липні 1941 р. виникла 316-а казахська стрілецька дивізія, в серпні — латиська стрілецька дивізія, грузинська національна 392-а стрілецька дивізія, в листопаді — башкирська кавалерійська дивізія, у грудні сформувалися литовське з'єднання Червоної Армії, естонська національна і латиська стрілецькі дивізії. В 1942 р. у республіках Закавказзя було організовано десять дивізій — азербайджанських, грузинських і вірменських.

Водночас ряди захисників Батьківщини поповнювалися і за рахунок народного ополчення. Понад 135 тис. чол. налічувала армія народного ополчення Ленінграда. В 12 областях Радянської України в ополчення влилося близько 1 млн. 300 тис. патріотів¹².

Кращі свої сили з усіх союзних республік послала на фронт Комуністична партія, яка стала партією, що бореться, у справжньому розумінні цього слова. 300 тис. комуністів з України, 150 тис. з Москви і Московської області, 77 тис. — з Ленінграда. Понад 25 тис. посланців Казахської партійної організації й тисячі інших представників місцевих парторганізацій влилося в ряди діючої армії¹³.

⁹ «Правда», 30 листопада 1942 р.

¹⁰ П. І. Шукто м о в. Дружба, скрепленная в боях, М., 1972, стор. 44.

¹¹ История Азербайджана, т. 3, ч. II, Баку, 1963, стор. 80.

¹² История Коммунистической партии Советского Союза, т. 5, кн. I, М., 1970, стор. 80, 182—183.

¹³ П. І. Шукто м о в. Плечом к плечу, стор. 67.

Вже у вогні перших і тяжких кровопролитних битв влітку й восени 1941 р. гартувалося бойове братерство народів СРСР. Радянські воїни — представники всіх націй і народностей Країни Рад, керовані комуністами, мужньо билися з фашистськими загарбниками, виявляючи героїзм.

У пам'яті народній ніколи не померкне безсмертний подвиг захисників Брестської фортеці, де стояли насмерть воїни понад 30 національностей — росіяни і білоруси, українці і грузини, молдаван і вірмени, казахи і узбеки, азербайджанці і татари.

Доблесно билися з кількісно переважаючою авіацією ворога льотчики радянських військово-повітряних сил. Уже в перші години війни сім героїв: росіяни Л. Бутелін, Д. Кокорєв, А. Данилін, І. Іванов, П. Рябцев, П. Ігнат'єв і українець А. Мокляк, коли закінчилися патрони, пішли на повітряні тарани. 24 червня 1941 р. перший таран по наземних цілях у районі Бродів здійснив льотчик Г. Храпай. Свою палаючу машину безстрашний сокіл спрямував на міст, яким переправлялися фашистські танки. Наступного дня цей подвиг повторив екіпаж А. Н. Авдеева, а ще через день — відважний син білоруського народу капітан М. Ф. Гастелло та його бойові товариші: українці А. А. Бурденюк, Г. Н. Скоробогатий і росіянин А. А. Калінін. Подібні подвиги здійснили також російські льотчики В. В. Талаліхін, Л. І. Іванов, Н. І. Сковородін, Є. В. Михайлов, українець І. Т. Вдовенко, казах Н. Абдіров, єврей І. А. Іржак та ін.

Механізований полк, яким командував активний учасник громадянської війни і боротьби за встановлення Радянської влади у Вірменії А. Карапетян (пізніше — генерал-майор, Герой Радянського Союзу), вже на світанку 22 червня 1941 р. прийняв нерівний бій у прикордонній зоні Білорусії. Оточений переважаючими силами противника, цей полк протягом 20 днів вів тяжкі бої в гітлерівському тилу і прорвав вороже кільце¹⁴. Таких прикладів масового героїзму радянських воїнів — синів і дочок усіх національностей СРСР — в перші бойові дні можна було б навести дуже багато.

В літопису братерства народів СРСР однією з найяскравіших сторінок завжди буде оборона столиці Радянської України — Києва. Тут у складі діючої армії і загонів народного ополчення хоробро билися представники майже всіх національностей Радянської держави. В ті дні саратовські колгоспники звернулися до українського народу з листом, в якому говорилося: «Міцніше тримайтеся, рідні... Ніколи не підкоряться російський, український, білоруський та інші народи великого Радянського Союзу німецьким поневолювачам. Хто прийшов на нашу землю з мечем, від меча і загине»¹⁵.

Мужність захисників Києва затримала наступ німецько-фашистських загарбників на Москву. Біля стін української столиці гітлерівці втратили понад 100 тис. солдатів і офіцерів, сотні танків, літаків та іншої бойової техніки¹⁶. Під час 73-денного захисту Одеси прославилися 25-а Чапаєвська, 95-а Молдавська дивізії, 1-й полк морської піхоти, де були представники 20 національностей, 421-а («Одеська») багатонаціональна дивізія, сформована в основному з народних ополченців, та інші частини і з'єднання¹⁷.

¹⁴ Очерки истории Коммунистической партии Армении, Ереван, 1967, стор. 410.

¹⁵ История Украинской ССР, т. II, К., 1961, стор. 452.

¹⁶ Великая Отечественная война Советского Союза. 1941—1945. Краткая история, М., 1965, стор. 92.

¹⁷ История Коммунистической партии Советского Союза, т. 5, кн. I, стор. 214; «Правда», 31 жовтня 1965 р.

Численними і яскравими прикладами бойової співдружності народів СРСР сповнена також історія героїчної оборони Ленінграда. По всій країні проводився збір подарунків мужнім ленінградцям, для вручення яких направлялися спеціальні делегації. На початку 1942 р. колгоспники Узбекистану прислали блокованому місту на Неві два ешелони з продовольством. Трудящі Приморського краю відправили кілька ешелонів подарунків. Понад 200 вагонів з подарунками для героїчних ленінградців направили казахстанці¹⁸. «У грізні дні випробування, — відзначала в перші дні блокади газета «Ленинградская правда», — новим яскравим полум'ям спалахнула велика дружба народів СРСР... Уся Радянська країна з нами, героїчні ленінградці! З нами робітники Москви й Уралу, Донбасу і Баку, Києва і Харкова, колгоспники Кубані й України, Поволжя і Сибіру, з нами горці Кавказу і мисливці Заполяр'я, бавовнярі Азербайджану й Узбекистану. Захист Ленінграда — всенародна справа...

А хіба мало вже зараз на підступах до Ленінграда б'ється в частинах Червоної Армії, у Повітряному і Морському флоті москвичів, тбілісців, киян, свердловчан, ташкентців, туляків? ...

Місто Леніна — моє місто! — повторюють і підтверджують це бойовими ділами й адигець артилерист Абадзе, який прямою наводкою знищує ворожі танки, і горець лейтенант Тазаєв, збиваючи літаки ворога своїм влучним вогнем, й азербайджанець Кулузаде — зв'язківець та багато інших героїв нашого Ленінградського фронту... З нами вся країна! З нами все передове людство! Ми переможемо!»¹⁹.

Про різні форми допомоги, що надходила в Ленінград, одразу ж дізнавалися в усіх підрозділах, бліндажах і окопах. Вона зміцнювала бойовий дух ленінградців, вливала в них нову силу й енергію. Бійці й командири Червоної Армії поклялися відстояти велике місто, і вони дотримали свого слова.

Інтернаціональна згуртованість радянських воїнів особливо проявилася в період великої битви під Москвою.

«Пожертвувати всім для Москви,
Народи, зобов'язані ви», —

писав у ті дні знаменитий казахський акин Джамбул Джабаєв. Так думав кожний радянський патріот. Москву захищала вся країна. В Сибіру й на Далекому Сході, в Середній Азії й на Кавказі, в Поволжі й на Уралі створювалися нові військові формування. Лише на території Татарії були сформовані 18-а, 334-а, 146-а і 352-а стрілецькі дивізії, причому остання з них на 80% складалася з татар²⁰. Свіжі бойові резерви негайно доставлялися до підмосковних рубежів. Сюди ж з рекордною швидкістю йшли ешелони з надплановою продукцією: паливом, бойовою технікою, озброєнням, продовольством.

Представники всіх радянських народів з винятковою настійливістю захищали волзькі рубежі. Їх бойова співдружність ще більше зміцніла в ході битви за Сталінград і стала однією з вирішальних умов його небаченої стійкості. У ці дні до своїх земляків, що обороняли місто на Волзі, направляли колективні звернення жителі різних республік, країв і областей радянського тилу. «Сталінград — це ключ до Сходу, — говорилося в листі казахського народу до фронтовиків-казахстанців. — Воїн-казах під Сталінградом — так само як воїн росіянин, українець, білорус, узбек, таджик, туркмен, азербайджанець, грузин, — обороняє своє домашнє вогнище, свою сім'ю, свою рідну радянську землю. Він

¹⁸ П. Шуктомов. Плечом к плечу, стор. 74.

¹⁹ «Ленинградская правда», 11 вересня 1941 р.

²⁰ Торжество ленинской национальной политики в Татарии, М., 1968, стор. 117.

не допустить, щоб його мати, його батько, його дружина, його діти стали рабами німецького барона»²¹.

Ці звернення діставали жвавий відгук у серцях захисників Сталінграда, підносячи моральний дух, зміцнюючи їх віру в неминучий розгром ворога. «Ми,— писали воїни Сталінградського фронту,— прийшли сюди, у приволзькі степи, з усіх кінців великої Батьківщини нашої, з неозорих російських рівнин, з українських степів, з лісів Білорусії, з гір Кавказу, з далекого Сибіру... Ми прийшли сюди з різних кінців Радянської країни, але, захищаючи Сталінград, кожний з нас знає, що тут він захищає свою Батьківщину, свою сім'ю, свій народ»²².

Захисники Сталінграда з беззавітною мужністю відстоювали кожну вулицю, кожний будинок. Невелика група радянських гвардійців під командою спочатку сержанта Я. Ф. Павлова, а потім лейтенанта І. Ф. Афанасьєва, близько двох місяців обороняла чотириповерховий будинок, який став завдяки їх відвазі неприступною фортецею для ворога. Своєрідний гарнізон цього будинку уособлював бойове братерство багатонаціональної Червоної Армії. «Будинок Павлова», як його називали, відстоювали 11 росіян, 6 українців та представники інших національностей.

На початку серпня 1942 р. під Сталінградом, у районі Малої Россошки, прославилися 33 бронебійники — росіяни, українці, казахи — з 87-ї стрілецької дивізії, очолюваної молодшим політруком А. Г. Євтифєєвим і молодшим лейтенантом Г. А. Стрелковим. Вони відбили атаку 70 танків противника, з яких 27 знищили. Легендарним героєм Сталінградської битви став українець М. Панікаха. В одному з жорстоких поєдинків з гітлерівськими танками в його руці від випадкової кулі загорілася пляшка з пальною сумішшю. Полум'я вмить охопило відважного воїна. І тоді він схопив другу пляшку і живим факелом кинувся під ворожий танк.

Уся країна дізналася в ці дні і про подвиг 11 славних синів Сходу — дев'яти узбеків, казаха і татарина. Обороняючи одну з висот, вони перекрили шлях ворогові, який у 30 разів перевищував їх кількісно, і знищили до 120 гітлерівців. Висоту, за яку полягли смертю хоробрих дев'ять бійців взводу, названо ім'ям Одинадцяти героїв Сходу. «Ми всі, як один,— писав тоді командуючий 62-ю армією генерал В. І. Чуйков,— незалежно від того, узбек, українець, татарин, росіянин, комуніст, комсомолец чи безпартійний — всі знали одно, що тільки знищенням підлих гітлерівців ми захистимо славні традиції Царицина, зірвемо гітлерівські плани»^{22а}.

У великій битві на Волзі брали участь і спеціальні національні формування, серед яких тоді особливо відзначилися 38-а казахська дивізія, яка дістала пізніше найменування 73-ї гвардійської Сталінградської, 76-а вірменська гірськострілецька дивізія, перетворена в листопаді 1942 р. у 51-у гвардійську.

В ті грізні дні газета «Правда» у передовій статті «Бойове братерство народів Радянського Союзу» писала: «Народи світу говорять про «чудо Сталінграда». Не бачила ще ніколи історія людства такої самовідданої оборони, такої героїчної стійкості. А хто захищає Сталінград? Хто став у ньому залізною стіною? Росіяни поруч з українцями і білорусами, поруч з узбеками, грузинами, вірменами, азербайджанцями, з синами всієї багатонаціональної Радянської держави. «За Батьківщину! Ні кроку назад!» — з цим лозунгом ідуть у бій славні захисники

²¹ История Казахской ССР, т. II, Алма-Ата, 1959, стор. 502.

²² «Красная звезда», 13 грудня 1972 р.

^{22а} Цит. за кн.: П. Шуктомов. Назв. праця, стор. 76.

Сталінграда... У Сталінграді, під Ленінградом, на Кавказі в запеклих боях змішується кров і росіян, і узбеків, і українців, і таджиків, і білорусів, і азербайджанців, і грузинів... Братерство, скріплене кров'ю за Батьківщину,— найміцніше братерство. Немає дружби, сильнішої від побратимства. На святому ділі захисту Вітчизни побраталася вся Радянська країна»²³.

Серйозним випробуванням міцності дружби народів Радянського Союзу була битва за Кавказ. Ведучи наступ у цьому напрямку, гітлерівське командування не в останню чергу покладало надії на нібито існуючу «нетривкість єдності народів Кавказу»²⁴. Однак і тут усі розрахунки ворога зазнали краху. В перших рядах захисників Кавказу у складі Закавказького фронту билосся до 12 з'єднань, сформованих з різних кавказьких національностей. Гідний внесок в розгром німецько-фашистських загарбників у передгір'ях Кавказу зробили, зокрема, 414-а грузинська, 89-а вірменська і 223-а азербайджанська стрілецькі дивізії.

А всього за роки Великої Вітчизняної війни в основному за рахунок людських і матеріальних ресурсів Азербайджану, Вірменії, Грузії, Казахстану, Киргизії, Таджикистану, Узбекистану, Туркменії, Литви, Латвії й Естонії було укомплектовано понад 80 дивізій і окремих бригад²⁵.

Про масовий героїзм воїнів різних національностей, виявлений уже в перший період війни, свідчить, наприклад, те, що з 264 тис. нагороджених у той час орденами й медалями бійців і командирів 77 тис. чол., або 30 %, були представниками національних меншостей²⁶.

Бойова згуртованість і дружба багатонаціонального особового складу Червоної Армії виявлялася протягом усієї війни на всіх ділянках величезного фронту. «Перемогти або вмерти» — так стояло питання для радянських воїнів усіх національностей. Багато з них свідомо віддавали життя за Батьківщину, коли цього вимагала обстановка.

Політрук Олександр Панкратов, сержант Вячеслав Васильковський і рядовий Олександр Матросов були в числі перших, хто закрити своїм тілом амбразуру ворожого дзота. Легендарні подвиги цих російських воїнів повторили десятки бійців інших національностей. Серед них — узбек Т. Ерджигітов, естонець І. І. Лаар, українці А. Є. Шевченко, А. С. Герасименко, киргиз Ч. Тулебердиев, молдаванин І. С. Солтис, казах С. Б. Баймагаметов, татарин Б. Шавалієв, удмурт Н. Є. Куликов і багато інших, всього — 263 герої.

Тільки в битві за Радянську Україну 3755 воїнів 43 національностей були удостоєні звання Героя Радянського Союзу, з них 2438 солдатів і офіцерів (представники 33 національностей) одержали це високе звання за форсування Дніпра²⁷. Серед з'єднань, які першими подолали річку, були 8-а і 73-я казахстанські гвардійські дивізії, бійці-туркмени з Бахмацької орденна Суворова Червонопрапорної частини та інші національні формування.

«Війна показала, що Радянський Союз — єдина, дружна сім'я народів, що у нас така згуртованість, якої світ ще не бачив...», — говорив М. І. Калінін. — Бійці всіх національностей, представлених у Червоній Армії, беззавітно захищають свою батьківщину, б'ються чудово, про-

²³ «Правда», 31 жовтня 1942 р.

²⁴ П. Жилин, А. Артемьев. Назв. праця, стор. 79.

²⁵ Там же, стор. 81.

²⁶ М. В. Коваль. У горнилі війни, стор. 18.

²⁷ Там же, стор. 20.

являють величезну мужність і героїство. Ось цього наші вороги ніяк не чекали»²⁸.

Тісна бойова співдружність народів багатонаціональної Радянської держави яскраво відбилася і в широкому розмахові партизанського і підпільного руху на території, окупованій ворогом. Цей рух виник і розвивався як складова частина Великої Вітчизняної війни. В ньому брали участь не тільки люди, що проживали на захопленій гітлерівцями території, а й вихідці з Уралу, Сибіру, Далекого Сходу, Закавказзя, Середньої Азії, представники майже всіх союзних і автономних республік, які з тих чи інших причин опинилися за лінією фронту. Тільки в партизанських формуваннях на Україні билися сини та дочки майже 60 національностей Радянського Союзу²⁹.

Основні джерела, що живили цей рух, містилися в надрах самого народу. Соціальна природа нового ладу, сила радянського патріотизму, ленінська національна політика — ось що було головним джерелом і причиною розгортання всенародної боротьби на окупованій гітлерівцями території СРСР. Бойова діяльність радянських партизанів і підпільників стала для німецько-фашистських загарбників справжнім «другим фронтом», що завдавав їм величезної шкоди.

Протягом війни було нагороджено орденами і медалями понад 7 млн. доблесних захисників Батьківщини — представників близько 100 національностей і народностей Радянського Союзу. Понад 11,6 тис. з них удостоєні звання Героя Радянського Союзу. Знаменним є те, що це високе звання, зокрема, було присвоєно синам та дочкам 60 націй і народностей, в тому числі 8160 росіянам, 2069 українцям, 309 білорусам, 161 татарину, 108 євреям, 96 казахам, 90 грузинам, 90 вірменам, 69 узбекам, 61 мордвину, 44 чувашам, 43 азербайджанцям, 39 башкирам, 32 осетинам, 18 марійцям, 18 туркменам, 15 литовцям, 14 таджикам, 13 латишам, 12 киргизам, 10 комі, 10 удмуртам, 9 естонцям, 9 карелам, 8 калмикам, 7 кабардинцям, 6 адигейцям, 5 абхазцям, 3 якутам, 2 молдаванам³⁰.

Дружба народів СРСР у дні війни незмірно зміцніла і в радянському тилу, сприяючи створенню на Уралі, в Поволжі, Сибіру, на Кавказі, в Середній Азії та Казахстані нових потужних промислових осередків виробництва воєнної продукції. Не перебільшуючи, можна сказати, що в найтяжчий воєнний період республіки Середньої Азії, Казахстан, Поволжя, Сибір пережили своєрідну промислову революцію. Так, обсяг валової продукції промисловості Казахської РСР за 1941—1945 рр. збільшився в 1,5 раза, Узбекистану — майже в 2 рази, Киргизії — на 80,8%. Основні виробничі фонди великої промисловості Таджикистану в 1945 р. зросли порівняно з 1940 р. на 42%. Ще разючіші зміни відбулися у провідних промислових галузях окремих республік. Наприклад, вугільна промисловість Узбекистану в 1945 р. давала вугілля в 30 раз більше, ніж до війни, випуск хімічної продукції зріс тут у 7,5 раза, видобуток нафти — більше ніж у 3 рази, було збудовано 280 нових промислових підприємств. У Киргизії за роки війни інтенсивний розвиток дістали металообробна промисловість (продукція зросла порівняно з 1940 р. майже у 3 рази), енергетика (в 1,8 раза), збільшився видобуток вугілля, значно підвищилася питома вага

²⁸ М. И. Калинин. О Советской Армии. Сборник статей и речей, М., 1958, стор. 89—90.

²⁹ История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945, т. 6, М., 1965, стор. 100.

³⁰ Там же, стор. 155; Великая Отечественная война Советского Союза. 1941—1945. Краткая история, М., 1970, стор. 581.

кольорової металургії. Трудящі Вірменії за період війни освоїли випуск понад 270 нових видів продукції, необхідної фронтові³¹. Порівняно з 1940 р. уже в 1943 р. воєнне виробництво зросло на Уралі в 6 раз, Поволжі — в 11, Західному Сибіру — в 34 рази. У першому півріччі 1945 р. виробництво продукції воєнної промисловості у східних районах РРФСР збільшилося в 5.6 раза порівняно з першим півріччям 1941 р.³²

Сила ленінської національної політики Комуністичної партії та інтернаціональне виховання трудящих СРСР виявилися в тилу у величезному розмаху соціалістичного змагання, різноманітності форм руху новаторів. Країна дізналася про трудові досягнення людей різних національностей — передовиків виробництва, таких, як Д. Ф. Босий, Н. Базетов, М. О. Лунін, Є. П. Агарков, С. В. Давидов, О. М. Чухнюк, Г. Б. Максудов, Б. Бабазаде, М. А. Кожевникова, Н. В. Геладзе, К. Г. Барішнікова та ін. На бакальських рудниках рекордних норм добивався бурильник О. І. Семиволос, який приїхав сюди з Криворіжжя. З ним змагався уральський бурильник тресту «Красноуралмедь» І. П. Янкін. Їх метод багатовибійного буріння підхопили тисячі гірників.

Створення на сході СРСР до початку Великої Вітчизняної війни зусиллями всіх радянських народів могутньої зернової бази дало можливість у роки винятково тяжких випробувань забезпечити безперервне постачання хлібом Червоної Армії та населення³³. Чудових результатів у тилу досягали передові тракторні бригади Д. М. Гармаш, П. М. Ангеліної, П. І. Ковардак, М. І. Бровко, комбайнер О. І. Оськін, бавовнярі Х. Турсункулов, І. Арабов, З. Муталова, хлібороби Ч. Берсієв, Т. С. Мальцев, буряківник К. Шопокова та багато їхніх послідовників. Українські колгоспи «Червоні зорі» і «Жовтнева революція», евакуйовані в Саратовську область, вперше у заволзьких степах почали вирощувати цукрові буряки³⁴.

Радянський колгоспний лад, скріплений великою дружбою і братерством народів СРСР, з честю витримав суворе воєнне випробування, показавши свою життєвість і силу. Всі республіки, краї і області шефствували над визволеними районами, подаючи їм всебічну братерську допомогу і підтримку. Кожна союзна республіка внесла свій помітний вклад у відродження територій СРСР, що потерпіли від ворожої окупації. Так, Казахстан допомагав Україні, Удмуртська РСР, Новосибірська, Ульяновська і Ярославська області — Білорусії, Азербайджан — Ставропольському краю, Татарія — Орловській області, Башкирська і Чуваська АРСР — Ворошиловградській області і т. д.

За два з половиною роки після визволення Білорусія одержала від інших союзних республік понад 50 тис. одиниць устаткування, 10 тис. автомобілів, 150 тис. голів великої рогатої худоби, мільйони пудів хліба³⁵. У відродженні одної лише Дніпровської гідроелектростанції брали участь 120 промислових підприємств 53 міст. 25 тис. мо-

³¹ Г. Абишев. Казахстан в Великой Отечественной войне 1941—1945, Алма-Ата, 1958, стор. 4; История Узбекиской ССР, т. 4, Ташкент, 1968, стор. 99; История Киргизии, т. 2, Фрунзе, 1963, стор. 525—526; Очерки истории Коммунистической партии Таджикистана, стор. 244. С. В. Хармандарян. Боевое содружество армянского народа с народами Советского Союза в Великой Отечественной войне, стор. 17.

³² Коммунистическая партия в период Великой Отечественной войны (июнь 1941 года — 1945 год), М., 1960, стор. 143.

³³ Н. Вознесенский. Военная экономика СССР в период Отечественной войны, М., 1948, стор. 92.

³⁴ Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1971, стор. 507.

³⁵ Д. Радюк. Торжество ленинских идей дружбы народов, Минск, 1957, стор. 66.

лодих робітників і колгоспників — люди 25 національностей — піднімали з руїн енергогігант країни³⁶.

На кінець війни у визволених районах вступила в дію приблизно третина довоєнного промислового виробництва, що істотно сприяло посиленню економіки СРСР. На частку підприємств цих областей, які включилися в єдиний народногосподарський комплекс країни, припадала п'ята частина всієї промислової продукції країни. Це стало можливим тільки в умовах соціалістичного ладу, що утвердив в СРСР вільний і рівноправний розвиток усіх націй і народностей.

Перемога Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні довела життєздатність і незламність першої у світі соціалістичної держави. «Головним творцем цієї перемоги, — підкреслюється у постанові ЦК КПРС «Про 30-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 років», — був радянський народ, що звершив подвиг, рівного якому ще не знала історія»³⁷.

Національна політика Радянської влади в 1941—1945 рр. збагатилася величезним практичним досвідом і набула свого дальшого розвитку. Дружба народів СРСР загартувалась у вогні боїв, ставши ще більш міцною і непорушною.

Збулося передбачення В. І. Леніна про те, що СРСР «стоятиме живим зразком перед народами всіх країн, і пропагандистський, революціонізуючий вплив цього зразка буде гігантським»³⁸.

³⁶ Строители — фронту, М., 1968, стор. 120.

³⁷ «Радянська Україна», 9 лютого 1975 р.

³⁸ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 35, стор. 240.

ШЛЯХОМ ІНТЕНСИФІКАЦІЇ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

10-річчя березневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС

Трудящі Української РСР, як і весь радянський народ, з почуттям законної гордості за досягнуті успіхи підбивають підсумки розвитку сільського господарства за 10 років, що минули після Пленуму ЦК КПРС, який відбувся в березні 1965 р.

На всіх етапах соціалістичного будівництва Комуністична партія надавала великого значення піднесенню сільськогосподарського виробництва. Адже за рахунок сільського господарства і переробки його продукції формується третина національного доходу країни, а рівень розвитку цієї важливої галузі впливає на забезпечення оптимальних міжгалузевих пропорцій у народному господарстві та темпи зростання добробуту радянських людей.

Ось чому КПРС, її Центральний Комітет, спираючись на марксистсько-ленінську теоретичну спадщину і творчо розвиваючи аграрну теорію, здійснили протягом останнього десятиріччя важливі заходи щодо дальшого піднесення сільського господарства, зміцнення його матеріально-технічної бази, розв'язання економічних і соціальних проблем села. Враховуючи реальні можливості, які особливо зросли внаслідок поєднання досягнень науково-технічного прогресу з перевагами соціалістичного способу виробництва, Центральний Комітет партії під керівництвом і за безпосередньою участю Генерального секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнєва розробив і послідовно здійснює довгострокову комплексну програму неухильного піднесення сільського господарства.

Новий курс Комуністичної партії в галузі сільського господарства країни бере свій початок від березневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС і знайшов дальший розвиток у документах XXIII і XXIV з'їздів партії, травневого (1966 р.), жовтневого (1968 р.), липневого (1970 р.), грудневого (1973 р.) та інших Пленумів ЦК КПРС. Головний напрям цього курсу — послідовна інтенсифікація сільськогосподарського виробництва.

«Піднесення сільського господарства,— говорив у доповіді на березневому Пленумі ЦК Л. І. Брежнєв, — це те, що нам життєво потрібно для успішного будівництва комунізму. Щоб розв'язати це всенародне завдання, ми повинні підвести під сільське господарство міцну економічну основу»¹.

Історичне значення березневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС полягає в тому, що він став поворотним пунктом у розвитку сільського господарства, ознаменував початок якісно нового етапу в аграрній політиці партії, яка характеризується комплексним, науковим підходом до розв'язання економічних і соціальних проблем села. Головним у цій політиці є: створення стійких економічних умов і матеріальної заінтересованості господарств та працівників колгоспів і радгоспів у збільшенні виробництва сільськогосподарської продукції та підвищенні її якості; неухильне зміцнення матеріально-технічної бази колгоспів і радгоспів, технічне переоснащення галузі з метою індустріалізації виробництва; здійснення комплексу соціальних заходів на селі.

¹ Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 1, К., 1971, стор. 67.

Досвід комуністичного будівництва в нашій країні протягом останнього десятиріччя показав, що в розробці довгострокової науково обгрунтованої програми розвитку сільського господарства знову виявилася мудрість, прозорливість Комуністичної партії. Про правильність і життєвість проголошеного XXIV з'їздом КПРС загальнополітичного курсу, зокрема його важливої складової частини — аграрної політики партії, переконливо свідчать успіхи в зростанні економічного і науково-технічного потенціалу країни, зміцненні її оборонної могутності, дальшому піднесенні культурного та матеріального добробуту радянських людей.

Це можна проілюструвати на прикладі розвитку економіки Української РСР. Обсяг промислового виробництва в республіці за останнє десятиріччя зріс у 2,2 раза. Багато зроблено для підвищення науково-технічного рівня і ефективності виробництва. Понад план вироблено промислової продукції на суму 13 млрд. крб., з них лише за 4 роки дев'ятої п'ятирічки — на 5,5 млрд. крб. За останні 10 років нашу індустрію поповнили найбільші в Європі Придніпровська, Бурштинська, Запорізька, Зміївська, Ладизинська та інші ДРЕС, більше десяти високопродуктивних прокатних станів, у тому числі такий гігант, як стан «3600» на заводі «Азовсталь», ряд вугільних шахт, Калушський хіміко-металургійний, Ровенський і Черкаський хімічні комбінати, комплекси по виробництву шин у Дніпропетровську й Білій Церкві та сотні інших підприємств.

За цей період значно збільшився обсяг капітального будівництва, зміцнили підприємства будівельної індустрії і будматеріалів, проведено велику роботу по розвитку транспорту і зв'язку, забезпечено неухильне зростання виробництва продукції землеробства і тваринництва, в усіх галузях народного господарства відбувається процес інтенсифікації.

З року в рік збільшується національний дохід, швидкими темпами розвивається наука і культура, успішно розв'язуються важливі соціальні проблеми міста і села. У нашій республіці після 1964 р. національний дохід зріс майже вдвічі, реальні доходи на душу населення — в 1,7 раза, роздрібна торгівля — більш як у 2, а побутові послуги населенню — в 4 рази. Понад 5 млн. сімей одержали нові квартири або поліпшили свої житлові умови.

Ці успіхи досягнуті завдяки самовідданій праці робітничого класу, колгоспного селянства, радянської інтелігенції. Це результат великої організаторської діяльності Центрального Комітету КПРС і його Політбюро на чолі з Генеральним секретарем ЦК Л. І. Брежнєвим, активної роботи партійних, радянських і господарських органів, профспілкових і комсомольських організацій.

Народне господарство нашої країни розвивається як єдиний народногосподарський комплекс, який дає змогу найповніше реалізувати переваги нашого суспільного ладу для спеціалізації і концентрації виробництва, раціонального використання матеріальних, грошових і трудових ресурсів держави. І те, що економіка Української РСР за останнє десятиріччя зробила значний крок уперед, є результатом братерського співробітництва всіх народів нашої багатонаціональної Батьківщини.

Партійні організації республіки, виконуючи рішення березневого (1965 р.) і наступних Пленумів ЦК КПРС, зосередили зусилля турбуючись республіки на розв'язанні невідкладних завдань, що стояли перед сільським господарством.

За останні десять років на Україні, як і в інших республіках, проведено значну роботу по дальшій інтенсифікації сільськогосподарського

виробництва. У цій галузі в республіці відбулися кількісні і якісні зрушення, зміцніла його матеріально-технічна база, здійснюються заходи щодо технічного переозброєння, виконується програма хімізації та широкої меліорації земель.

Капітальні вкладення держави і колгоспів у сільське господарство в 1965—1974 рр. становили понад 32 млрд. крб., або в 2,6 раза більше, ніж за попередні десять років. Стали до ладу сотні державних комплексів і птахофабрик, тепличні комбінати, міжгосподарські комбикормові заводи та інші об'єкти, значно підвищилася фондооснащеність господарств. Так, вартість лише основних виробничих фондів колгоспів і радгоспів проти 1964 р. зросла більше як у 2 рази і досягла в 1973 р. 21 млрд. крб.²

Протягом десяти років сільському господарству республіки було поставлено 464 тис. тракторів, 232 тис. вантажних автомобілів, 284 тис. зернозбиральних та інших комбайнів, багато техніки для рільництва і тваринництва. Всі колгоспи і радгоспи підключено до державних енергосистем, завдяки чому споживання електроенергії зросло до 14 млрд. кіловат-годин, а електроозброєність праці збільшилася в 4,5 раза. Енергоозброєність сільськогосподарської праці за цей період у цілому зросла у 2,3 раза. В сільськогосподарському виробництві здійснюється перехід від часткової механізації до комплексної, до впровадження поточних технологій у рослинництві та промислових — у тваринництві. Змінюється характер праці колгоспника.

Здійснені партією заходи, спрямовані на швидкий розвиток хімічної індустрії, значно сприяли хімізації сільськогосподарського виробництва, різкому збільшенню поставок для колгоспів і радгоспів мінеральних добрив, хімічних засобів захисту рослин від бур'янів, хвороб і шкідників. Після 1965 р. сільському господарству поставлено майже 91 млн. т мінеральних туків, або в 4 рази більше, ніж протягом 1955—1964 рр.³ У 1974 р. на гектар орних земель їх внесено 4,2 ц проти 1,5 ц у 1964 р. Чимало зроблено для підвищення ефективності використання мінеральних добрив та засобів боротьби з шкідниками і хворобами рослин, а також для збільшення виробництва і використання органічних добрив. Розроблено перспективну програму створення єдиної агрохімічної служби на селі.

Важливим напрямком інтенсифікації сільськогосподарського виробництва, одним з дійових засобів підвищення родючості ґрунту і гарантування високих урожаїв зерна, овочів, кормових та інших культур стала меліорація земель. Сільські трудівники гаряче схвалили рішення травневого (1966 р.) Пленуму ЦК КПРС, який розробив довгострокову програму меліоративних робіт.

В республіці створено міцну виробничу базу водогосподарських організацій. На меліоративне будівництво в 1965—1974 рр. виділено 3,6 млрд. крб. державних капіталовкладень та значні кошти колгоспів і радгоспів. Це дало змогу розширити площу зрошуваних земель більш як на 1 млн., а осушених — на 1,2 млн. га і довести загальну їх площу, відповідно, до 1,3 та 2,0 млн. га.

Нині меліоративне будівництво ведеться практично у всіх областях УРСР. Зокрема, на Півдні республіки споруджено і споруджуються такі великі зрошувальні системи, як Каховська, Краснознам'янська, Північно-Рогачицька, Північно-Кримський канал та ін. У Кримській та Херсонській областях створено нову базу рисосіяння. За рахунок колгоспних і радгоспних коштів рік у рік розширюється будівництво діля-

² «Радянська Україна», 16 січня 1975 р.

³ Там же.

нок поливних земель з використанням місцевих водних джерел. У поліських і західних районах республіки проводяться значні роботи по осушенню перезволожених земель.

На сучасному етапі темпи зростання та підвищення ефективності виробництва сільськогосподарської продукції, якнайповніша реалізація великих можливостей наших господарств вимагають дальшого вдосконалення організації виробництва, зокрема його спеціалізації та концентрації. За останні роки в цьому напрямі в республіці здійснено ряд практичних заходів. Позитивного досвіду набуто в Київській, Кримській, Житомирській, Харківській, Львівській, Тернопільській та ряді інших областей, в яких розробляються і здійснюються конкретні плани міжгосподарської спеціалізації і концентрації, зокрема створюються великі спеціалізовані господарства та міжгосподарські підприємства по виробництву м'яса, яєць, комбікормів, вирощуванню нетелів.

Навколо великих міст і промислових центрів створено овоче-молочні зони. Побудовано сотні птахофабрик і тваринницьких комплексів. Більш як третина яловичини і свинини, дві третини яєць і м'яса птиці вироблено в спеціалізованих господарствах і міжгосподарських підприємствах. За вісім років господарства птахопрому республіки, наприклад, у 6 разів збільшили виробництво яєць. Галузь, яка раніше відставала, стала високорентабельною.

У спеціалізованих господарствах і об'єднаннях створюються сприятливі умови для швидкого переведення галузей сільського господарства на індустріальну основу, ширшого застосування прогресивної технології і комплексної механізації. В них висока продуктивність праці, раціональніше використовуються техніка, корми, добрива тощо, менші затрати праці і кормів на одиницю продукції, значно вища рентабельність виробництва.

У колгоспах і радгоспах республіки поліпшився якісний склад керівних кадрів і спеціалістів сільського господарства, зросла майстерність хліборобів, механізаторів, тваринників, які, успішно застосовуючи досягнення новаторів виробництва, багато зробили для підвищення культури землеробства і тваринництва.

Завдяки цьому підвищилися темпи зростання виробництва сільськогосподарської продукції, значно поліпшилося постачання населенню продуктів харчування. Якщо за 1961—1965 рр. середньорічні темпи зростання валової продукції становили 2,2%, у восьмій п'ятирічці — 3,4, то за чотири роки дев'ятої п'ятирічки — перевищили 4%. Середньорічний обсяг валової продукції за останні 10 років в УРСР досяг 19,7 млрд. крб., або в 1,4 раза перевищив рівень попереднього десятиріччя. Майже в усіх галузях сільського господарства відбулося відчутне збільшення виробництва і заготівель продуктів (див. таблицю).

	Середньорічне виробництво (млн. тонн)			Середньорічні заготівлі (млн. тонн)		
	1955— 1964 рр.	1965— 1974 рр.	В тому числі 1971—1974 рр.	1955— 1964 рр.	1965— 1974 рр.	В тому числі 1971—1974 рр.
Зерно	26,7	36,5	41,6	9,1	12,2	14,0
Цукрові буряки	29,0	46,8	47,5	27,6	42,3	41,9
Соняшник	1,7	2,8	2,8	1,0	2,0	2,1
Картопля	19,7	20,8	22,1	1,5	2,1	2,6
Овочі	4,6	6,0	6,6	1,8	3,4	4,0
М'ясо [жива вага]	3,0	4,2	4,7	1,4	2,7	3,2
Молоко	13,3	18,7	20,2	5,7	10,7	12,2
Яйця [млрд. штук]	6,4	9,2	10,9	21,6	4,0	5,4
Вовна [тис. тонн]	24,3	24,7	26,1	24,9	26,0	27,9

За останні десять років середньорічне виробництво зерна збільшилося на 36,5%, цукрових буряків і соняшнику — в 1,6 раза, фруктів і винограду — в 2,2 раза, м'яса — на 41%, молока — на 40% і яєць — на 43%, що забезпечило значне поліпшення їх заготівель.

З особливою силою виявляється правильність аграрної політики партії на сучасному етапі, в ході виконання рішень XXIV з'їзду КПРС по розвитку сільського господарства в дев'ятій п'ятирічці. Протягом 1971—1974 рр. середньорічне виробництво валової продукції сільського господарства зросло проти минулої п'ятирічки на 17%, що відповідає плановим показникам. Середньорічний валовий збір зерна збільшився на 24% і досяг 41,6 млн. т⁴, а врожайність зернових підвищилася на 4,4 ц і становить 25,8 ц з гектара.

Як бойову програму дій сприйняли комуністи, всі трудівники сільського господарства України заклик Генерального секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнєва при зрученні Українській РСР ордена Дружби народів, щоб мільярд пудів продажу зерна державі став у майбутньому мінімальною нормою для республіки⁵. Уже двічі наші хлібороби з гордістю рапортували рідній Комуністичній партії і соціалістичній Батьківщині про велику трудову перемогу — два роки підряд вони засипали в державні засіки по мільярду пудів хліба.

Успішно виконали план чотирьох років п'ятирічки тваринники республіки. Середньорічні державні заготівлі м'яса зросли проти восьмої п'ятирічки на 33%, молока — на 23% і яєць — в 1,7 раза⁶.

Ці досягнення стали можливими завдяки великій організаторській роботі партійних комітетів і первинних парторганізацій, радянських і господарських органів, працівників колгоспів і радгоспів, спеціалістів і вчених, усіх трудящих України, завдяки тій великій допомозі, яку подавали республіці Комуністична партія і Радянський уряд. «Ми можемо тепер, коли минуло вже десять років, — зазначав на січневому (1975 р.) Пленумі ЦК Компартії України В. В. Щербинський, — в повній мірі оцінити справді історичне значення роботи, проведеної нашою партією по втіленню курсу в галузі аграрної політики, початок якому поклав безрезневий (1965 р.) Пленум ЦК КПРС»⁷.

Разом з тим, відзначаючи досягнення в розвитку сільського господарства, слід вказати й на нерозв'язані проблеми, недоліки та упущення. Зокрема, не в усіх колгоспах і радгоспах повністю використовуються наявні резерви. Тим часом, досвід новаторів виробництва, передових господарств, цілих районів і навіть областей показує, що в республіці є значні можливості для дальшого піднесення зернового господарства та інших галузей землеробства і тваринництва, інтенсифікації сільськогосподарського виробництва.

Як вказувалося на вересневому (1974 р.) і січневому (1975 р.) Пленумах ЦК Компартії України, необхідно все зробити для одержання у п'ятому, завершальному році п'ятирічки валового збору зерна як мінімум 48—49 млн. т, що дасть змогу продати державі не менше одного мільярда пудів хліба і повніше задовольнити внутрігосподарські потреби колгоспів і радгоспів, у недалекому майбутньому валове виробництво зернових намічено довести до 52—53 млн. т. Щоб справитися з цим завданням, у кожному господарстві потрібно вже в 1975 р. повністю зберегти всі площі зернових культур, підвищити на 2—3 ц

⁴ Там же.

⁵ Л. І. Брежнєв. Питання аграрної політики КПРС і освоєння цілинних земель Казахстану. Промови і доповіді, К., 1974, стор. 307.

⁶ «Радянська Україна», 16 січня 1975 р.

⁷ Там же.

з гектара їх урожайність порівняно з минулим роком, тобто зібрати врожай зернових у середньому 28—29 ц, у тому числі в господарствах зони Степу — 28—29, Лісостепу 29—30 та Полісся — 24—25 центнерів з гектара посіву, а в перспективі — довести урожайність зернових у республіці до 32—33 центнерів з гектара.

Відповідальні завдання стоять перед буряківниками. Вже в 1975 р. та в наступних роках потрібно забезпечити значне зростання виробництва цукрових буряків, здійснити комплекс заходів, спрямованих на безумовне виконання планів і соціалістичних зобов'язань по їх виробництву і продажу державі. Багато робиться для різкого збільшення виробництва й інших продуктів землеробства, зокрема льону-довгунця, картоплі, овочів, плодів і винограду.

Напружені плани стоять перед працівниками колгоспних і радгоспних ферм республіки. У 1975 р. тваринники зобов'язалися продати державі м'яса в живій вазі 3,8 млн. т, молока — 13,6 млн. т, яєць — 6,75 млрд. штук⁸, значно підвищити продуктивність худоби і птиці.

Вирішальною умовою дальшого розвитку тваринництва залишається збільшення виробництва високоякісних кормів, повне забезпечення ними худоби кожного господарства. Було б неправильним стверджувати, що в колгоспах і радгоспах республіки приведено в дію всі резерви збільшення виробництва кормів. Вересневий (1974 р.) Пленум ЦК Компартії України поставив завдання по дальшому зміцненню кормової бази тваринництва. Про корми треба дбати, як про хліб, зокрема слід зосередити увагу керівників і спеціалістів господарств, працівників полів і ферм на повнішому використанні наявних резервів.

Нині трудящі республіки активно включилися у Всесоюзне соціалістичне змагання працівників промисловості і сільського господарства за дострокове виконання планів і завдань завершального року дев'ятої п'ятирічки. Напруженими зустрічними планами і високими соціалістичними зобов'язаннями відповіли трудівники промисловості, транспорту, будов, колгоспних і радгоспних полів і ферм, усі трудящі республіки на Звернення Центрального Комітету КПРС до партії, до радянського народу у свою невтомну працю, творчу енергію, високу організованість спрямовують на успішне завершення завдань п'ятирічки.

Успішне виконання завдань завершального року п'ятирічки в цілому вимагає від партійних організацій, радянських і сільськогосподарських органів, керівників і спеціалістів колгоспів і радгоспів дальшого піднесення рівня політичної та організаторської роботи, мобілізації всіх ресурсів на дальше збільшення виробництва й заготівель продуктів землеробства і тваринництва, підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва, зміцнення економіки господарств.

Важливого значення набуває забезпечення в кожному колгоспі і радгоспі реалізації заходів по докорінному поліпшенню економічної роботи, розроблених на виконання рішень грудневого (1974 р.) Пленуму ЦК КПРС та січневого (1975 р.) Пленуму ЦК Компартії України. Підвищення ефективності колгоспного і радгоспного виробництва є основним джерелом дальшого зростання виробництва сільськогосподарської продукції. У кожному господарстві, бригаді і фермі, на кожному робочому місці слід розгорнути боротьбу за піднесення продуктивності праці, раціональне використання всіх грошових і матеріальних ресурсів, за режим економії й дбайливе ставлення до витрачання хліба, кормів, електроенергії тощо.

⁸ «Правда», 7 лютого 1975 р.

Як вказується у Зверненні Центрального Комітету КПРС до партії, до радянського народу, в 1975 р. передбачається багато зробити для поступового переведення сільськогосподарського виробництва на індустріальну основу, його спеціалізації, концентрації і міжгосподарської кооперації, широкої хімізації і меліорації.

Партія наполегливо здійснює курс на інтенсивні методи господарювання. «Питання якості і ефективності,— говорив Л. І. Брежнев, виступаючи на святкуванні 50-річчя Молдавської РСР у Кишиневі, — мають найбільш безпосереднє відношення і до нашого сільського господарства. Адже тепер збільшення виробництва ми добиваємося і тут не стільки за рахунок розширення посівних площ, скільки за рахунок підвищення врожайності, шляхом поліпшення родючих якостей землі, за рахунок підвищення загальної культури землеробства і тваринництва»⁹.

В сучасних умовах зростає роль такого важеля підвищення ефективності виробництва, як якість виконання сільськогосподарських робіт та якість продукції. Це тісно пов'язане з дотриманням технологічної дисципліни та дисципліни праці. Боротьба за якість повинна знайти відображення в соціалістичних зобов'язаннях, підкріплюватися моральними і матеріальними стимулами. Високосортна продукція — справа честі кожного колективу.

У постанові ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР, ВЦРПС і ЦК ВЛКСМ «Про Всесоюзне соціалістичне змагання працівників сільськогосподарства за збільшення виробництва і заготівель продуктів землеробства і тваринництва в 1975 році та успішне завершення дев'ятої п'ятирічки»¹⁰ зазначається, що вся робота партійних комітетів, первинних парторганізацій, профспілкових і комсомольських органів повинна бути спрямована на розгортання творчої ініціативи колгоспників і працівників радгоспів у боротьбі за виконання і перевиконання планів та соціалістичних зобов'язань по виробництву і продажу державі сільськогосподарської продукції на 1975 р., а також на п'ятирічку в цілому.

Велику допомогу в цьому працівникам колгоспних і радгоспних полів і ферм подаватимуть колективи промислових підприємств республіки, які виробляють для потреб села мінеральні добрива і отрутохімікати, техніку і обладнання, запасні частини та інші матеріали. В центрі уваги партійних організацій промислових підприємств, будівельних і транспортних організацій повинно бути своєчасне і якісне виконання замовлень для сільського господарства, широке розгортання шефської допомоги, спрямування її на вирішення таких важливих завдань, як будівництво ділянок зрошення, тваринницьких приміщень і культурно-побутових об'єктів, ремонт техніки, механізація трудомістких робіт, благоустрій населених пунктів.

Комуністична партія, Радянський уряд докладають усіх зусиль до того, щоб сільське господарство в завершальному році п'ятирічки зробило новий крок уперед на шляху до якнайповнішого задоволення потреб населення і держави в продуктах харчування та сировини для легкої та харчової промисловості, забезпечення дальшого зростання добробуту радянських людей, зміцнення економічної і оборонної могутності соціалістичної Батьківщини.

Завершальний рік п'ятирічки буде важливим етапом у здійсненні Директив XXIV з'їзду КПРС по дальшому розвитку сільського госпо-

⁹ «Радянська Україна», 12 жовтня 1974 р.

¹⁰ «Радянська Україна», 12 січня 1975 р.

дарства. Від виконання і перевиконання планів і соціалістичних зобов'язань 1975 р. не лише залежатиме успіх п'ятирічки в цілому, а й створення основи для збільшення виробництва сільськогосподарської продукції у наступні роки.

Партійні комітети, первинні парторганізації, радянські і сільськогосподарські органи республіки, керуючись рішеннями XXIV з'їзду КПРС, грудневих (1973 і 1974 рр.) Пленумів ЦК КПРС, політичними висновками і практичними порадами, викладеними у виступах Генерального секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнєва, спрямовують зусилля трудівників села на забезпечення дальшого зростання виробництва і заготівель продуктів землеробства і тваринництва, повніше використання величезних можливостей колгоспів і радгоспів, на підвищення ефективності виробництва і якості продукції.

Мільйони трудівників сільського господарства України включилися у всенародне соціалістичне змагання за дальше збільшення виробництва зерна, цукрових буряків, м'яса, молока — всіх продуктів землеробства і тваринництва. Третім українським мільярдом пудів хліба та іншими трудовими перемогами вони зустрінуть переддень XXV з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.

ВИХОВАННЯ СВІДОМИХ, АКТИВНИХ БУДІВНИКІВ КОМУНІЗМУ — СПРАВА ПАРТІЙНА

Одним з найважливіших завдань КПРС на сучасному етапі комуністичного будівництва є виховання комуністів, усіх трудящих в дусі марксизму-ленінізму, пролетарського інтернаціоналізму. Це є запорукою неминучого торжества нашої великої справи, активно впливає на зростання творчої активності й ініціативи мас. Підтверджуються слова В. І. Леніна про те, що Радянська держава сильна свідомістю мас; вона буде сильна тоді, коли маси все знають, про все можуть судити і йдуть на все свідомо¹. Формування комуністичного світогляду, оволодіння основами марксизму-ленінізму, глибоке розуміння політики партії є життєвою потребою кожної радянської людини.

На всіх етапах розвитку радянського суспільства Комуністична партія надавала першорядного значення розвитку марксистсько-ленінської теорії. У Звітній доповіді Центрального Комітету КПРС XXIV з'їздові партії Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев зазначав, що «навіть найпередовіша ідеологія стає реальною силою тільки тоді, коли, оволодіваючи масами, вона спонукає їх до активних дій, визначає норми їх повсякденної поведінки»². У рішеннях XXIV з'їзду КПРС, постановах партії накреслено завдання в справі ідейно-політичного виховання трудящих, вказано конкретні шляхи їх вирішення.

Партія, втілюючи в життя рішення XXIV з'їзду, розгорнула багатогранну діяльність щодо дальшого вдосконалення ідеологічної роботи, нагромадила значний досвід комуністичного виховання радянських людей. Багату за змістом, різнобічну за формою і методами ідеологічну роботу проводить Компартія України. Питання дальшого удосконалення ідеологічної роботи розглядалося на пленумах Центрального Комітету, обкомів, міськкомів, райкомів партії, зборах первинних партійних організацій, нарадах ідеологічних працівників республіки. Особливо значну роль відіграв травневий (1974 р.) Пленум ЦК Компартії України, на якому розглядався стан ідеологічної роботи в республіці, всебічно і глибоко проаналізовано хід виконання рішень XXIV з'їзду партії і постанов ЦК КПРС.

Глибокий науковий аналіз діяльності Компартії України по удосконаленню справи комуністичного виховання трудящих республіки дано в книзі члена Політбюро ЦК КПРС, першого секретаря ЦК Компартії України В. В. Щербицького³. В ній узагальнено багатогранну ідейно-політичну діяльність Центрального Комітету і парторганізацій республіки після XXIV з'їзду КПРС. Оперуючи великим фактичним матеріалом, спираючись на власний багатий досвід партійної і державної діяльності, автор всебічно розглядає питання формування комуністичного світогляду трудящих, розвитку ініціативи і творчості мас.

Творчий розвиток марксистсько-ленінської теорії, узагальнення нових явищ в житті радянського суспільства, формування у трудящих

¹ Див. В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 35, стор. 20.

² Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 95.

³ В. Щербицкий. Воспитывать сознательных, активных строителей коммунизма. Издательство политической литературы, М., 1974, 159 с.

наукового світогляду, глибокої ідейної переконаності характеризують ідеологічну діяльність Комуністичної партії в сучасних умовах. «На етапі розвинутого соціалізму,— пише В. В. Щербицький,— партія збагатила марксистсько-ленінське вчення новими теоретичними положеннями і політичними висновками про розвинуте соціалістичне суспільство. Вона конкретизувала шляхи створення матеріально-технічної бази комунізму, розробляє оптимальні методи планування і управління народним господарством, форми органічного поєднання досягнень науково-технічної революції з перевагами соціалізму» (стор. 8). Величезним вкладом у марксистсько-ленінську науку є рішення XXIII і XXIV з'їздів партії, пленумів ЦК КПРС, матеріали, присвячені 50-річчю Великого Жовтня, 100-річчю з дня народження В. І. Леніна, 50-річчю утворення СРСР. У цих документах в концентрованому вигляді втілено колективну теоретичну думку партії, її велетенський політичний досвід. У багатогранній роботі партії, її Центрального Комітету, у виробленні й здійсненні внутрішньої та зовнішньої політики видатна роль належить Політбюро ЦК КПРС на чолі з Генеральним секретарем ЦК КПРС товаришем Л. І. Брежневим.

Теоретична діяльність КПРС є важливим стимулом дальшого розвитку суспільних наук. У книзі розповідається про вклад, який вносять у творчу розробку актуальних проблем розвитку радянського суспільства вчені-суспільствознавці Української РСР. Стан досліджень в галузі історії партії, марксистсько-ленінської філософії, економічної теорії, наукового комунізму, здійснюваних у республіці, розглядався в ЦК Компартії України. Питання розвитку історичних наук обговорювалися на нарадах вчених-істориків. В результаті здійснення заходів, накреслених ЦК партії, значно активізувалася науково-дослідна діяльність учених республіки, їх теоретичні розробки стали тісніше пов'язуватися з потребами соціальної практики.

Важливе значення для дальшої активізації й удосконалення ідеологічної роботи має видання масовими тиражами українською мовою Творів К. Маркса і Ф. Енгельса, Повного зібрання творів В. І. Леніна, тематичних збірників ленінських праць, документів партії, зібрання промов і статей Генерального секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнева «Ленінським курсом» в чотирьох томах. До піввікового ювілею Великого Жовтня, 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, 50-річчя утворення Союзу РСР вчені республіки підготували ряд монографічних праць. Плодотворному розвитку суспільних наук сприяють й творчі зв'язки та співробітництво суспільствознавців Української РСР з науковцями братніх союзних республік, а також соціалістичних країн. Незважаючи на очевидні успіхи, в республіці ще недостатньо розробляються актуальні проблеми теорії і практики комуністичного будівництва, мало дається конкретних рекомендацій для практичної діяльності партійних, радянських і господарських органів. Іноді поверхово і спрощено ведеться критика буржуазних і ревізіоністських тесрій. В окремих публікаціях траплялися факти ідеалізації старовини, відходу від класових, партійних критеріїв при оцінці суспільних явищ, неправильно трактувалися деякі події минулого. На розвиток у республіці суспільних наук певною мірою вплинув суб'єктивізм окремих відповідальних працівників. Центральний Комітет Компартії України рішуче засудив відступ від партійних критеріїв, що мали місце в деяких наукових дослідженнях, і вжив заходів для виправлення помилок.

У книзі звертається увага суспільствознавців на необхідність зосередження їх основних зусиль на розробці актуальних питань економічної політики партії, а також історико-партійної науки. Винятково

важливим, зокрема, є теоретичне осмислення проблем соціально-політичного розвитку радянського суспільства. Значно більшої уваги вимагає дослідження динаміки і механізму суспільних процесів, перспектив і соціально-економічних наслідків науково-технічної революції, прогнозування і соціального планування. Чільне місце в наукових розробках повинні зайняти питання дальшого розвитку соціалістичної демократії і підвищення суспільно-політичної активності трудящих, закономірності формування комуністичної свідомості, нової історичної спільності людей — радянського народу, діалектика розвитку і зближення соціалістичних націй, поглиблення процесів інтернаціоналізації в усіх сферах життя нашої країни.

Важливе значення для правильної організації ідеологічної роботи має науковий аналіз змін, що відбуваються в соціально-класовій структурі радянського суспільства, в духовному житті громадян СРСР. Великий науковий інтерес у зв'язку з цим мають наведені в книзі дані про соціально-політичний розвиток нашого суспільства. Майже 73% населення республіки, яке працює, має вищу, середню і неповну середню освіту, понад 10 млн. юнаків і дівчат вчать. Кількість спеціалістів, зайнятих у народному господарстві республіки, становить майже 4 млн. чол., а наукових працівників досягла 154 тис. Більше 2,5 млн. передових робітників, колгоспників, представників інтелігенції республіки є членами і кандидатами в члени КПРС, понад 5700 тис. юнаків та дівчат — комсомольці. Профспілки республіки об'єднують близько 19,5 млн. чол. (стор. 15—16). Всі ці фактори, підкреслює автор, зумовлюють необхідність якісно нового підходу до всієї ідейно-політичної роботи серед трудящих.

У книзі всебічно розкрито найважливіші форми і методи ідейного впливу партії на маси. Це, насамперед, система партійної освіти, в якій основні питання марксистсько-ленінської теорії вивчають понад 3 млн. чол. (стор. 16), товариство «Знання» і групи доповідачів партійних комітетів, агітколлективи партійних організацій, трьохсоттисячний загін політінформаторів (стор. 26), засоби масової інформації, наочної агітації тощо. В арсеналі партії важливе місце займає усна пропаганда. Понад 1,5 млн. пропагандистів, лекторів, політінформаторів, агітаторів під керівництвом партійних організацій несуть слово партії в маси. 1973 р. тільки в республіці лектори партійних комітетів і товариства «Знання» прочитали більше 5,5 млн. лекцій (стор. 22).

Однак до агітаційно-пропагандистської роботи не можна ставитися формально, без врахування місцевих умов. До будь-якої справи, особливо до виховання мас, потрібно підходити творчо, виходячи із конкретної обстановки, виділяючи головні напрями, враховуючи психологічний клімат, моральний стан у колективі. Тільки так можна добитися високої ефективності всіх форм і методів ідеологічного впливу на маси (стор. 148). Пропагандисти повинні вміти вести полеміку, відстоювати наші принципи, роз'яснювати ідеї марксизму-ленізму.

XXIV з'їзд КПРС підкреслив важливість виховання «всіх трудящих в дусі радянського патріотизму, гордості за соціалістичну Батьківщину, за великі звершення радянського народу в дусі інтернаціоналізму, непримиренності до проявів націоналізму, шовінізму і національної обмеженості, в дусі поваги до всіх націй і народностей»⁴.

У рецензованій праці наведені численні факти про діяльність Компартії України в справі виховання трудящих республіки в дусі дружби народів, радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму.

⁴ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 228.

Ця діяльність охоплює всі сторони суспільного життя — науку, культуру, економіку. Про це, зокрема, свідчить багатонаціональний склад студентів вузів. У вузах республіки навчаються представники багатьох національностей. Випускники вузів і технікумів України працюють у різних районах країни, а певна кількість спеціалістів з братніх союзних республік приїжджають в УРСР. Налагоджено тісне співробітництво вчених України з ученими інших республік. Основою патріотичного й інтернаціонального виховання трудящих є спільна боротьба народів нашої країни за виконання грандіозних планів господарського і культурного будівництва, накреслених XXIV з'їздом КПРС.

Винятково важливе теоретичне і практичне значення має визначення автором книги змісту інтернаціонального і патріотичного виховання трудящих у сучасних умовах. Це — формування комуністичного світогляду; пропаганда ленінських ідей дружби народів, національної політики КПРС; роз'яснення діалектики розвитку національних відносин, всебічного розквіту і зближення націй та народностей, виховання у радянських людей почуття загальнонаціональної гордості, приналежності до єдиної соціалістичної Батьківщини; активна пропаганда революційних, бойових і трудових традицій радянського народу; постійна і всебічна пропаганда переваг соціалізму, радянського способу життя; всебічне викриття підступів ворожої пропаганди, ідеологічних диверсій антикомунізму та сучасного ревізіонізму, націоналізму, шовінізму, сіонізму; викриття антинародної, експлуататорської суті імперіалізму; виховання всіх трудящих у дусі непримиренності до будь-яких проявів національної обмеженості та чванливості, в дусі глибокої поваги до всіх націй і народностей. Важливою умовою інтернаціонального і патріотичного виховання є широка пропаганда зовнішньої політики КПРС і Радянської держави, спрямованої на поглиблення політичного та економічного співробітництва з країнами соціалістичної співдружності, підтримку всіх миролюбних сил, забезпечення міжнародної безпеки і розвиток відносин між державами з різним соціальним ладом на основі принципів мирного співіснування (стор. 33—34). В книзі вміщені матеріали, які розкривають практичну діяльність партійних організацій по патріотичному та інтернаціональному вихованню трудящих.

Багатим джерелом патріотичного й інтернаціонального виховання є безсмертні сторінки минулого Комуністичної партії, нашої Вітчизни. Нинішньому поколінню радянських людей є чим пишатись, є що любити і берегти. Велике виховне і політичне значення має наступне святкування 30-річчя історичної Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні. Недавно опубліковано постанову ЦК КПРС «Про 30-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.», в якій відзначено безприкладний подвиг радянського народу, здійснений ним під керівництвом Комуністичної партії у війні з ударною силою світового імперіалізму — німецьким фашизмом.

В цій війні вирішувалася доля першої в світі соціалістичної держави, майбутнє світової цивілізації, прогресу і демократії. Перемога над фашизмом стала всесвітньо-історичною подією і справила найглибший вплив на весь хід світового розвитку. Вона показала, що соціалізм — найбільш надійний оплот справи миру, демократії і соціального прогресу. Головним творцем цієї перемоги був радянський народ. В горнілі війни ще більше загартувалася ленінська дружба народів-братів, зміцнів патріотичний дух всієї інтернаціональної радянської сім'ї. Тільки за подвиги у битві за Дніпро звання Героя Радянського Союзу було удостоєно близько 2 тис. чол. більше 30 національностей (стор. 35, 36).

В роботі по ідейно-політичному вихованню мас партійні організації враховують необхідність боротьби проти відкинутих життям пережитків минулого, особливо національної обмеженості і чванливості, ідеалізації патріархальщини, а також місництва. Автор зауважує, що подолання національної обмеженості безпосередньо зв'язане з боротьбою проти будь-яких спроб стримати процес зближення націй, під різними приводами чинити йому перепони, штучно закріплювати національне розмежування (стор. 37).

На боротьбу з антигромадськими чужими нам проявами — порушеннями державної дисципліни, зловживаннями, відступом від радянських законів, фактами користолюбства, приписок, окузамилювання, бюрократизму, хабарництва, пияцтва, дармоїдства, безгосподарності і розкрадання соціалістичної власності спрямоване вістря морального і правового виховання, засоби переконання і заходи громадського та адміністративного впливу. Для викриття хибності і шкідливості релігійних вірувань та забобонів партійна організація республіки постійно залучає до атеїстичної пропаганди провідних учених, учителів, лікарів, спеціалістів різних галузей народного господарства, партійних, радянських і комсомольських активістів, громадські організації. У великій битві за ще незайовані ділянки в свідомості людей, підкреслює В. В. Щербицький, є один закон, характерний для всіх битв — воєнних і мирних. Це — наступ на ворожу ідеологію, на віджилі вчинки, звичаї і традиції (стор. 46).

Чільне місце в ідеологічній роботі партії належить вихованню у радянських людей нового, комуністичного ставлення до праці. В книзі узагальнено багатий досвід партійних організацій республіки по розвитку творчої ініціативи і трудової активності мас. Вчасно помітити і розвинути, дати путівку в життя всім новим починанням, які породжує жива творчість мас, — наш найголовніший обов'язок. Особливо велика роль ідеологічної роботи там, де вирішуються важливі народногосподарські завдання. Саме там зароджуються сучасні, найбільш ефективні форми і методи організаторської та політико-виховної роботи партійних організацій. В книзі аналізується така діяльність на будівництві унікального прокатного комплексу — стана «3600» в Жданові, доменної печі № 9 на металургійному заводі ім. В. І. Леніна в Кривому Розі, на збиранні рекордного урожаю 1973 р. (стор. 49—51).

У піднесенні творчої ініціативи радянських людей виключну роль відіграє соціалістичне змагання. На Україні Всесоюзним соціалістичним змаганням охоплено понад 20 млн. чол. Дедалі більшої масовості і цілеспрямованості набирає рух за комуністичне ставлення до праці. Нині в ньому бере участь більше 9 млн. трудівників, 600 тис. колективів цехів, дільниць і бригад, понад 23 тис. підприємств, організацій і установ (стор. 55). Високе звання колективів і ударників комуністичної праці в республіці присвоєно більш як тисячі підприємств і організацій, 4,5 млн. чол.⁵

Гостро засуджуючи поодинокі прояви формалізму в організації соцзмагання, так звані «шумові ефекти», коли багато говорять про прийняті зобов'язання і сором'язливо мовчать, коли вони не виконуються, автор книги підкреслює необхідність предметного, науково-економічного підходу до організації змагання, наголошуючи на двох його взаємозв'язаних сторонах — вплив на підвищення ефективності виробництва і на виховання людей.

Партія постійно піклується про трудящих, гідно оцінює їх працю. Так, як відомо, в нашій країні встановлено орден Трудової Слави,

⁵ «Радянська Україна», 16 січня 1975 р.

медалі «Ветеран праці», а також десять Державних премій СРСР і дві Державні премії Української РСР для передовиків соцзмагання. З початку п'ятирічки понад 160 тис. трудівників всіх галузей народного господарства, представників інтелігенції республіки удостоєно високих урядових нагород, а сотні передовиків поповнили плеяду Героїв Соціалістичної Праці (стор. 67).

Одне з найважливіших місць у вихованні людей, розвитку їх політичної і виробничої активності належить трудовому колективу. Коефіцієнт корисної дії ідейно-виховної роботи у значній мірі визначається тією атмосферою, яка установилась в колективі. В книзі докладно розповідається про виробничі колективи, в яких панує дух справжньої товарищескості, взаємодопомоги і вимогливості. Завдання полягає в тому, наголошує автор, щоб спрямувати громадську думку на зміцнення трудової дисципліни, підвищення виробничої активності трудящих, завжди рішуче осуджувати дармоїдів, ледарів, п'яниць, прогульників. Виховання у кожного працівника таких рис, як сумлінне ставлення до праці, висока свідомість і вимогливість до себе і своїх товаришів за доручену справу,— ось сфера прикладання наших зусиль (стор. 63—64).

Активно включившись у Всесоюзне соціалістичне змагання за дострокове виконання плану 1975 р. і успішне завершення дев'ятої п'ятирічки, трудящі України докладають усіх зусиль для того, щоб директиви XXIV з'їзду КПРС по зростанню промислового виробництва в республіці виконати у вересні 1975 р. і дати продукції понад план на 6 млрд. крб. Гарантією здійснення цього є соціалістичне змагання, яке набуло широкого розмаху і охопило всі трудові колективи.

Партія надає великого значення комуністичному вихованню молоді. Так, у рішеннях XXIV з'їзду КПРС зазначалося: «Вся справа освіти і виховання молоді повинна служити формуванню у нових поколінь комуністичних переконань і моралі, безмежної відданості соціалістичній Батьківщині»⁶. В рішеннях з'їзду, в промові Л. І. Брежнєва на XVII з'їзді ВЛКСМ викладено завдання партії по комуністичному вихованню юнаків і дівчат.

Автор високо оцінив діяльність комсомолу і молоді республіки по вихованню підростаючого покоління. «Ми по праву пишаємося тим,— пише він,— що в сім'ї братніх народів вагомий вклад у зміцнення економічного і оборонного потенціалу, в розвиток єдиного народного господарського комплексу країни разом з усіма трудящими республіки вносять комсомольці і молодь Радянської України» (стор. 69).

Партійні організації республіки постійно вдосконалюють форми і методи керівництва комсомольськими організаціями, добиваються підвищення їх ролі в комуністичному будівництві. ЦК Компартії України прийняв ряд постанов, спрямованих на дальше поліпшення комуністичного виховання молоді. Нині в комсомольських організаціях республіки працює понад 123 тис. членів КПРС. Серед керівників первинних комсомольських організацій вони становлять 50% (стор. 71). Глибокі знання, бурхлива енергія, творче дерзання молоді, помножені на величезний досвід комуністів, представників старшого покоління, дають чудові наслідки в усіх сферах господарського і культурного будівництва. Однак партійним і комсомольським організаціям слід ще наполегливіше боротися з утриманськими настроями, що панують серед деякої частини юнаків і дівчат, прищеплювати їм любов до праці, виховувати активних будівників комунізму. Велика роль у цьому належить органам народної освіти. У 28 тис. загальноосвітніх шкіл республіки

⁶ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 231.

навчається 8 356 тис. учнів. Завершується перехід до загальної середньої освіти. З кожним роком збільшується кількість випускників восьми класів, які продовжують отримувати середню освіту. У 1973 р. в навчальних закладах різного профілю здобули середню освіту 92% учнів (стор. 74).

Важливе місце в системі підготовки кадрів для народного господарства, науки і культури займають вищі навчальні заклади. У 142 вузах України навчаються понад 800 тис. студентів. Щороку більше 120 тис. випускників університетів та інститутів республіки поповнюють лави радянської інтелігенції. Добре організовано навчально-виховний процес у Київському університеті, Донецькому, Львівському, Одеському і Харківському політехнічних, Київському інженерно-будівельному та інших вузах. Кваліфікованих спеціалістів можна підготувати лише поєднуючи організацію навчального процесу із залученням до наукових досліджень студентської молоді. Вузівські колективи на чолі з партійними організаціями добиваються, щоб кожний випускник став переконаним бійцем за справу комунізму.

Широка програма дальшого вдосконалення системи марксистсько-ленінської освіти і комуністичного виховання студентської молоді накреслена в постанові ЦК КПРС «Про роботу в Московському вищому технічному училищі ім. М. Е. Баумана і Саратовському державному університеті ім. М. Г. Чернишевського по підвищенню ідейно-теоретичного рівня викладання суспільних наук».

Кафедри суспільних наук є опорою вузівських партійних організацій у комуністичному вихованні студентів. У вузах України діє 385 таких кафедр, на яких працює близько 4,5 тис. викладачів, серед них 148 докторів і 2 380 кандидатів наук (стор. 79). ЦК Компартії України, відзначає В. В. Щербицький, здійснив ряд заходів, спрямованих на підвищення ідейно-теоретичного рівня викладання суспільних наук.

У рецензованій праці приділено велику увагу вихованню молоді на революційних, бойових і трудових традиціях партії і народу. Необхідно роз'яснювати молоді, що велика революція, яку здійснювали їх батьки і діди, не закінчилася, вона продовжується. Її могутній пульс б'ється на ударних комсомольських будовах і на фронтах науки, на підприємствах і в проектних інститутах тощо. Героїчні традиції минулого — це не просто здобуток історії. Партійні організації виховують на них у молоді палку любов до Вітчизни, показують, якою дорогою ціною завойовано щасливе сьогодення.

Формуванню марксистсько-ленінського світогляду молоді, доходить висновку автор, сприяє вся система громадського виховання, всі її осередки — сім'я, дитячий садок, школа, вуз, трудовий колектив. Партійні організації спрямовують зусилля цих осередків на те, щоб вони діяли злагоджено, активно, добивались успіхів. Партія робить все, щоб радянська молодь досягнула нових вершин науки, оволоділа могутніми силами сучасної науково-технічної революції в ім'я торжества найсвітліших, найбагатродніших ідеалів людства.

Випробуванням інструментом партії в її багатогранній діяльності по ідейному вихованню має є засоби масової інформації і пропаганда — газети, журнали, телебачення, радіо, інформаційні агентства. В книзі В. В. Щербицького аналізується досвід партійних організацій республіки по їх використанню в комуністичному вихованні трудящих. На Україні діє понад 100 широкомовних радіостанцій, більше 200 телепередатчиків і ретрансляторів, 20 пересувних телестанцій. Уся республіка радіофікована. Тут видається 2024 газети, 105 журналів і 399 періодичних збірників та бюлетенів. Разовий тираж усіх газет і журналів

становить близько 73 млн. примірників, 30 видавництв і редакційних відділів щороку випускають мільйонними тиражами суспільно-політичну, соціально-економічну, науково-технічну, навчально-педагогічну, художню літературу (стор. 97—98). Засоби масової інформації оперативно висвітлюють актуальні питання внутрішнього життя країни і міжнародні події, активно допомагають партійним організаціям мобілізувати трудящих на успішне виконання народногосподарських планів.

Могутньою ідейною зброєю партії в формуванні комуністичного світогляду трудящих, морального обличчя радянської людини є література і мистецтво. Творча інтелігенція республіки стійко стоїть на позиціях партійності і народності. Більшості творів українських письменників і поетів притаманні соціально вагома проблематика, масштабність зображення, плідні пошуки художньої форми. Це стало можливим завдяки їх постійному спілкуванню з колегами з братніх союзних та автономних республік. Проте окремі діячі літератури, мистецтва припускалися помилок, втрачали класові орієнтири. Дехто з авторів некритично наслідує зразки так званого «модерного» зарубіжного мистецтва, іноді з'являються малохудожні твори. Буржуазна пропаганда намагається підігрівати і протягувати в середовище радянської художньої інтелігенції чужі нам погляди.

Партія і творчі спілки допомагають тим, хто припустився помилок, але щиро прагне їх виправити. Але до тих, хто відстоює свої неправильні погляди, не може бути поблажливості. Перед літераторами і діячами мистецтва поставлено завдання зосередити увагу на важливих проблемах комуністичного виховання, питаннях науково-технічної революції та її соціально економічних наслідках, правдиво зображати передового представника сучасного робітничого класу, розвінчувати буржуазні концепції, висвітлювати соціально-психологічну природу глибинних процесів, які проходять в радянському суспільстві.

Комуністична партія робить все можливе для забезпечення мирних умов будівництва комунізму в СРСР. Партія і держава, здійснюючи Програму миру, вироблену XXIV з'їздом, добилися вагомих результатів у розрядці міжнародної напруженості, розвитку взаємовигідного співробітництва і утвердження принципів мирного співіснування держав з різним соціальним ладом. В книзі дано глибокий аналіз зовнішньополітичної діяльності ЦК КПРС і Радянського уряду після XXIV з'їзду партії. Нині радянській зовнішній політиці повною мірою притаманні ті риси, яких вона набула в роки, коли партією і державою керував В. І. Ленін. Трудящі республіки добре розуміють, пише автор, яким величезним щастям для країни в цілому і для кожної радянської людини зокрема є те, що ось уже майже три десятиріччя народи СРСР живуть і працюють в умовах миру. Це — видатне завоювання Комуністичної партії і Радянської держави, велика перемога ленінської миролюбної зовнішньої політики (стор. 121). Партійні організації республіки широко пропагують зовнішньополітичний курс партії і пов'язують цю сторону своєї діяльності з конкретними завданнями щодо дальшого зміцнення економічної та оборонної могутності Радянської Вітчизни.

Водночас політика мирного співіснування держав двох протилежних систем зовсім не означає класового миру і ідеологічного співробітництва. В умовах розрядки міжнародної напруженості відбувається не згасання, а навпаки — поглиблення і розширення ідеологічної боротьби, що є явищем закономірним, об'єктивно зумовленим. Автор аналізує агітаційно-пропагандистську діяльність партійних організацій республік, які викривають підступні прийоми і методи буржуазних і ревізійні-

стських писак, різні підробки під марксизм-ленінізм, найновіші варіанти «теорій» конвергенції, деідеологізації, рішуче відкидають ревізіоністські, опортуністичні «поради» щодо «поліпшення» соціалізму, його «лібералізації» і «демократизації».

Перед партійними організаціями ставиться завдання — виховувати в радянських людей високу політичну пильність і безкомпромісність в ідеологічній боротьбі, широко пропагувати серед населення марксистсько-ленінське вчення, зокрема про переваги радянського способу життя, моральні й духовні цінності соціалізму, рішуче викривати антирадянську діяльність зарубіжних антикомуністичних і націоналістичних центрів, показувати соціально-класове коріння українського буржуазного націоналізму, антинародність його ідеології і політики, прислужництво перед міжнародним імперіалізмом, історичну приреченість, реакційний характер сіонізму, як ідеології великої єврейської буржуазії, антирадянську політику пекинського керівництва, його спроби підірвати згуртованість країн соціалістичної співдружності, міжнародного комуністичного і національно-визвольного руху (стор. 144).

На сучасному етапі розвитку радянського суспільства перед працівниками ідеологічного фронту постають нові завдання, які вимагають дальшого вдосконалення процесу комуністичного виховання трудящих, поліпшення стилю і методів діяльності партійних організацій. В книзі відзначається, що нині важливо будувати ідеологічну роботу на наукових основах, вивчати і вирішувати питання комплексно і всебічно, ширше впроваджувати перспективне планування, добиватись єдності теорії і практики, систематично узагальнювати і поширювати передовий досвід, посилювати координацію ідейно-виховної діяльності партійних комітетів, радянських, господарських, профспілкових, комсомольських органів, засобів масової інформації і творчих організацій.

Основа основ керівництва ідеологічною роботою — добір, підготовка і виховання кадрів. При цьому партія, відповідно до ленінських вказівок, поєднує турботу про кадри з високою вимогливістю до них. В книзі висвітлено діяльність партійних організацій по добору і вихованню ідеологічних кадрів, удосконаленню стилю і методів їх діяльності.

Керуючись рішеннями XXIV з'їзду партії, постановою ЦК КПРС «Про роботу по добору і вихованню ідеологічних кадрів у партійній організації Білорусії», комуністи України, як і інших братніх республік, розробили струнку систему підготовки і перепідготовки кадрів, зокрема працівників ідеологічного фронту, — через Академію суспільних наук при ЦК КПРС, Вищі партійні школи, курси у ВПШ при ЦК КПРС і ЦК Компартії України, обкомах партії тощо.

В. В. Щербицький наголошує, що стиль роботи ідеологічних установ і кожного працівника ідеологічного фронту повинен служити своєрідним еталоном діловитості, конкретності, принциповості, творчості, виключати, так би мовити, чиновників від ідеології, які займаються «засідательською метушню» і пустою паперотворчістю, замість аналізу, уважного вивчення досвіду і безпосередньої роботи серед трудящих. Виховання людей — справа всієї партії. Приклад цього повинні показувати партійні і державні працівники, міністри, керівники республіканських установ, обласних, міських, районних організацій. Дисциплінованість керівника, його доступність, скромність, повага до громадської думки має величезне виховне значення. Не кількістю засідань і обговорень повинен оцінюватися рівень виховної роботи парткомів, а обстановкою в кожному колективі, наскільки своєчасно помічено і підтримано все те, що сприяє піднесенню трудової і політичної активності мас (стор. 156—157).

Багатогранна робота Центрального Комітету, всіх партійних організацій по комуністичному вихованню трудящих дедалі тісніше згуртовує їх навколо ленінської партії в боротьбі за успішне виконання рішень XXIV з'їзду КПРС. На грудневому (1974 р.) Пленумі ЦК КПРС було підбито підсумки величезної творчої праці партії і народу за чотири роки дев'ятої п'ятирічки. У постанові січневого (1975 р.) Пленуму ЦК Компартії України, доповіді В. В. Щербицького «Про підсумки грудневого (1974 р.) Пленуму ЦК КПРС і завдання партійних організацій республіки» підкреслено, що основні соціально-економічні завдання, поставлені з'їздом перед республікою, успішно виконуються. Протягом 1971—1974 рр. обсяг промислового виробництва збільшився майже на третину. Понад річний план вироблено і реалізовано продукції на 5,5 млрд. крб., середньорічний збір зерна зріс майже на $\frac{1}{4}$ і досяг 41,6 млн. т⁷, підвищується матеріальний добробут населення. Комуністи, всі трудящі Української РСР в єдиній шерензі народів-братів нашої багатонаціональної соціалістичної Вітчизни, пише автор, вносять гідний вклад у будівництво нового суспільства, в торжество ленінських ідей.

Праця В. В. Щербицького «Воспитывать сознательных, активных строителей коммунизма» є значним внеском в теорію і практику комуністичного виховання. В ній на основі ленінської методології відображено багатогранну діяльність нашої партії по вихованню, за словами В. І. Леніна, «*всебічно розвинених і всебічно підготовлених людей...*»⁸, активних будівників комунізму. Книга допоможе партійному активу, комуністам, широкому колу читачів глибше зрозуміти багатющий досвід КПРС у справі комуністичного виховання трудящих, краще усвідомити ту високу мету, яка кличе радянських людей на нові трудові звершення.

⁷ «Радянська Україна», 16 січня 1975 р.

⁸ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 41, стор. 31.

Повідомлення

ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ РАДЯНСЬКИХ ВОЇНІВ У РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

А. Ф. МІНГАЗУТДІНОВ

Невичерпним джерелом сили і могутності Радянського Союзу в роки війни, одним з найважливіших факторів, що зумовили його все-світньо-історичну перемогу над фашизмом, стала братерська дружба і взаємодопомога народів СРСР. Відразу ж після початку війни на заклик Комуністичної партії на захист своєї Батьківщини піднялися тисячі патріотів в усіх кінцях нашої неосяжної країни. Так, протягом кількох днів після нападу фашистів у військкомати, райкоми партії та райкоми комсомолу Москви надійшло більше 70 тис. заяв з проханням про відправку в діючу армію¹. В Азербайджані за перший тиждень війни понад 70 тис. чол. виявили бажання добровільно вступити до лав Червоної Армії², а в 11 областях України протягом перших двох тижнів воєнних дій добровольцями на фронт пішли, за неповними даними, 185 тис. чол.³ Так було й у Казахстані, Вірменії, Грузії та інших радянських республіках. Сили багатьох націй і народностей стійко і мужньо боронили рідну Вітчизну вже в перших битвах Великої Вітчизняної війни на землях Білорусії й України, Прибалтики й Молдавії. Серед героїчних захисників Брестської фортеці, наприклад, були представники понад 30 національностей — росіяни і білоруси, українці і грузини, казахи і вірмени, молдаване і узбеки, азербайджанці, мордвини, татари та ін.⁴

Мобілізації всіх сил багатонаціональної Радянської держави на боротьбу з ворогом була підпорядкована титанічна діяльність Комуністичної партії. Вона розробила науково обгрунтовану програму боротьби проти фашистських загарбників, невід'ємною частиною якої була ідеологічна робота на фронті і в тилу. Зокрема, Головне управління політичної пропаганди Червоної Армії було реорганізоване в Головне політичне управління, а управління і відділи політичної пропаганди військових округів, фронтів і з'єднань — у політуправління і політвідділи. Ці органи керували як організаційно-партійною, так і політико-масовою роботою, що підвищувало їх роль у військах. Було запроваджено інститут військових комісарів та політичних керівників. Посиленню ідейно-виховної роботи в армії, зміцненню морального духу воїнів сприяло направлення на фронт комуністів і комсомольців політбійцями. Протягом перших шести місяців війни 60 тис. членів ВКП(б) та 40 тис. членів ВЛКСМ було мобілізовано в армію політбійцями⁵.

¹ История Москвы в годы Великой Отечественной войны и в послевоенный период, М., 1967, стор. 20.

² История Азербайджана, т. 3, ч. 2, Баку, 1963, стор. 80.

³ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 1, К., 1967, стор. 97.

⁴ В. А. Мурадян. Братство, скрепленное кровью, М., 1969, стор. 36.

⁵ История Коммунистической партии Советского Союза, т. 5, кн. 1, М., 1970, стор. 171.

Важливе місце в ідеологічній роботі партії в роки війни, як і в мирний час, відводилося вихованню радянських воїнів у дусі дружби народів і пролетарського інтернаціоналізму, насамперед пропаганді ленінської ідеї захисту спільної для всіх народів СРСР багатонаціональної соціалістичної Вітчизни. Викриваючи злочинні, загарбницькі цілі гітлерівців, які хотіли знищити першу в світі соціалістичну державу, поневолити радянських людей, позбавити їх великих революційних завойовань, політпрацівники, комуністи і комсомольці показували справедливий, визвольний характер війни радянського народу, підкреслювали, що в ній вирішується питання про життя або смерть Країни Рад, про свободу і незалежність усіх народів СРСР. У колективних та індивідуальних бесідах серед воїнів різних національностей агітатори наголошували на тому, що в боротьбі з гітлерівським фашизмом радянські люди зможуть відстояти свою свободу і незалежність лише спільними зусиллями.

Партійні організації та політоргани, дбаючи про дієвість роботи по інтернаціональному вихованню воїнів, залучали до неї представників різних націй і народностей. Так, у складі 40-ї армії Південно-Західного фронту, яка вела бої на території України, налічувалося багато казахів, грузинів, вірменів, узбеків та ін. Відповідно, у частинах і з'єднаннях з них добиралися політпрацівники й агітатори. У 160-й дивізії, наприклад, заступниками політичних керівників було призначено 17 бійців і молодших командирів неросійської національності, агітаторами і перекладачами — 77, парторгами — 11, комсоргами рот — 10⁶. Вони проводили бесіди, колективні читки газетних матеріалів, перекладали рідною мовою бійців накази Верховного Головнокомандуючого.

Значна увага інтернаціональному згуртуванню бійців і командирів приділялася в частинах 8-ї, 42-ї, 54-ї та інших армій Ленінградського фронту. Велике патріотичне піднесення серед героїчних захисників міста викликали листи, що надходили з усіх союзних республік. В них підкреслювалася видатна роль російського робітничого класу, і зокрема трудящих міста Леніна, у боротьбі за владу Рад, у здійсненні соціалістичних перетворень в нашій країні, містився заклик захистити коліску революції від ворога. «Знайте, товариші лєнінградці, що ви не самі,— писали трудівники Казахстану у вересні 1941 р.— За вашою боротьбою стежить увесь світ, який прагне знищення коричневої чуми. З вами весь радянський народ. З вами і ми — ваші друзі, брати і сестри з далекого Казахстану. Кріпіться, примножуйте свої сили, встаньте нездоланною стіною на захист свого міста проти фашистської мерзоти»⁷. Ці слова, звернені до лєнінградців та воїнів, які захищали місто, примножували їх сили в години тяжких випробувань, надихали на самовіддану боротьбу проти фашистських загарбників. У героїчній літопис оборони Ленінграда яскраві сторінки вписали росіянин О. Панкратов, білорус А. Антоненко, українець П. Бринько, вірменин Н. Степанян, осетин Г. Цоколаєв, кабардинець А. Байсултанов, латиш Е. Заріньш, естонець Я. Райд та багато інших.

Сини всіх народів СРСР героїчно захищали від ворога столицю нашої Батьківщини — Москву. В напружені дні оборони міста трудящі країни жили одними думками, одними турботами з її славними захисниками. «Ми з вами, дорогі москвичі, разом з вами відстоїмо рідну Москву від кровожерливих гітлерівців»,— говорилося у листі з Вірменії. Яскравим свідченням готовності робітників, колгоспників та інтеліген-

⁶ Архів Міністерства оборони СРСР (далі — Архів МО СРСР), ф. 395, оп. 9153, спр. 13, арк. 127.

⁷ П. С. Белан. Казахстанцы в боях за Ленинград, Алма-Ата, 1973, стор. 25.

ції республіки допомогти столиці було те, що в дні небезпеки, яка нависла над нею, 137 тис. чол. звернулися з заявами про зарахування їх у народне ополчення і відправку на захист Москви⁸. Частими і бажаними гостями в частинах і з'єднаннях, які билися під Москвою, були делегації трудівників Росії, Узбекистану, Казахстану, Туркменії, Азербайджану, Грузії, Татарії та інших союзних і автономних республік. Делегатів, які передавали бійцям теплі речі, продовольство, подарунки, приймали також воїни 16-ї, 33-ї, 43-ї, 50-ї та інших армій⁹. У 1941 р. лише від трудящих Казахстану захисники Москви одержали 750 вагонів колективних та індивідуальних подарунків¹⁰. Турбота трудівників значно сприяла зміцненню морального духу бійців і командирів, посиленню їх стійкості і боєздатності. Так, воїни 316-ї стрілецької дивізії під командуванням генерала І. В. Панфілова, сформованої в Казахстані, більше місяця утримували важливі оборонні рубежі на волоколамському напрямку. Серед легендарних героїв-панфіловців, які на чолі із славним сином російського народу політруком В. Клочковим ціною власного життя зупинили фашистські танки, були росіяни І. Шадрін та М. Трофимов, українець Г. Петренко, казах Н. Єсибулатов, киргиз Д. Шапоков та ін.¹¹

Для поліпшення ідеологічної роботи на фронті Центральний Комітет партії вжив заходів до зміцнення апарату Головного політичного управління Червоної Армії, начальником якого став секретар ЦК і ММК ВКП(б) О. С. Щербаков. У червні 1942 р. при Головпурі було створено Раду військово-політичної пропаганди, куди ввійшли члени Центрального Комітету партії та керівні працівники Головного політуправління. Крім того, при Головпурі, політуправліннях фронтів і політвідділах армій формувалися колективи штатних агітаторів. Посиленню інтернаціонального виховання бійців та офіцерів сприяла також директива Головного політичного управління від 17 вересня 1942 р. «Про виховну роботу з червоноармійцями і молодшими командирами неросійської національності», в якій наголошувалося на тому, що робота по інтернаціональному згуртуванню воїнів має величезне політичне значення¹².

Завдання і заходи щодо виконання директиви обговорювалися на фронтових і армійських нарадах командно-політичного складу, партійних і комсомольських зборах, семінарах партторгів, комсоргів, агітаторів. Так, у жовтні 1942 р. Військова рада і політуправління Західного фронту заслухали питання про роботу з бійцями неросійської національності у 33-й, 49-й і 61-й арміях, 222-й стрілецькій дивізії та ін¹³.

Важливу роль у вихованні воїнів у дусі дружби народів і пролетарського інтернаціоналізму відігравало друковане слово. Ось чому при Головному політуправлінні було створено спеціальну редакційно-видавничу групу, яка видавала брошури, плакати, листівки мовами народів СРСР. Тільки з жовтня 1942 до січня 1943 р. група підготувала і випустила в світ більш як 30 назв брошур казахською, татарською, грузинською, узбецькою, вірменською та азербайджанською мовами тиражем від 350 до 650 тис. примірників кожною з цих мов. За вказаний період для воїнів різних національностей надруковано 79 назв листівок, 3 млн.

⁸ В. А. Мурадян. Братство, скрепленное кровью, стор. 54.

⁹ История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945, т. 2, М., 1961, стор. 257.

¹⁰ А. Мухамеджанов. Казахстанцы в битве под Москвой, Алма-Ата, 1968, стор. 77.

¹¹ В. А. Мурадян. Братство, скрепленное кровью, стор. 59.

¹² И. З. Захаров. Дружба, закаленная в боях, М., 1970, стор. 33.

¹³ Архів МО СРСР, ф. 208, оп. 5415, спр. 4, арк. 134.

370 тис. примірників газет. Крім цього, на кінець січня 1943 р. видавництва союзних республік надіслали для фронту 80 тис. примірників книг¹⁴.

Надійною зброєю Комуністичної партії в ідейному вихованні воїнів була періодична преса. Крім центральних видань, що надходили у війська, видавалося 13 фронтових, 128 армійських і корпусних та кілька сот дивізійних газет, у тому числі 64 — мовами народів СРСР¹⁵. Так, з червня 1942 р. газета Південного фронту «Во славу Родины», крім російського видання, почала виходити азербайджанською мовою, а газета Брянського фронту «На разгром врага» — грузинською, вірменською, казахською та азербайджанською мовами. Дещо пізніше — у грудні 1942 р. — починається видання газети Воронежського фронту «За честь Родины» узбецькою, казахською і татарською, а з червня 1943 р. і українською мовами¹⁶. Газети національними мовами видавалися й на інших фронтах.

Восени 1942 р. особливо широкого розмаху масово-політична робота набрала у військах сталінградського напрямку — Південно-Західного, Сталінградського та Донського фронтів. Коли дозволяла обстановка, в частинах і з'єднаннях проводилися збори, присвячені бойовій дружбі між воїнами різних національностей, зустрічі ветеранів з поповненням, мітинги. На хвилюючі патріотичні демонстрації перетворювалися зустрічі бійців і командирів з посланцями тилу. Згадуючи про це, колишній командуючий 66-ю армією генерал О. С. Жадов писав: «У тяжкі дні битви на Волзі про нас особливо турботу виявляли трудівники тилу. Робітники, колгоспники, діячі науки і культури постійно підтримували зв'язок з воїнами нашої армії. В листопаді 1942 року до нас приїхала велика делегація Туркменської РСР на чолі з Головою Президії Верховної Ради республіки тов. Бердиевим. Гості побували в багатьох частинах на передовій, розмовляли з воїнами, передали їм подарунки від трудящих Туркменії. Ці теплі зустрічі залишали глибокий слід у серцях воїнів, надихали на подвиги»¹⁷.

Свідченням політичної та бойової активності бійців, сержантів та офіцерів — представників братніх народів — був вступ кращих з них до лав Комуністичної партії. Так, у період контрнаступу під Сталінградом і під час загального зимового наступу 1942—1943 рр. в частинах Південно-Західного фронту комуністами стали 5033 воїни неросійської національності¹⁸.

Під час битви на Волзі яскраво виявилися єдність і бойова співдружність народів Радянського Союзу. Живим уособленням цієї співдружності став гарнізон «будинку Павлова», де під керівництвом сержанта Я. Ф. Павлова боролися воїни різних національностей: росіяни А. П. Александров, І. П. Афанасьєв, М. С. Бондаренко, І. В. Воронов, Т. І. Гридін, М. К. Кисельов, В. К. Сараєв, І. Т. Свірін, А. А. Собгайда, О. Н. Чернушенко, українці В. С. Глущенко, П. І. Довженко, О. І. Іващенко, М. Я. Черноголов, А. Є. Шаповалов, Г. І. Якименко, грузин М. Г. Мосіашвілі, узбек М. Турдієв, казах Т. Мурзаєв, таджик К. Тургунов, татарин Ф. З. Рамазанов, єврей І. Я. Хаїт¹⁹.

¹⁴ В. А. Мур ад я н. Братство, скрепленное кровью, стор. 81.

¹⁵ История Коммунистической партии Советского Союза, т. 5, кн. 1, стор. 320.

¹⁶ И. З. За х а р о в. Назв. праця, стор. 43; В. А. Мур ад я н. Братство, скрепленное кровью, стор. 82; Архів МО СРСР, ф. 236, оп. 2675, спр. 59, арк. 24; спр. 78, арк. 203.

¹⁷ Битва за Сталинград, Волгоград, 1973, стор. 457.

¹⁸ Идеологическая работа КПСС на фронте, М., 1960, стор. 125.

¹⁹ А. М. С а м с о н о в. Сталинградская битва, М., 1968, стор. 265.

В напружені дні битви на Волзі та в передгір'ях Кавказу, коли Радянські Збройні Сили готувалися до проведення наступальних операцій на величезному фронті від Чорного моря до Заполяр'я, народи братніх республік СРСР зверталися до своїх земляків-воїнів з листами-наказами. 31 жовтня 1942 р. в пресі було опубліковано лист узбецького народу, підписаний 2 млн. 412 тис. трудящих Узбецької РСР. Протягом першої половини 1943 р. з подібними листами до фронтовиків звернулися також робітники, селяни та інтелігенція Казахстану, Вірменії, Киргизії, Туркменістану, Азербайджану, Таджикистану, Татарської АРСР та інших радянських республік. Накази трудящих були пройняті великою турботою про Батьківщину, полум'яним радянським патріотизмом, глибоким інтернаціоналізмом. В цих хвилюючих документах чудово виражено могутнє чуття єдиної родини народів-братів. Ось що говорилося, наприклад, у листі до бійців-таджиків від таджицького народу: «Коли ми говоримо про Батьківщину, перед нашими очима постають не лише повна достатку долина Вахша, не лише абрикосові і яблуневі сади Ленінабада, не лише засніжені гори Паміру, що сягнули своїми вершинами в небо: Батьківщина — це зелені ліси і повноводні ріки Росії, родючі поля України, мальовничі береги Чорномор'я, овіяні серпанком казок гори Кавказу і колиска революції — велике місто Леніна. В центрі нашої могутньої Батьківщини ми бачимо її кипуче серце — величну Москву, на кремлівських баштах якої маяками щастя всіх народів нашої Батьківщини горять рубінові зірки»²⁰.

Звернення народів широко пропагувалися серед бійців і командирів усіх фронтів. Так, розповідаючи про масово-політичну роботу у військах 1-ї танкової армії напередодні Курської битви, колишній начальник політвідділу армії генерал О. Г. Журавльов зазначав: «Ці листи-накази, під якими поставили свої підписи мільйони трудівників тилу, закликали бійців гідно боротися в багатонаціональній сім'ї наших воїнів, подавали велику морально-політичну допомогу командирам і політпрацівникам у вихованні особового складу частин із'єднань»²¹. Значну роботу по інтернаціональному вихованню воїнів у зв'язку з листами радянських народів проводили в ході підготовки до боїв під Курськом політпрацівники з'єднань Степового фронту. Зокрема, в 7-й гвардійській армії, де було багато бійців — вихідців із Середньої Азії, агітатори проводили бесіди, колективні читання і обговорення наказів фронтовикам від узбецького і казахського народів²².

Велике значення для дальшого розгортання ідейно-політичної діяльності у військах мала постанова ЦК ВКП(б) від 24 травня 1943 р. «Про реорганізацію структури партійних і комсомольських організацій в Червоній Армії і посилення ролі фронтових, армійських і дивізійних газет»²³. Її виконання забезпечило розширення партійно-комсомольського активу і наближення його до маси воїнів, сприяло поживленню роботи партійних і комсомольських організацій, піднесенню ролі червоноармійських газет у патріотичному та інтернаціональному вихованні особового складу.

Влітку 1943 р. у Москві Центральний Комітет партії та Головне політичне управління Червоної Армії провели збір фронтових агітаторів, які працювали серед воїнів неросійської національності. В його роботі взяли участь 192 агітатори — представники 24 національностей. Учасники збору прослухали лекції «Ленінська національна політика

²⁰ Наказ народа. Письма народов СССР к бойцам-фронтовикам, М., 1943, стор. 59.

²¹ А. Г. Журавлев. Крепче брони, М., 1974, стор. 62.

²² Архів МО СРСР, ф. 341, оп. 5337, спр. 277, арк. 57.

²³ КПСС о Вооруженных Силах Советского Союза, М., 1969, стор. 323.

Комуністичної партії і бойова дружба народів СРСР у Вітчизняній війні», «Героїчне минуле російського народу і братніх народів СРСР», «Політична агітація в Червоній Армії» тощо. Принципові питання патріотичного та інтернаціонального виховання воїнів порушили у своїх виступах М. І. Калінін, О. С. Щербаков, Д. З. Мануїльський, О. М. Ярославський. 25 агітаторів поділилися з присутніми досвідом роботи.

Партія постійно піклувалася й про забезпечення фронту необхідною кількістю літератури. На кінець 1943 р. політоргани Червоної Армії видали більш як 50 найменувань брошур одинадцятьма мовами загальним тиражем понад мільйон примірників. Того ж року тираж «Блокнота агітатора Красной Армии» досяг 650 тис. примірників, причому, поряд з російською, журнал друкувався грузинською, азербайджанською, вірменською, узбецькою і татарською мовами²⁴. Зростала кількість періодичних видань, що надходили у війська. Наприклад, на 1 січня 1944 р. воїни частин 1-го Українського фронту одержували 48 280 примірників центральних газет (серед них — «Правда», «Известия», «Красная звезда», «Комсомольская правда»), 2800 примірників республіканських — «Радянська Україна» і «Советская Украина», 48 тис. примірників фронтової газети «За честь Родины» російською, українською, узбецькою, казахською і татарською мовами, 64500 примірників армійських, 12 тис. — корпусних та 67 тис. — дивізійних газет. Крім цього, у війська фронту надходило 22 журнали загальним тиражем 35 883 примірники²⁵.

Сила дружби і взаємодопомоги синів братніх народів з новою силою розкрилася в битвах за остаточне визволення радянської землі, і зокрема території Української РСР від німецько-фашистських загарбників. Ідейно-виховна робота серед бійців, сержантів і офіцерів була в центрі уваги політорганів і партійних організацій. Так, у серпні 1943 р., напередодні боїв за Харківщину, при політвідділі 6-ї гвардійської армії було проведено ряд семінарів агітаторів з питань інтернаціонального виховання воїнів, а в жовтні того ж року політуправління 1-го Українського фронту організувало нараду з агітаторами неросійської національності. Політоргани і партійні організації добирали і готували кадри агітаторів, перекладачів, залучали до ідейно-виховної роботи широкий партійний і комсомольський актив. Так, у 262-й стрілецькій дивізії працювало 210 позаштатних агітаторів, у 299-й дивізії — 209, у 214-й — 168. Серед них були росіяни, українці, узбеки, казахи, вірмени, татари та ін²⁶.

В інтернаціональному вихованні воїнів головна увага зверталася на спільність мети усіх радянських народів у боротьбі з фашизмом. Про це, зокрема, говорилося в бесідах «СРСР — батьківщина трудящих різних національностей» (13-та армія), «Союз непорушний республік вільних» (2-га повітряна армія), «Народи СРСР — єдина бойова сім'я» (3-тя гвардійська танкова армія)²⁷.

Зміцненню інтернаціональної єдності воїнів сприяло роз'яснення їм суті великих революційних перетворень, які відбулися в нашій країні за роки Радянської влади. Переконливі цифри і факти про розквіт радянських республік у союзі народів-братів наводили політпрацівники

²⁴ История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941—1945, т. 3, М., 1961, стор. 227; В. А. Мурадян. Боевое содружество, Баку, 1964, стор. 156.

²⁵ Архів МО СРСР, ф. 236, оп. 2674, спр. 87, арк. 1, 5.

²⁶ Там же, ф. 335, оп. 5136, спр. 47, арк. 196; ф. 236, оп. 2675, спр. 78, арк. 45; ф. 240, оп. 2772, спр. 18, арк. 5.

²⁷ Там же, ф. 236, оп. 2675, спр. 2, арк. 377; ф. 302, оп. 4207, спр. 49, арк. 17; ф. 315, оп. 4451, спр. 3, арк. 143.

і позаштатні агітатори частин 2-го Українського фронту в бесідах «Що дала Радянська влада народам СРСР» (листопад — грудень 1943 р.)²⁸. При цьому вони глибоко розкривали роль великого російського народу в історичній долі народів нашої країни, підкреслювали його неоціненну допомогу в ліквідації успадкованої від минулого економічної та культурної відсталості ряду націй і народностей, його величезний внесок у боротьбу проти фашизму. Значна увага зверталася на висвітлення лєнінської національної політики, непорушної дружби і взаємодопомоги радянських народів як одного з вирішальних факторів перемоги над ворогом.

Дійову роль у патріотичному та інтернаціональному вихованні відігравала популяризація подвигів синів різних народів. Про це говорилося на мітингах і зборах, розповідалося в газетах і листівках, повідомлялося в листах на батьківщину героїв. Газета 1-го Українського фронту, наприклад, з осені 1943 р. в рубриці «Сини всіх народів СРСР» героїчно б'ються за щастя України» систематично вміщувала статті, нариси, кореспонденції про мужність і відвагу радянських воїнів. Газета 7-ї гвардійської армії «За Родину» друкувала такі добірки матеріалів: «Сини Киргизії в боях за Батьківщину», «Мужні сини узбецького народу», «Доблесні сини українського народу», «Відважні сини азербайджанського народу» та ін.²⁹

Велике виховне значення мало обговорення у частинах і підрозділах листів до трудящих про героїчні справи воїнів, а також відповідей, що надходили з тилу. Так, у серпні 1943 р. командування і політвідділ 6-ї гвардійської армії повідомили Центральний Комітет Компартії Азербайджану про самовіддану боротьбу воїнів-азербайджанців проти фашистських загарбників. Незабаром було одержано відповідь, у якій, зокрема, говорилося: «Дорогі товариші! Трудящі Азербайджану з великою гордістю і радістю прочитали вашого фронтового листа про бойові справи відважних гвардійців вашої армії... Ми висловлюємо вам палку вдячність за те, що ви зуміли виховати в своїх рядах славних синів азербайджанського народу, які в бойовій співдружності з славними російськими богатирями, доблесними синами України, Грузії, Вірменії, Білорусії та інших народів захищали рідну землю від підступних гітлерівських загарбників... Громлячи ненависного ворога, пам'ятайте, дорогі друзі, що разом з вами борються і працюють всі трудящі Азербайджану. Ми усвідомлюємо свою відповідальність перед Батьківщиною, перед Червоною Армією, перед вами, уславлені гвардійці...»³⁰. Таке листування свідчило про могутнє єднання фронту і тилу, надихало воїнів на нові подвиги.

Серед солдатів, офіцерів і генералів, удостоєних звання Героя Радянського Союзу за визволення столиці Української РСР, представники 33 національностей: росіяни М. Петухов та І. Семенов, білорус В. Алексенко, азербайджанець М. Магерамов, грузин Г. Бердашвілі, казах А. Дусахамбетов, башкир М. Ахмедов, мордвин Т. Кашеев та багато інших синів братніх народів³¹. А всього за мужність і героїзм, виявлені в боях за визволення республіки, високого звання Героя Радянського Союзу були удостоєні майже 4 тис. воїнів 43 національностей³².

В ході вигнання гітлерівців з території нашої країни особовий склад Червоної Армії поповнювався значною кількістю громадян із

²⁸ Там же, ф. 32, оп. 11 318, спр. 79, арк. 329.

²⁹ «За Родину», 24 серпня, 11 вересня, 6 жовтня, 28 грудня 1943 р.

³⁰ Архів МО СРСР, ф. 335, оп. 5136, спр. 75, арк. 171—173.

³¹ «Радянська Україна», 3 листопада 1973 р.

³² М. В. Коваль. У горнілі війни, К., 1972, стор. 20.

західних областей України та Білорусії, Прибалтики. Визволені радянськими військами, вони були сповнені рішучості внести гідний вклад в остаточний розгром ворога. Водночас не можна було ігнорувати того факту, що населення цих районів, які лише незадовго до Великої Вітчизняної війни возз'єдналися з Радянською країною, тривалий час, а особливо в роки окупації, жило в умовах розгнужданої фашистської, буржуазної та буржуазно-націоналістичної пропаганди. Це зумовлювало особливе значення роботи політорганів і партійних організацій по патріотичному та інтернаціональному вихованню бійців нового поповнення, на що, зокрема, вказувалося в директиві Головного політичного управління від 22 березня 1944 р. Виконуючи її, політпрацівники, агітатори посилювали пропаганду переваг соціалістичного суспільного і державного ладу над капіталістичним, ідей дружби і братерства радянських народів. Класова, реакційна суть буржуазного націоналізму, його зв'язок з гітлерівським фашизмом висвітлювалися в тезах політуправління 1-го Українського фронту «Німецько-українські націоналісти — закляті вороги українського народу». Цей документ був надісланий у частини й підрозділи і використовувався там партійно-комсомольським активом у проведенні виховної роботи серед воїнів³³.

Вихід Радянських Збройних Сил до державного кордону СРСР зумовив розгортання у військах широкої пропаганди визвольної місії Червоної Армії, посилення роботи по інтернаціональному вихованню воїнів. У цей час політоргани і партійні організації керувалися вказівками Центрального Комітету партії, викладеними у статтях «Правды»: «Велика визвольна місія Червоної Армії», «Радянський Союз і демократична Польща», «Радянська людина за рубіжем рідної країни» та ін.³⁴

На партійних і комсомольських зборах, а також на зборах особового складу підрозділів обговорювалися питання «Моральне обличчя воїна Червоної Армії», «Високо нести звання радянського воїна», «Честь офіцера — честь Батьківщини» тощо³⁵. На мітингах, у лекціях і бесідах розкривалася єдність інтересів радянського народу і трудящих поневолених фашистами країн у боротьбі проти спільного ворога. Це посилювало у воїнів глибокі патріотичні та інтернаціональні почуття. «Червона Армія — найпередовіша, найсвідоміша армія в світі, — писав до редакції червоноармійської газети сержант Топорков з 20-ї гвардійської танкової бригади. — Ми, її воїни, — інтернаціоналісти. Ми будемо бити фашистську армію не тільки для того, щоб визволити від рабства народи Європи, але й допомогти самому німецькому народові стати на шлях миру»³⁶. Виховані Комуністичною партією, загартовані в битвах Вітчизняної війни, радянські воїни з честю виконали свій інтернаціональний обов'язок, подали неочіненну допомогу народам багатьох країн у визволенні від «коричневої чуми», завоювали глибоку любов і повагу трудящих усього світу.

Перемога Радянського Союзу над фашистською Німеччиною — великий подвиг усіх народів багатонаціональної соціалістичної держави. «Якщо говорити про головного героя Великої Вітчизняної війни, то цим безсмертним героєм є вся дружна сім'я народів, які населяють

³³ Архів МО СРСР, ф. 236, оп. 2675, спр. 78, арк. 281.

³⁴ «Правда», 20 листопада 1944 р., 7 січня, 26 березня 1945 р.

³⁵ Архів МО СРСР, ф. 371, оп. 6386, спр. 30, арк. 239; ф. 417, оп. 10 597, спр. 48, арк. 22; ф. 361, оп. 6092, спр. 114, арк. 9; ф. 312, оп. 6891, спр. 11, арк. 37; ф. 302, оп. 4207, спр. 49, арк. 274.

³⁶ С. Ф. Ш у т о в. Красные стрелы, М., 1963, стор. 231—232.

нашу країну і спаяні нерушимими узами братерства,— відзначав Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев.— Росіяни, українці, білоруси, узбеки, казахи, грузини, азербайджанці, литовці, молдавани, латиші, киргизи, таджики, вірмени, туркмени, естонці — словом, сини всіх народів Радянського Союзу стали грудьми на захист своєї Батьківщини. Ленінська національна політика партії витримала випробування війною. Фашизмові не вдалося вбити клин між соціалістичними націями. Їх братерський союз показав свою силу і життєздатність, був одним з головних джерел перемоги над фашистськими загарбниками»³⁷.

Об'єднаний соціалістичним ладом, спільними інтересами і цілями, згуртований Комуністичною партією, багатонаціональний радянський народ виявив масовий героїзм у боротьбі проти ворога.

Братерська дружба народів СРСР, загартована в битвах Великої Вітчизняної війни, була і залишається джерелом непереможності Радянської держави, запорукою нових успіхів у здійсненні грандіозних планів комуністичного будівництва.

³⁷ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. І, К., 1971, стор. 132.

УЧАСТЬ КОМСОМОЛУ У РОЗГОРТАННІ ВСЕНАРОДНОЇ БОРЬБИ НА ОКУПОВАНІЙ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ (1941—1944 рр.)

І. П. СТАФІЙЧУК

Виховані Комуністичною партією в дусі радянського патріотизму, безмежної відданості соціалістичній Батьківщині, комсомольці і молодь в роки Великої Вітчизняної війни героїчно билися з ворогом в рядах Червоної Армії, самовіддано працювали в нашому тилу. Однією з найважливіших сторін діяльності Ленінського комсомолу в той час була організація юнаків і дівчат на боротьбу з фашизмом на окупованій території.

Організатором і натхненником комсомольців і молоді у цій боротьбі виступила Комуністична партія, яка з перших же днів війни розгорнула величезну роботу по створенню підпілля, партизанських загонів і груп у тилу ворога. При цьому партійні і комсомольські органи керувалися директивою Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) партійним і радянським організаціям прифронтових областей від 29 червня 1941 р.¹, виступом Генерального секретаря ЦК ВКП(б), Голови Державного Комітету Оборони Й. В. Сталіна по радіо 3 липня, постановою ЦК ВКП(б) від 18 липня 1941 р. «Про організацію боротьби в тилу німецьких військ»².

Відповідно до вказівок Центрального Комітету партії в ряді документів конкретизувалися завдання комсомолу в боротьбі проти ворога. В червні 1941 р. ЦК ВЛКСМ прийняв постанову «Про заходи щодо військової роботи в комсомолі»³, в якій йшлося про те, щоб кожен

¹ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, т. 6, М., 1971, стор. 17—19.

² Там же, стор. 23—24.

³ Первичная комсомольская организация. Документы и материалы съездов, конференций комсомола, Центрального Комитета ВЛКСМ (1918—1971), М., 1972, стор. 122—123.

комсомолец готувався із зброєю в руках захищати Батьківщину. В липні того ж року була розроблена спеціальна інструкція ЦК ВЛКСМ «Про роботу комсомольських організацій в районах, тимчасово окупованих німецькими загарбниками»⁴.

Під безпосереднім керівництвом партійних організацій комсомольські органи добирали кадри для роботи в підпіллі, направляли їх на короткотермінові спеціальні курси, формували підпільні осередки. Колишній перший секретар ЦК ВЛКСМ М. О. Михайлов відзначав у своїх спогадах: «На місцях така надзвичайно відповідальна і важка справа, як створення комсомольських підпільних груп, здійснювалася тільки під керівництвом комуністів»⁵.

ЦК КП(б)У, обкоми і райкоми партії надавали комсомольським комітетам практичну допомогу в доборі молоді для підпільної роботи, виданні необхідної літератури, направленні на окуповану територію комсомольців, сприяли в налагодженні ними зв'язків з підпіллям тощо. Партійні комітети ставили завдання перед парторганізаціями, щоб вони глибше вникали в роботу комсомолу в нових умовах, спрямовували її на залучення якнайбільшої кількості юних патріотів в ряди народних месників, на забезпечення серед них авангардної ролі членів ВЛКСМ.

Партія враховувала, що комсомольці і молодь не мали досвіду підпільної боротьби, не володіли технікою конспірації і зв'язку, не були навчені формам і методам організаційно-пропагандистської роботи в новій обстановці. Як відзначав один з активних організаторів всенародної боротьби в тилу ворога, секретар Чернігівського підпільного обкому КП(б)У, двічі Герой Радянського Союзу О. Ф. Федоров, «...багатьох підлітків штовхає на боротьбу патріотизм, вихований радянською школою, комсомолом. Але ні школа, ні комсомол не готували, звичайно, з них підпільників і партизанів»⁶.

З перших же днів війни секретарі партійних комітетів проводили для комсомольських керівників інструктаж з питань організації підпілля і партизанських загонів. Відповідальні працівники Центрального Комітету, обкомів і райкомів ЛКСМУ запрошувалися на засідання партійних комітетів, вводилися до складу нелегальних підпільних партійних органів, під їх керівництвом здійснювалася робота з комсомольцями і молоддю. Партійні комітети визначали конкретні завдання комсомолу на окупованій території УРСР. Так, 30 червня 1941 р. члени бюро ЦК ЛКСМУ одержали від Центрального Комітету КП(б)У детальні вказівки щодо організації підпілля⁷. При цьому особлива увага приділялася доборові людей, вказувалося на обов'язковість додержання принципу добровільності при їх вступі в підпільні організації і партизанські загани. Членам бюро ЦК ЛКСМУ був докладно роз'яснений порядок переведення комсомольських організацій на нелегальне становище і добору комсомольців і молоді в партизанські загани.

18 липня 1941 р. ЦК ВКП(б) було прийнято постанову «Про організацію боротьби в тилу німецьких військ».

Керуючись рішеннями ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У, бюро Дніпропетровського обласного комітету партії, наприклад, запропонувало

⁴ Ленінський комсомол — боевой помощник КПСС в годы Великой Отечественной войны. Тезисы выступлений участников научной конференции, М., 1973, стор. 32.

⁵ Н. Михайлов. Покой нам только снится, М., 1968, стор. 166.

⁶ О. Ф. Федоров. Підпільний обком діє, К., 1971, стор. 84.

⁷ Історія Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України, К., 1971, стор. 366.

включати до складу підпілля й партизанських загонів і комсомольців. «Секретарям міськкомів і райкомів,— згадував другий секретар Дніпропетровського обласного комітету КП(б)У К. С. Грушовий,— запропонували залучати до створення майбутніх підпільних груп також комсомольців і найбільш активну молодь. Однак підкреслили, що остаточне рішення щодо молодіжних підпільних груп прийматимуть секретарі партійних органів»⁸.

В результаті великої підготовчої роботи, проведеної партійними і комсомольськими органами України, було створено 9 підпільних обкомів (Київський, Чернігівський, Полтавський, Сумський, Дніпропетровський, Запорізький, Сталінський, Харківський, Ворошиловградський), 218 міськкомів і райкомів комсомолу, 286 первинних комсомольських організацій, для підпільної боротьби проти фашистських загарбників залишено близько 3 тис. чол. комсомольців і молоді⁹.

Одночасно формувалися і партизанські загони, особовий склад яких становили комсомольці. В 1941 р., під час оборонних боїв Червоної Армії на Україні— в Київській, Полтавській, Сталінській, Запорізькій і Дніпропетровській областях, в тилу ворога діяло вже 87 комсомольських партизанських загонів, які налічували 2,5 тис. чол.¹⁰.

На початку Великої Вітчизняної війни партійні і комсомольські органи, переслідуючи значні труднощі, створювали підпільні організації в західних областях України. Вже в перші дні окупації фашистами цієї території оперативна група ЦК КП(б)У направила через лінію фронту 150 організаторських груп, кількістю близько 2 тис. чол.¹¹ Серед них були і комсомольські працівники. Члени цих груп відіграли значну роль у формуванні там підпілля і розгортанні партизанського руху.

У вересні 1941 р. за завданням Центрального Комітету КП(б)У в Заболотівський район Станіславської (нині Івано-Франківської) області прибув колишній секретар Заболотівського райкому комсомолу Іван Голубцов, який організував підпільну організацію¹². В Ровенській області в липні 1941 р. цією ж справою займалися 38 комуністів¹³. Наприкінці того ж місяця Волинський обком КП(б)У, який перебував тоді в Києві, направив в область для розгортання підпільної боротьби проти фашистських окупантів 24 партійних і радянських активістів¹⁴. Одночасно в ці області направлялися і комсомольці. Вони були і в складі груп, що формувалися партійними органами.

Комуністи і комсомольці, що залишилися на окупованій території західних областей УРСР, як і в інших місцевостях, загарбаних гітлерівцями, з власної ініціативи створювали підпільні організації і групи. Велика кількість їх діяла на Ровенщині— в Гоцанському, Корецькому, Тучинському, Здолбунівському, Дубровицькому та інших районах¹⁵. Підпільні організації і групи виникали також у Львівській, Волинській, Чернівецькій та інших областях.

⁸ К. С. Грушовий. Тоді, в сорок першому..., К., 1973, стор. 77.

⁹ П. Тронько. Подвиг твоїх батьків, К., 1969, стор. 62—63.

¹⁰ Центральний архів ВЛКСМ (далі— ЦА ВЛКСМ), ф. 7, оп. 2, спр. 92, арк. 35.

¹¹ История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг., т. 2, М., 1961, стор. 123.

¹² Партійний архів Івано-Франківського обкому Компартії України, ф. 40, оп. 2, спр. 336, арк. 205.

¹³ Л. Степанов. До історії антифашистської боротьби на Ровенщині, Львів, 1966, стор. 20.

¹⁴ В. Замлинський. Караюча земля, Львів, 1965, стор. 58.

¹⁵ Л. Є. Кизя. Народні месники (3 історії партизанського руху на Ровенщині), Львів, 1960, стор. 53.

Розгалужену мережу організацій молоді, яку очолювали В. А. Кушаба, В. А. Кожан, Н. М. Датчук, мало створене в жовтні 1941 р. луцьке підпілля¹⁶. В серпні 1941 р. почала діяти Хотинська підпільна комсомольська організація (Чернівецька область) на чолі з Кузьмою Галкіним. Взимку 1941—1942 рр. під керівництвом комуністів і комсомольців розгортають активну діяльність кілька підпільних груп у Львівській області. У 1942 р. з них було створено організацію «Народна гвардія». В 1943 р. у її складі налічувалося близько 600 чол.¹⁷

Обстановка, в якій діяло партійне і комсомольське підпілля, була надзвичайно складною. Спочатку воно ще не могло охопити своїм впливом всю окуповану територію. Не маючи необхідного досвіду підпільної боротьби, не володіючи як слід технікою зв'язку, деякі підпільні комсомольські організації незабаром були розгромлені гітлерівцями.

Для розгортання всенародної боротьби в тилу ворога, зміцнення партійного і комсомольського підпілля, розширення масово-політичної роботи серед партизанів і населення Комуністична партія вжила в 1942 р. ряд організаційно-політичних заходів. Важливе значення, зокрема, мали створення за рішенням ЦК ВКП(б) центрального, республіканських і обласних штабів партизанського руху, проведення в Москві наради представників підпільних партійних органів, командирів і комісарів великих партизанських з'єднань, видання 5 вересня 1942 р. народним комісаром оборони СРСР Й. В. Сталіним наказу «Про завдання партизанського руху»¹⁸.

Виконуючи вказівки ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У, обкоми і райкоми партії першочергову увагу приділяли дальшому зміцненню підпілля, партійних і комсомольських організацій партизанських з'єднань та загонів.

У 1942—1943 рр. відповідно до вказівок Центрального Комітету партії ЦК ВЛКСМ прийняв ряд рішень для поліпшення діяльності комсомольського підпілля на окупованій фашистськими загарбниками території і надіслав на місця відповідні рекомендації та листи. Так, у постанові «Про керівництво роботою комсомольських організацій в тилу ворога» (жовтень 1942 р.) Центральний Комітет ВЛКСМ висунув вимогу посилити політико-виховну роботу серед юнаків і дівчат окупованих районів, спрямувати її на дальше піднесення і розширення підпілля й партизанського руху, підвищення бойової активності комсомольців і молоді¹⁹.

В січні 1943 р. Центральний Комітет ВЛКСМ затвердив «Пам'ятку помічника комісара партизанського загону по комсомолу», в якій чітко визначив його функції, завдання комсомольської організації партизанського загону, її структуру тощо²⁰.

У листі ЦК ВЛКСМ від 16 липня 1943 р. визначалися головні завдання підпільних райкомів комсомолу по організації політичної роботи в партизанських загонах, пропонувалося створити в кожному з них групи агітаторів з політично грамотних комсомольців, проводити бесіди, налагодити регулярний випуск бойових листків і т. ін.²¹

¹⁶ В. Замлинський. Назв. праця, стор. 74.

¹⁷ А. М. Черненко. Народная гвардия.— Герои подполья. Выпуск первый, М., 1966, стор. 255.

¹⁸ История Коммунистической партии Советского Союза, т. 5, кн. I, М., 1970, стор. 483, 484.

¹⁹ А. Ф. Юденков. Политическая работа партии среди населения оккупированной советской территории (1941—1944 гг.), М., 1971, стор. 118.

²⁰ П. Т. Тронько. Бессмертие юных.— Советские партизаны, М., 1961, стор. 536.

²¹ А. Ф. Юденков. Назв. праця, стор. 118.

В листопаді 1943 р. Центральний Комітет ВЛКСМ видав брошуру «Комсомольська організація партизанського загону», в якій розповідалося про досвід роботи однієї з таких організацій, що діяла на Україні. У лютому 1944 р. ЦК ВЛКСМ розробив пам'ятку «Поради комсомольському групові партизанського загону». Всі ці документи відіграли значну роль у розгортанні боротьби комсомольців і молоді на окупованій ворогом території.

Партійні і комсомольські органи України, керуючись рішеннями Центрального Комітету ВКП(б), рекомендаціями ЦК ВЛКСМ, провели велику роботу по підготовці відповідних кадрів та направленню їх у тил ворога, поліпшенню роботи комсомольських організацій на окупованій території, залученню юнаків і дівчат до підпілля і партизанських загонів. Так, у травні 1942 р. Центральний Комітет ЛКСМУ під керівництвом ЦК КП(б)У організував у Ворошиловграді спеціальну школу, в якій до кінця року пройшли курс навчання понад 1 тис. комсомольських активістів²². У спеціальних школах Центрального штабу партизанського руху (ЦШПР) були створені комсомольські відділення, в яких підготовлено 3567 молодих патріотів²³. Частина з них направили на окуповану гітлерівцями територію України.

2 жовтня 1942 р. рішенням Політбюро ЦК ВКП(б) був створений нелегальний Центральний Комітет КП(б)У²⁴. Його члени мали, зокрема, «...подавати допомогу комсомольським організаціям партизанських загонів, що перебувають у підпіллі, по залученню до партизанських загонів перевірених, здатних боротися з німецькими окупантами молоді»²⁵. Виконуючи це завдання, члени нелегального ЦК КП(б)У, організаторських і оперативних груп провели велику роботу по створенню нових підпільних комітетів і груп, підвищенню боєздатності комсомольських організацій у партизанських загонах і з'єднаннях, що діяли на окупованій ворогом території України.

В кінці 1942 — на початку 1943 р. для виконання обов'язків уповноважених Центрального Комітету ЛКСМУ, секретарів підпільних обкомів, міськкомів і райкомів комсомолу на Україну через лінію фронту було направлено 126 керівних працівників і 227 комсомольських груп, до складу яких входили 925 чол. До липня 1943 р. вони створили 4 підпільних обкоми, 39 райкомів комсомолу, 155 підпільних і 278 комсомольських організацій у партизанських загонах²⁶.

З квітня по липень 1943 р. у найбільших партизанських з'єднаннях Правобережної України згідно з рішенням ЦК КП(б)У перебувала група партійних і комсомольських працівників на чолі з секретарем Центрального Комітету КП(б)У Д. С. Коротченком. Члени групи, в тому числі секретар ЦК ЛКСМУ М. А. Кузнецов, член бюро ЦК ЛКСМУ С. Г. Сеген, побували в багатьох загонах, виступали, зокрема, з доповідями на зборах комсомольців, проводили інструктивні наради з комсомольським активом.

У другій половині 1943 р. за направленням ЦК ЛКСМУ в тилу ворога працювали секретар Центрального Комітету ЛКСМУ П. Д. Косигін, перший секретар Дрогобицького обкому комсомолу М. Бурушкін, відповідальні комсомольські працівники Г. Г. Шевель, М. С. Карпенко, Т. І. Чубарева та інші.

²² Центральний архів ВЛКСМ, ф. 7, оп. 2, спр. 92, арк. 35.

²³ Е. М. Тяжельников. Ленинский комсомол — боевой помощник КПСС в годы Великой Отечественной войны, М., 1973, стор. 14.

²⁴ История Коммунистической партии Советского Союза, т. 5, кн. I, стор. 474.

²⁵ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1—14, спр. 97, арк. 2.

²⁶ П. Т. Тронько. Бессмертие юных, М., 1958, стор. 118, 122; ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 2, спр. 237, арк. 351.

Велике значення для зміцнення партійних і комсомольських організацій партизанських загнів мало засідання нелегального ЦК КП(б)У, що відбулося 28—29 травня 1943 р. у з'єднанні генерал-майора О. М. Сабурова²⁷. На засіданні було підбито підсумки діяльності народних месників за попередній період, затверджено єдину структуру партійно-політичного апарату партизанських загонів України. Відповідно до вказівок і рекомендацій партійних органів, Центрального Комітету ВЛКСМ створювалися комсомольські організації на окупованій території.

На той час комсомольські організації в партизанських формуваннях мали таку структуру: в роті — група на чолі з комсоргом, в загоні (батальйоні) — бюро, в з'єднанні — організація на чолі з помічником комісара з комсомольської роботи; в самостійно діючих партизанських загонах: у взводі (групі) — група на чолі з комсоргом, в загоні — бюро²⁸.

15 липня 1943 р. після повернення партійних і комсомольських працівників з ворожого тилу Політбюро Центрального Комітету КП(б)У заслухало питання «Про стан і дальший розвиток партизанського руху на Україні»²⁹. 21 липня того ж року бюро ЦК ЛКСМУ, заслухавши доповіді М. А. Кузнецова і С. Г. Сегена, прийняло постанову «Про роботу і найближчі завдання комсомольських організацій в підпіллі і партизанських загонах України»³⁰. Відзначивши позитивні моменти в діяльності цих організацій, бюро накреслило заходи щодо підвищення їх ролі в боротьбі з ворогом. Було, зокрема, наголошено на тому, що головним завданням є мобілізація комсомольців на залучення до партизанського руху найширших мас молоді³¹. Постанова обговорювалася на комсомольських зборах у партизанських загонах і відіграла велику роль в активізації їх діяльності.

За станом на 1 липня 1943 р. на території республіки в комсомольському підпіллі працювали понад 10 тис. чол.³² Ще на початку 1942 р. у партизанських формуваннях на Україні налічувалося до 25 тис. членів ВЛКСМ, які були об'єднані в 456 первинних організаціях³³.

Непоодинокі факти виникнення з перших же днів війни підпільних організацій і груп з ініціативи самих комсомольців і молоді, що залишилися в тилу ворога, свідчать про їх безмежну відданість Комуністичній партії, соціалістичній Батьківщині. Так, в кінці 1941 — на початку 1942 р. в Одесі комсомолец Леонід Бачинський з учнів 59-ї школи створив підпільну організацію «За Батьківщину», до складу якої у другій половині 1942 р. входили 22 комсомольці³⁴. Ідейно-політичними керівниками молодих підпільників були комуністи І. С. Соловйов, М. А. Литкіна, Б. В. Сорочинський, з якими організація встановила зв'язок навесні 1942 р. Вони допомагали комсомольцям організовувати диверсії, проводити політичну інформацію серед населення і складати листівки тощо. Однак фашистам вдалося напасти на слід юних патріотів. У серпні 1943 р. після жорстоких катувань

²⁷ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 62, оп. 11, спр. 3, арк. 165.

²⁸ ЦА ВЛКСМ, ф. 7, оп. 2, спр. 92, арк. 47.

²⁹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1—14, спр. 458, арк. 1.

³⁰ Там же, оп. 9-в, спр. 21, арк. 86—96.

³¹ ЦА ВЛКСМ, інв. № 16081, арк. 89.

³² П. Тронько. Подвиг твоїх батьків, стор. 258.

³³ «Український історичний журнал», 1964, № 5, стор. 72.

³⁴ С. А. Вольський. В одесских катакомбах.— Герои подполья, вып. 1, М., 1966, стор. 364.

керівники були страчені, багато учасників організації відправлено на каторжні роботи в Німеччину³⁵.

Діяльність комсомольців — підпільників і партизанів — на окупованій території України була різноманітною. Під керівництвом комуністів вони саботували економічні і політичні заходи окупаційних властей, виводили з ладу промислові підприємства, залізниці, електростанції. Комсомольці брали активну участь у зриві фашистських планів вивезення людей в Німеччину, знищували гітлерівських прислужників, визволяли радянських військовополонених з концтаборів, боролися за збереження народного майна під час відступу окупантів, проводили політичну роботу серед населення і молоді, залучаючи десятки тисяч юнаків і дівчат в ряди партизанів.

Багато славних сторінок у літопис боротьби радянської молоді проти ворога на окупованій території вписали підпільні комсомольські організації Ворошиловградської, Київської, Сталінської, Дніпропетровської, Полтавської, Сумської, Вінницької, Чернігівської та інших областей України. Так, молоді патріоти лише Києва розгромили 13 поліцейських дільниць, знищили близько 500 автомашин, 589 залізничних вагонів, врятували від примусового вивезення до Німеччини 7,5 тис. чол. Підпільники міста розповсюджували серед населення листівки та іншу агітаційно-пропагандистську літературу.

Безсмертною славою вкрили себе такі підпільні комсомольські організації, як «Молода гвардія» (м. Краснодар), «Партизанська іскра» (с. Кримка Миколаївської області), «Патріот Батьківщини» (м. Херсон), «За Радянську Батьківщину» (м. Нікополь), Сталінська, Криворізька, Ніжинська, Хотинська, Полтавська, Потіївська, Малинська, «Комуністична організація» (м. Заболотів Івано-Франківської області), «Набат» (с. Білецьківка Кременчуцького району Полтавської області) та сотні інших.

Всього протягом 1941—1944 рр. на окупованій ворогом території України під керівництвом партійних організацій діяло 276 підпільних обкомів, міськкомів і райкомів комсомолу, близько тисячі низових комсомольсько-молодіжних організацій³⁶.

«Навіки в строю живих, як приклад мужності для підростаючих поколінь,— відзначив у виступі на урочистих зборах, присвячених 30-річчю визволення Радянської України від німецько-фашистських загарбників, перший секретар ЦК Компартії України В. В. Щербицький,— лишилися імена Якова Батюка, Олега Кошового, Кузьми Галкіна, Парфентія Гречаного, Марії Кисляк, Ніни Сосніної, Талі Убийвовк, Лариси Ратушної, Володі Дубініна та інших»³⁷.

Створюючи й організаційно зміцнюючи підпілля і партизанські загони, партія і комсомол велику увагу приділяли політичній роботі серед молоді окупованої території України: в тил ворога засилялися листівки, газети, брошури, спеціальні випуски газет, направлялося друкарське обладнання тощо, на місцях організовувалося слухання радіопередач.

Під керівництвом Центрального Комітету КП(б)У ЦК ЛКСМУ протягом 1941—1944 рр. випустив для юнаків і дівчат окупованих гітлерівцями областей 110 назв листівок загальним тиражем 16,5 млн. примірників³⁸, 2 млн. примірників газет, 37 тис. примірників плакатів

³⁵ Там же.

³⁶ Суспільно-політичне життя трудящих Української РСР, т. 1, К., 1973, стор 279.

³⁷ «Радянська Україна», 19 жовтня 1974 р.

³⁸ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 9-в, спр. 21, арк. 107.

і лозунгів³⁹. В січні — серпні 1942 р. у ворожий тил було відправлено 5 спеціальних випусків газети «Комуніст» тиражем 35 тис. примірників⁴⁰. За період з жовтня 1941 р. і до початку 1943 р. Харківський обком ЛКСМУ випустив і розповсюдив на окупованій фашистами території 79 найменувань листівок тиражем 21 тис. примірників⁴¹.

Для проведення політичної роботи серед населення й молоді комсомольські організації підпілля і партизанських загонів України призначали спеціальних агітаторів. Велику допомогу їм у цій справі подавали комуністи, зокрема комісари партизанських загонів. Під їх керівництвом комсомольські організації проводили агітаційно-пропагандистську діяльність серед населення. Так, 287 агітаторів комсомольської організації Житомирського партизанського з'єднання вели постійну роботу серед місцевих жителів⁴². У з'єднанні С. А. Ковпака агітаторами були 190 комсомольців⁴³, О. М. Сабурова — близько 300⁴⁴. Силами комсомольців-агітаторів Ровенщини в 1943 р. проведено близько 700 зборів і мітингів населення і молоді, понад 10 тис. політбесід, поширено близько 20 тис. примірників листівок та іншої політичної літератури⁴⁵.

Особливо активізувалася агітаційно-масова діяльність підпільних комсомольських організацій у дні революційних свят. У цей час в багатьох містах і селах вивішувалися прапори, лозунги, портрети керівників Комуністичної партії та Радянського уряду, проводилися збори і мітинги.

В ідейно-політичній роботі серед населення окупованої території, розгортанні партизанського руху велику мобілізуючу роль відігравала преса. Комсомольці складали і випускали листівки, брали найактивнішу участь у виданні і розповсюдженні газет підпільних партійних організацій. На окупованій території України їх виходило понад 60⁴⁶.

Партійні і комсомольські організації, комісари та їх помічники підтримували й поширювали цінні починання комсомольців-партизанів, спрямовані, зокрема, на знищення якнайбільшої кількості фашистської техніки та живої сили ворога, пошкодження залізничних шляхів та інших засобів сполучення і зв'язку. Велись особисті рахунки підірваних ешелонів, мостів, автомашин, знищених гітлерівців. З ініціативи комсомольців серед молодих партизанів широко розгорнувся рух за створення комсомольсько-молодіжних бойових груп.

Яскравим свідченням дієвості роботи партії по залученню комсомольців і молоді до всенародної боротьби проти ворога були збільшення їх кількості в партизанських загонах, зростання там комсомольських організацій. На окупованій території України в роки війни в партизанських лавах з фашистами билися понад 100 тис. юнаків і дівчат, серед яких було близько 26 тис. членів ВЛКСМ⁴⁷. До 11 тис. комсомольців діяли в підпіллі⁴⁸.

³⁹ ЦА ВЛКСМ. ф. 7, оп. 2, спр. 92, арк. 107; Л. Гладка. Комсомол України — бойовий загін ВЛКСМ, К., 1954, стор. 22—23.

⁴⁰ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 4, спр. 13, арк. 14.

⁴¹ П. Т. Троцько. Бессмертие юных, стор. 74.

⁴² Во главе защиты Советской Родины. Очерк деятельности КПСС в годы Великой Отечественной войны, М., 1975, стор. 182.

⁴³ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 65, оп. 1, спр. 1, арк. 25.

⁴⁴ Там же, арк. 196.

⁴⁵ П. Т. Троцько. Бессмертие юных, стор. 123—124.

⁴⁶ История Коммунистической партии Советского Союза, т. 5, кн. I, стор. 488.

⁴⁷ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 9-в, спр. 21, арк. 32; П. Т. Троцько. Бессмертие юных, стор. 164; Юность мужала в боях, М., 1966, стор. 336; «Комсомольская правда», 28 жовтня 1967 р.

⁴⁸ Історія Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України, стор. 386.

Партійні і комсомольські організації партизанських загонів проводили велику роботу по прийому молодих патріотів у члени ВКП(б) і ВЛКСМ. На зборах комсомольці рекомендували у комсомол і партію кращих командирів, розвідників, підривників, автоматників — тих, хто особливо відзначився в боях з ворогом. У партизанських загонах і з'єднаннях України в ряди ВЛКСМ було прийнято понад 5 тис. чол.⁴⁹ За період окупації території республіки в партію вступило понад 3 тис. комсомольців⁵⁰. Так, комсомольські організації з'єднання О. М. Сабурова рекомендували кандидатами у члени ВКП(б) 307 чол., О. Ф. Федорова — 297, В. А. Бегми — 227, С. А. Ковпака — 290⁵¹.

Героїчна боротьба юнаків і дівчат у роки Великої Вітчизняної війни під керівництвом Комуністичної партії в тилу ворога є переконливим свідченням безмежної відданості молоді ідеалам комунізму. «Нев'янучою славою,— відзначив Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев на XVII з'їзді ВЛКСМ,— овіяні ратні і трудові подвиги комсомолу і всієї радянської молоді в суворі роки Великої Вітчизняної війни. У важкий час випробувань юність країни віддала все в ім'я перемоги, заради щастя і життя на землі»⁵². Партія високо оцінила внесок комсомолу УРСР у розгром ворога. Майже 9 тис. комсомольців республіки було нагороджено орденами і медалями, а 25 чол. присвоєно високе звання Героя Радянського Союзу. На ознаменування 25-річчя і за заслуги в справі організації молоді Радянської України на активну боротьбу проти німецько-фашистських загарбників ЛКСМУ нагороджено орденом Червоного Прапора. За героїзм, виявлений у роки Великої Вітчизняної війни, активну участь у соціалістичному і комуністичному будівництві ордени Червоного Прапора вручено Одеській, Севастопольській, Київській, Краснодарській і Шепетівській міським організаціям ЛКСМУ. Орденами Вітчизняної війни I ступеня нагороджені Первомайська районна (Миколаївська обл.) та Керченська міська (Кримська обл.) комсомольські організації.

Героїзм і мужність комсомольців і молоді на фронті, на окупованій ворогом території і в радянському тилу в період Великої Вітчизняної війни запалюють на трудові подвиги юнаків і дівчат і в наші дні. Разом з усім радянським народом вони готують гідну зустріч 30-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні, самовіддано працюють над виконанням історичних рішень XXIV з'їзду КПРС, планів і завдань завершального року дев'ятої п'ятирічки.

⁴⁹ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 2, спр. 237, арк. 351.

⁵⁰ П. Тронько. Подвиг твоїх батьків, стор. 279; ЦА ВЛКСМ, ф. 7, оп. 2, спр. 92, арк. 46.

⁵¹ П. Тронько. Подвиг твоїх батьків, стор. 279.

⁵² Л. І. Брежнев. Промова на XVII з'їзді ВЛКСМ, К., 1974, стор. 4.

ТОВАРИСТВО ЧЕРВОНОГО ХРЕСТА І ЧЕРВОНОГО ПІВМІСЯЦЯ УРСР — ФРОНТУ І ТИЛУ (1941—1945 рр.)

М. В. КОВАЛЬ

З початком Великої Вітчизняної війни перед Товариством Червоного Хреста і Червоного Півмісяця постали складні і відповідальні завдання щодо забезпечення Збройних Сил СРСР та радянського тилу надійною санітарною службою. У зв'язку з цим воно швидко перебу-

дувало роботу відповідно до вимог воєнного часу. Організації товариства займалися підготовкою середнього та молодшого медичного персоналу для потреб діючої армії, допомагали жителям прифронтових районів у ліквідації тяжких наслідків нальотів ворожої авіації, доглядали поранених і хворих воїнів у госпіталах, організовували для населення заняття з питань санітарної оборони, проводили масові санітарно-профілактичні, протиепідемічні та інші заходи.

Товариство Червоного Хреста Української РСР, яке на початок війни налічувало більше 2 млн. членів, оперативно включилося в активну допомогу фронтові. Вже на кінець першого дня війни на території республіки була розгорнута широка мережа перев'язувально-харчувальних та обмивальних пунктів, санітарних постів для обслуговування населення, яке постраждало від бомбардувань фашистських літаків. У перші години війни тільки в Києві та Харкові до роботи приступили 2,5 тис. санітарних постів, ланок і дружин, в яких працювали тисячі медсестер, сандружинниць та активістів Червоного Хреста¹. У місцеві організації Червоного Хреста безперервним потоком надходили заяви від патріоток з проханням зарахувати їх у санітарні формування. В Херсоні, наприклад, лише протягом 23 червня таких заяв було подано 180².

Чимало важливих заходів здійснили члени товариства в Києві. У Дарницькому районі столиці України в червні 1941 р. було створено 4 санітарні дружини. В них налічувалося 80 чол., які перебували на казарменому становищі. На всіх підприємствах і в установах району дружинниці організували санпости. Вже 23—24 червня, коли ворожа авіація бомбардувала Дарницький залізничний вузол, члени санітарних дружин за першим сигналом повітряної тривоги зайняли свої місця, швидко організували евакуацію потерпілих, подали їм першу допомогу тощо. Згодом за ініціативою активістів у районі стали діяти харчувальний пункт та кімната відпочинку для евакуйованих. Чергування на санітарних постах залізничного вузла було організовано цілодобово. У багатьох випадках, коли не вистачало приміщень, члени товариства влаштовували санпости (по 3—5 і більше ліжок) у себе вдома³.

Свідченням всенародної турботи про воїнів Червоної Армії було шефство трудящих, зокрема активістів Червоного Хреста, над військовими госпіталами. Звичайно, основну роботу щодо організації цих лікувальних установ та забезпечення їх усім необхідним виконували центральні та місцеві державні органи. Однак кожний радянський патріот вважав своїм святим обов'язком допомогти пораненим захисникам Батьківщини. «Працювати для пораненого, для госпіталю, шити білизну, мити, штовпати одяг бійців — велика благородна справа», — писала 29 серпня 1941 р. газета «Правда».

У складних умовах війни розгорнути і налагодити високоефективну роботу госпіталів було б неможливо, коли б не всебічна щира допомога, яку подавали державним і військово-медичним установам широкі верстви населення. Партійні, радянські і громадські організації через пресу та радіо роз'яснювали населенню міст і сіл необхідність такої

¹ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 5, оп. 2—6, спр. 176, арк. 18; «Зоря» (Дніпропетровськ), 23 липня 1941 р.; М. Буцько, С. Кириченко. Воєнно-організаторська діяльність КП України в перші роки Великої Вітчизняної війни, К., 1969, стор. 68.

² ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 57, оп. 1, спр. 495, арк. 8.

³ Там же, ф. 166, оп. 3, спр. 308, арк. 104—105; «Комуніст», 17 серпня 1941 р.

допомоги. При цьому вони керувалися відомим закликом В. І. Леніна, який у роки громадянської війни, звертаючись до радянських патріотів, писав: «Нехай же кожний в тилу пам'ятає про свій обов'язок — допомагати всім, чим можна, пораненому червоноармійцеві»⁴.

Піклування радянських людей про поранених мало особливо велике значення у початковий період війни, коли влаштування і робота госпіталів були надзвичайно ускладнені. Для координації і керівництва всенародним патріотичним рухом на допомогу госпіталям були створені Республіканський (на чолі з секретарем ЦК КП(б)У Д. С. Коротченком), обласні, міські та районні комітети допомоги по обслуговуванню поранених і хворих бійців і командирів Червоної Армії. Велику організаційну роботу проводила також шефська комісія по обслуговуванню госпіталів при Центральному комітеті Товариства Червоного Хреста УРСР.

Через кілька днів після початку війни Наркомат охорони здоров'я Української РСР організував на території республіки 159 евакогоспіталів на 56 тис. ліжок (пізніше їх кількість було збільшено)⁵. Це стало можливим завдяки безприкладній допомозі громадськості, яка доклала всіх сил до розв'язання таких важливих питань, як розташування госпіталів, забезпечення їх необхідним обладнанням, білизною, посудом, продовольством тощо. Трудящі, очолювані активістами Червоного Хреста, допомагали військовим лікувальним установам у всьому — від прибирання приміщень до організації розваг для поранених. Активна участь громадськості сприяла тому, що в багатьох випадках госпіталі починали функціонувати у два — три рази швидше, ніж це передбачалося мобілізаційними планами.

Про самовіддану допомогу трудящих госпіталям свідчить чимало прикладів. Так, у ході оборони столиці України, коли стали прибувати перші групи поранених, активістки Червоного Хреста з будинку № 21 по вулиці Мельникова їздили на вокзал зустрічати ешелони з пораненими бійцями, вручали їм подарунки⁶. Цей почин підхопили мешканці інших будинків.

Під керівництвом первинних організацій товариства тисячі патріотів на громадських засадах почали працювати в госпіталях. Жінки будинків № 5, 7, 9 по вулиці Тимофіївській та № 34-а і 36 по вулиці Леніна взяли шефство над військовим госпіталем. Одна з цих патріоток — Ячменьова — три ночі підряд чергувала на станції, допомагала виносити з вагонів поранених, робила перев'язки⁷. Завдяки всенародній допомозі в Києві були обладнані 23 госпіталі, в яких на громадських засадах працювало 7500 чол.⁸

Члени Товариства Червоного Хреста дбали й про полегшення фронтового побуту воїнів. З перших днів війни вони почали влаштовувати для них пральні, перукарні, майстерні для ремонту взуття, організовували громадські пункти побутового обслуговування радянських бійців і командирів. Обладнання цих пунктів було досить простим: миски, відра, бачки з водою, мило, тальк. Тут же з відходів білої матерії жінки робили носові платки, підкомірці та інші предмети особистого вжитку і видавали їх бійцям⁹.

⁴ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 41, стор. 148.

⁵ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 1, К., 1967, стор. 113.

⁶ «Комуніст», 17 серпня 1941 р.

⁷ Там же, 6 липня 1941 р.

⁸ «Вечірній Київ», 22 червня 1966 р.

⁹ «Санитарная оборона», 1941, № 11, стор. 1.

З початку 1942 р. Червоний Хрест брав активну участь в організації польових банних загонів, які забезпечували у підрозділах діючої армії санітарну обробку особового складу. Так, за прикладом московських колег залізничники Північно-Донецької залізниці на власні кошти збудували для фронтників поїзд-баню, який був обладнаний душовими та дезинфекційними камерами і міг обслуговувати одночасно кілька десятків чоловік¹⁰.

Важливою ділянкою роботи Червоного Хреста в роки війни була підготовка середнього та молодшого медперсоналу — сестер і сандружинниць. У зв'язку з цим товариство звернулося до дівчат і жінок України з закликом оволодівати медичними знаннями, який знайшов гарячий відгук серед жіноцтва республіки. Величезна потреба в санітарних кадрах, яка була викликана війною, зумовлювала необхідність їх підготовки прискореними темпами. З червня 1941 р. було значно збільшено кількість курсів, що готували медсестер, і одночасно скорочено тривалість занять до 5,5 місяців (без відриву від виробництва) та до 2,5 місяців (для осіб, не зайнятих на виробництві). Підготовка сандружинниць займала від 2 до 3,5 місяців¹¹. До кінця 1941 р. товариство підготувало 50 тис. медсестер і сандружинниць¹². Вони самовіддано працювали у фронтових і тиллових госпіталях, рятували життя сотням тисяч людей.

Високу професійну майстерність і готовність до самопожертви виявили сандружинниці і медсестри під час оборони Києва, Одеси, Харкова, Дніпропетровська та інших міст. Як повідомляла газета «Советская Украина», у діяльності санітарних дружин Харкова брали участь тисячі громадянок міста, поєднуючи це із своєю основною роботою на фабриках, заводах, в установах. На початку серпня 1941 р. відбувся загальноміський зліт харківських сандружинників, на якому 85 чол. одержали подяку обласного комітету Червоного Хреста¹³. Урядовою нагородою була відзначена й очолювана Бацьурою сандружина Кіровоградського комітету товариства, яка в серпні 1941 р. у повному складі пішла з радянськими військами і пробула на фронті до кінця війни¹⁴.

Важливе місце в діяльності організацій товариства займала санітарно-оборонна робота і підготовка значківців ГСО та БГСО. Незважаючи на значні труднощі, там, де це було можливо, заходи, спрямовані на поліпшення стану санітарної оборони та ознайомлення з її основами якнайширшого кола людей, проводилися вже з перших днів війни. Так, при Роменському райкомі товариства Червоного Хреста на Сумщині в липні — серпні 1941 р. діяв 261 гурток по здачі норм ГСО та БГСО, де загалом проходило підготовку 8 тис. чол. За цей же час активістами було прочитано 240 лекцій на санітарно-оборонні теми, які прослухали 10,3 тис. чол.¹⁵.

Справжній взірєць ратного подвигу показала сандружинниця О. Ковальчук, яка винесла з поля бою близько 150 поранених. Тричі після тяжких поранень потрапляла вона до госпіталю і кожного разу, вилікувавшись, поверталася на фронт. У 1943 р. під час форсування радянськими військами Дніпра з першою групою бійців на правий берег переправилася і сандружинниця М. Щербаченко з м. Вовчанська

¹⁰ «Комуніст», 18 лютого 1942 р.

¹¹ «Советское здравоохранение», 1965, № 5, стор. 21—22.

¹² Суспільно-політичне життя трудящих Української РСР, т. 1, К., 1973, стор. 286.

¹³ «Советская Украина», 13 серпня 1941 р.

¹⁴ 40 лет Советского Красного Креста. 1918—1958, М., 1959, стор. 198.

¹⁵ «Більшовицька зброя» (Суми), 5 вересня 1941 р.

Харківської області. Самовіддано допомагала вона пораненим, за що й була удостоєна звання Героя Радянського Союзу¹⁶. За мужність і героїзм, виявлені у боях з німецько-фашистськими загарбниками, орден Леніна та Золоту Зірку Героя одержала також санінструктор М. Шкарлетова з м. Куп'янська на Харківщині.

Серед сандружинниць і медсестер, нагороджених орденами і медалями Радянського Союзу, — киянки С. Рябченко, Н. Курінна, З. Костелева, Ф. Островська, харків'янки Л. Сотникова, Г. Баранник та ін. Їх колеги З. М. Марченко, Л. Ф. Савченко, М. Д. Сердюк, Є. М. Шевченко відзначені нагородою Міжнародного комітету Червоного Хреста — медаллю «Флоренс Найтінгейл».

Велику роль відіграло Товариство Червоного Хреста в ліквідації наслідків німецько-фашистської окупації і нормалізації життя на визволеній території. Партійними, радянськими та громадськими організаціями були вжиті необхідні заходи до швидкого відновлення діяльності всіх його ланок. Завдяки цьому знову створені керівні органи та низові комітети товариства змогли на повну силу розгорнути свою діяльність вже через 2—3 місяці після визволення областей. Так, у грудні 1943 р., коли ще йшли бої на півдні Дніпропетровщини, в області почало діяти оргбюро Червоного Хреста, створювалися районні комітети товариства та первинні організації. А вже на 1 квітня 1944 р. членством у них було охоплено 16,5 тис. чол. і створено 18 сандружин¹⁷.

Прагнення широкої громадськості до участі в оборонно-санітарній роботі забезпечило швидке зростання організацій Червоного Хреста на місяця. Якщо в жовтні 1943 р. в Запорізькій області, наприклад, налічувалося лише 106 організацій, то через рік їх було вже 1304. Кількість членів у них збільшилася за цей час з 14 тис. до 67 тис.¹⁸ Найбільш активно цей процес відбувався в Харківській (2100 первинних організацій і 107 тис. членів), Київській (відповідно, 2200 і 105 тис.), Сталінській (1860 і 126 тис.) та Ворошиловградській (1616 і 80 тис.) областях¹⁹.

На кінець війни організації товариства розгорнули роботу в усіх областях і районах республіки. За станом на 1 липня 1945 р. діяло 24 обласних і 757 районних комітетів та близько 40 тис. первинних організацій, в яких налічувалося 2083 тис. членів²⁰. 18% усіх організацій було створено на підприємствах, 50% — у колгоспах, МТС і радгоспах, 32% — в установах²¹. Загальне керівництво їх роботою здійснював Центральний комітет Товариства Червоного Хреста і Червоного півмісяця Української РСР, який із серпня 1943 р. перебував у Харкові, а з листопада — в Києві.

В ході визволення України від німецько-фашистських загарбників та в завершальний період Великої Вітчизняної війни знову, як і на початковому її етапі, широкого розмаху набрав патріотичний рух на допомогу військовим госпіталям, активними учасниками якого були й члени Червоного Хреста.

У березні 1943 р. в поновленому складі відновив роботу Республіканський комітет допомоги по обслуговуванню поранених і хворих бійців і офіцерів Червоної Армії, головою якого було призначено

¹⁶ Ю. Финклер. Деятельность обществ Красного Креста и Красного Полумесяца СССР в годы Великой Отечественной войны, М., 1950, стор. 13—14.

¹⁷ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 18, спр. 412, арк. 8.

¹⁸ Там же, оп. 14, спр. 950, арк. 20, 122.

¹⁹ Там же, спр. 953, арк. 24; оп. 34, спр. 19, арк. 65.

²⁰ Там же, оп. 145, спр. 448, арк. 36.

²¹ Там же, оп. 34, спр. 84, арк. 93 зв.

М. С. Гречуху²². 29 травня 1943 р. «Правда» наголошувала на необхідності особливого піклування про поранених. «Поранений на полі бою воїн Червоної Армії,— писала газета у передовій статті,— почесний громадянин країни. Він віддав свою кров за Батьківщину в дні Великої Вітчизняної війни радянського народу з німецькими загарбниками. Він повинен бути оточений увагою всього народу, всієї країни».

Під час бойових операцій по визволенню української землі від фашистських окупантів трудящі республіки з ініціативи організації Червоного Хреста подавали велику допомогу военно-санітарним органам діючої армії. У випадках, коли поранених з тих чи інших причин госпіталізувати було неможливо, вони надавали їм притулок у власних домівках, забезпечували необхідний догляд, добре харчування і навіть лікування. Цей патріотичний рух особливо поширився після того, як у липні 1943 р. трудящі Тамбовської та Івановської областей виступили з ініціативою створити «фонд здоров'я» радянських воїнів.

У розпалі боїв за Ворошиловград (лютий 1943 р.), коли не було можливості розгорнути роботу польових госпіталів, населення, за прикладом комсомольців Жовтневого району міста, влаштовувало їх у себе вдома. В таких домашніх госпіталях групами по 5—6 чол. протягом тривалого часу лікувалися 1173 поранених воїни. Дівчата і жінки-домогосподарки — активісти Червоного Хреста — шили та прали для них білизну, готували їжу тощо. Для тяжкопоранених воїнів жінки купували курей²³.

Після того, як на територію Української РСР були передислоковані евакогоспіталі, шефська допомога трудящих республіки стала ще активнішою. На 1 листопада 1944 р. в лівобережних областях УРСР було відкрито 89 та передислоковано з тилкових районів 174 військові госпіталі (загалом на 128 тис. ліжок)²⁴. Протягом короткого часу підготувати і обладнати для них приміщення, забезпечити паливом, налагодити догляд за пораненими і хворими воїнами стало можливим лише завдяки великій допомозі місцевого населення.

Коли, наприклад, у визволеній від ворога Одесі почали працювати фронтові госпіталі, майно для них (20 тис. ліжок та більш як 70 тис. комплектів постільної білизни) протягом кількох днів зібрали під керівництвом місцевої організації Червоного Хреста самі мешканці міста і області. Особливо відзначилась активістка товариства І. Федорова, яка, створивши за власною ініціативою бригаду з трьох жінок, збрала для одного з госпіталів усі необхідні меблі та посуд²⁵. Крім цього, члени Червоного Хреста на громадських засадах чергували у військових лікувальних установах. Тільки в І кварталі 1945 р. у всіх госпіталях Одеси вони відчергували 40 тис. людино-днів та розвантажили 48 санітарних поїздів (7200 поранених)²⁶. І так було в кожному населеному пункті, де розташовувалися госпіталі.

Поранені та хворі бійці і офіцери Червоної Армії щиро дякували трудящим за їх безкорисливу допомогу. «Дорогі товариші колгоспники,

²² Там же, спр. 2, арк. 76—77. За станом на 1 липня 1943 р. у визволених районах УРСР діяло 60 фронтових госпіталів (там же, ф. 7, оп. 3, спр. 1280, арк. 133).

²³ Там же, ф. 1, оп. 14, спр. 1015, арк. 2.

²⁴ Там же, спр. 1883, арк. 150. Найбільша кількість госпіталів була в Харківській (49), Одеській (47), Київській (39), Ворошиловградській (28), Сталінській (26), і Дніпропетровській (27) областях (там же, спр. 949, арк. 1, 26; спр. 1838, арк. 150; Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг. Сборник документов и материалов, Днепропетровск, 1962, стор. 241).

²⁵ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 14, спр. 949, арк. 1, 26, 28.

²⁶ Там же, оп. 34, спр. 45, арк. 31 зв.—32.

колгоспниці, робітники, інтелігенція,— писали своїм шефам поранені, які лікувалися в госпіталі, що знаходився на території Варвинського району Чернігівської області,— ми дуже вдячні Вам за піклування про нас. Нам, бійцям, сержантам, офіцерам, легше перенести поранення, відчуючи таку увагу, таку любов... Справа не лише в матеріальній допомозі, справа не лише в подарунках — нас зігриває щира увага»²⁷.

Особливістю патріотичного руху на допомогу військовим лікувальним установам у цей період була активна участь у ньому комсомольців і молоді — надійних помічників органів охорони здоров'я та Червоного Хреста. Цьому, зокрема, сприяла постанова ЦК ЛКСМУ про завдання комсомольських організацій в обладнанні госпіталів і проведенні в них політико-виховної роботи, яка була прийнята в лютому 1944 р.²⁸ Крім комсомольців, шефство над кожним госпіталем з ініціативи партійних органів брало по 3—5 організацій Червоного Хреста заводів, установ, навчальних закладів, колгоспів. Значно зросла роль Республіканського та обласних комітетів допомоги по обслуговуванню поранених і хворих бійців і офіцерів Червоної Армії. Завдяки великій організаторській роботі цих комітетів в обслуговуванні військово-санітарних ешелонів і госпіталів постійно брало участь близько 57 тис. чол.²⁹ Та вони становили тільки ядро могутнього патріотичного руху, яким загалом було охоплено сотні тисяч людей*.

Як і в попередні періоди війни, у 1944—1945 рр. Товариство Червоного Хреста приділяло значну увагу підготовці медичного персоналу, насамперед медсестер і сандружинниць, випуск яких невпинно зростає. Якщо до січня 1944 р. організації товариства підготували 957 медсестер, то через рік — у шість разів більше³⁰. З 1943 по липень 1945 р. навчальні бази Червоного Хреста УРСР випустили 28,6 тис. медсестер і 27 тис. сандружинниць³¹. Більшість їх були направлені в діючу армію та евакогоспіталі, а деяка частина — в лікувально-профілактичні установи органів охорони здоров'я, пункти місцевої протиповітряної оборони, на промислові підприємства, в команди мінерів Тсоавіахіму. До липня 1945 р. на території республіки діяли 243 кадрові сандружини та 42 тис. санітарних постів на підприємствах, в установах, колгоспах³².

Постійно дбаючи про поліпшення санітарно-оборонної роботи, товариство організувало більш як 5000 гуртків і «куточків», у яких до кінця війни було підготовлено 968 тис. значківців БГСО, 316 тис. значківців ГСО та понад 7 тис. інструкторів ГСО³³. В цей період особливо широкого розмаху набула підготовка школярів з комплексу БГСО. Зокрема, для учениць VIII—X класів запроваджено обов'язкову військово-санітарну підготовку.

І в заключний період Великої Вітчизняної війни багатотисячний актив Товариства Червоного Хреста УРСР весь свій вільний від безпосередньої роботи час віддавав служінню гуманним цілям цієї організації, всієї радянської медицини. Поряд з участю в санітарно-оборонних заходах, сандружинники і члени санпостів вели боротьбу з виробничим травматизмом на підприємствах і будовах, допомагали

²⁷ Там же, оп. 14, спр. 253, арк. 176.

²⁸ Там же, ф. 7, оп. 3, спр. 1289, арк. 13.

²⁹ Там же, ф. 1, оп. 34, спр. 45, арк. 10; спр. 47, арк. 19.

* Лише в розвантажуванні військово-санітарних ешелонів по УРСР брало участь більше 100 тис. чол. (40 лет Советского Красного Креста. 1918—1958, стор. 198).

³⁰ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 34, спр. 84, арк. 99 зв.

³¹ Там же, спр. 47, арк. 88.

³² Там же.

³³ Там же, арк. 54, 88.

медпрацівникам робити профілактичні щеплення з метою попередження інфекційних захворювань. Сотні лекторів з числа членів товариства проводили систематичну роз'яснювальну роботу серед населення. Лише в 1944 р. вони прочитали 53,5 тис. лекцій на санітарно-оборонні теми³⁴.

В роки Великої Вітчизняної війни Товариство Червоного Хреста стало ініціатором нової форми медико-санітарного обслуговування сільського населення та впровадження у його побут санітарної культури. Йдеться про колгоспні медичні пункти, створення яких в Українській РСР розгорнулося з листопада 1944 р. Передові господарства посилали дівчат і жінок вчитися на спеціальних курсах колгоспних медичних сестер. Закінчивши курси, вони поверталися працювати за фахом до рідних сіл.

В Артемівському сільському районі, наприклад, у кожному з 52 колгоспів були медичні пункти, на яких працювало більше 100 медсестер. Очолював цю мережу 80-річний лікар А. Писарьков, який чверть століття віддав роботі в Червоному Хресті³⁵. До 1945 р. в республіці діяло понад 4 тис. таких пунктів³⁶. Їх допомога колгоспникам була особливо потрібною в період польових робіт, а також узимку, коли внаслідок великих снігових заметів сполучення багатьох сіл з райцентрами, де знаходилися поліклініки та лікарні, надзвичайно ускладнювалося.

З осені 1944 р. розгорнулася робота по відновленню мережі Червоного Хреста в західних областях УРСР. Незважаючи на труднощі, протягом кількох місяців у цій справі було досягнуто помітних успіхів, значно позбавилася санітарно-оборонна робота. До січня 1945 р. тут налічувалося вже 2020 первинних організацій товариства, а в них — більш як 95 тис. членів. У містах і селах західних областей республіки працювали 8 кадрових сандружин і 1365 санпостів. Норми БГСО та ГСО склали 47 тис. чол.³⁷

У роки Великої Вітчизняної війни перед товариством постало й таке важливе завдання, як всебічна допомога органам охорони здоров'я у попередженні епідемій та ліквідації окремих осередків інфекційних захворювань. Ця робота була особливо потрібною у щойно визволених від ворога районах, де фашисти зруйнували системи водопроводу і каналізації, громадські бані, забруднили колодязі. Все це, а також велике скупчення людей на транспортних вузлах та різке погіршення побутових умов населення вимагало від медичних працівників неабиякої оперативності, щоб не допустити виникнення й поширення епідемій.

На час визволення Української РСР від німецько-фашистських загарбників тут назріла гостра потреба у негайному проведенні цілого комплексу санітарно-профілактичних заходів. Досить сказати, що з лютого до грудня 1944 р. на території республіки було відзначено понад 80 тис. випадків захворювань на висипний тиф, 285 тис. випадків кору тощо³⁸. Надаючи великого значення боротьбі з антисанітарними умовами у тилу, Державний Комітет Оборони ще в квітні 1942 р. подбав про те, щоб території, які визволялися від противника, були негайно приведені в належний санітарний стан. Раднарком СРСР спільно з виконкомом Червоного Хреста вжили заходів до широкого

³⁴ Там же, арк. 54.

³⁵ Там же, спр. 45, арк. 4.

³⁶ 40 лет Советского Красного Креста. 1918—1958, стор. 198.

³⁷ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 34, спр. 47, арк. 25.

³⁸ Там же, спр. 63, арк. 1.

розгортання у визволених від ворога областях і республіках, зокрема й на Україні, санітарно-профілактичної роботи³⁹.

Організації Товариства Червоного Хреста УРСР виділили з числа своїх активістів більш як 50 тис. громадських інструкторів, які постійно стежили за санітарним станом вулиць, дворів, квартир, місць загального користування, вокзалів, шкіл, виявляли інфекційних хворих і осередки зарази, повідомляли про них медпрацівників, брали участь у масовій санітарній обробці населення та ін. Так, Ворошиловградський обком товариства із значківців ГСО та членів санітарних постів створив 360 бригад. Вони перевірили санітарний стан 82 тис. будинків і дворів, знезаразили 5080 колодязів, відремонтували 266 бань, зробили близько 3200 санобробок тощо⁴⁰.

Попереду, як і завжди, була молодь. Зокрема, велику допомогу організаціям Червоного Хреста у проведенні масово-оздоровчої та протиепідемічної роботи подавали шкільні сандружини та санпости, яких у республіці налічувалося понад 4800 з кількістю членів 234 тис. В цілому по УРСР шкільні активісти товариства 2,5 тис. разів подали першу медичну допомогу, привели в належний санітарний стан 10 220 будинків і дворів⁴¹.

У квітні 1944 р. виконком Союзу товариств Червоного Хреста і Червоного Півмісяця СРСР для роботи на визволеній території України організував 15 санітарно-епідеміологічних загонів. До складу кожного з них входило 16 медпрацівників (сандружинники, сестри, лаборант) на чолі з лікарем. Вони були забезпечені автотранспортом, медикаментами, дезінфекційними засобами, мали санітарно-гігієнічні лабораторії і могли на місцях налагодити роботу невеличких стаціонарів⁴².

Прибуваючи в райони своєї дислокації, ці загони спільно з відділами охорони здоров'я та активістами товариства виявляли і ліквідували осередки інфекційних захворювань, влаштовували бані, пральні, санпропускники, дезінфікували одяг і білизну населення, робили профілактичні щеплення, подавали медичну допомогу людям, які постраждали внаслідок вибухів мін і снарядів.

В роботі санепідзагонів траплялося чимало всіляких труднощів, зокрема побутових. Нерідко, коли виходив з ладу транспорт або ж скористатися ним не було можливості через бездоріжжя, медикам доводилося пішки, несучи на собі важкі вантажі, долати великі відстані; невивстачало медикаментів, обладнання. Незважаючи на всі перешкоди, посланці Червоного Хреста працювали самовіддано, забуваючи про втому.

Приклад чесного виконання свого обов'язку показали працівники трьох санепідзагонів, що ліквідували осередки висипного тифу на Ровенщині. Працювати доводилося у надзвичайно складних умовах. Заходи, що їх вживали медики проти поширення хвороби, яка становила величезну загрозу для населення, будь-що намагалися зірвати банди українських буржуазних націоналістів. Вони обстрілювали, грабували і навіть убивали епідеміологів, але залякати, примусити їх припинити свою благородну діяльність — бандити не змогли⁴³. Зага-

³⁹ Там же, оп. 14, спр. 134, арк. 1.

⁴⁰ Там же, спр. 951, арк. 109.

⁴¹ Там же, оп. 34, спр. 47, арк. 44—45.

⁴² М. И. Барсуков. Красный Крест и Красный Полумесяц СССР. Краткий исторический очерк, М., 1946, стор. 139.

⁴³ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 34, спр. 4, арк. 229.

лом у 9 областях республіки санітарно-епідеміологічні загони обслужили десятки тисяч людей — мешканців 65 районів, 654 сіл ⁴⁴.

Завдяки великій профілактичній роботі Червоного Хреста осередки смертоносних захворювань були своєчасно ліквідовані. Уперше в історії вороже нашестя на нашу країну не супроводжувалося епідеміями. Це дало змогу зберегти життя і здоров'я мільйонів радянських людей і забезпечити надійну роботу тилу. Багатогранна і складна діяльність організацій товариства на визволеній від окупантів території, перші підсумки зробленого і плани на майбутнє були обговорені на міжреспубліканській нараді працівників Червоного Хреста України, Молдавії і Криму, що відбулася в травні 1945 р. ⁴⁵.

Отже, діяльність добровільного Товариства Червоного Хреста і Червоного Півмісяця в роки Великої Вітчизняної війни мала яскраво виражений патріотичний характер. Перебудувавши всю свою роботу відповідно до нових вимог і повністю підпорядкувавши її інтересам Збройних Сил, товариство стало, по суті, оборонним. Це сприяло як зміцненню організаційної структури, так і зростанню його популярності серед трудящих. Вся робота Товариства Червоного Хреста була в роки Великої Вітчизняної війни важливою складовою частиною заходів Комуністичної партії і Радянського уряду щодо зміцнення обороноздатності СРСР.

Ніколи ще товариству не доводилося діяти в таких складних і несприятливих умовах, як у цей тяжкий для нашої країни час. І в тому, що воно з честю справилося з покладеними на нього обов'язками, неocenення значення мала керівна і організаторська діяльність партійних і радянських органів, профспілок і комсомолу.

Активна участь представників Червоного Хреста у боротьбі з фашизмом на фронтах Великої Вітчизняної війни, в санітарно-оборонній роботі серед населення, у всенародній допомозі госпіталям, в організації масової підготовки медичних кадрів для діючої армії була одним з виявів полум'яного патріотизму, революційного ентузіазму та високої громадської свідомості трудящих, девізом яких стали ленінські слова: «...Серйозно вчитись військовій справі» ⁴⁶.

⁴⁴ Там же, спр. 45, арк. 10—11.

⁴⁵ Там же, арк. 6.

⁴⁶ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 39, стор. 54.

До 30-річчя соціалістичної Чехословаччини

РОЛЬ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ У ВИЗВОЛЕННІ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ
ВІД ФАШИСТСЬКИХ ЗАГАРБНИКІВ
ТА ВІДРОДЖЕННІ ЇЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ І СУВЕРЕНІТЕТУ

С. Ю. ПРУНИЦЯ

Восени 1938 р. світова громадськість стала свідком одного з наймерзенніших злочинів у практиці міжнародних відносин. 29—30 вересня у Мюнхені в результаті змови між Гітлером і Муссоліні, з одного боку, та Чемберленом і Даладьє,— з другого, Чехословаччину було

віддано на розтерзання фашистським агресорам. Уряди Англії і Франції, підтримані Сполученими Штатами Америки, вирішили принести в жертву Гітлерові свого давнього союзника, спрямовуючи цим самим агресію на Схід, проти Радянського Союзу¹.

За Мюнхенською угодою Чехословаччина змушена була віддати нацистській Німеччині прикордонні райони Чехії та Моравії. 2 листопада 1938 р. за участю міністрів закордонних справ Німеччини та Італії відбувся так званий Віденський арбітраж, згідно з яким південні райони Словаччини та Закарпатської України відходили до хортістської Угорщини. Панська Польща загарбала Тешинський район, що на півночі Моравії. Протягом вересня — листопада 1938 р. фашисти окупували 30% території Чехословаччини, на якій проживало 33% населення і де було зосереджено понад 40% промисловості, значна частина паливних та сировинних ресурсів країни².

Втративши стратегічне, військове та економічне значення, Чехословаччина стала іграшкою в руках Гітлера і внутрішніх реакційних сил, які після Мюнхенської угоди створили партію «Національної єдності». Очолив її зрадник чехословацького народу, один з лідерів колишньої аграрної партії Р. Беран, який пізніше став главою реакційного уряду Чехословаччини.

6 жовтня 1938 р. за вказівкою Гітлера верховоди словацьких фашистів Тісо, Дюрчанський, Тука, Мах та інші оголосили про «автономію» Словаччини. Головою словацького автономного уряду було призначено Тісо³. На Закарпатті розпочав свою діяльність «автономний уряд» ставленика хортістської Угорщини Бродія, на зміну якому незабаром прийшов «уряд» Волошина⁴. Не минуло й півроку після Мюнхена, як Чехословаччина — незалежна й суверенна держава чехів і словаків — перестала існувати. 15 березня 1939 р. гітлерівські війська окупували решту чеських земель — Чехію та Моравію, утворивши тут протекторат «третього рейху». Щодо решти територій республіки, то Словаччина, ставши формально самостійною державою, перетворилася у васала гітлерівської Німеччини, а Закарпатська Україна була повністю окупована хортістською Угорщиною.

Це сталося внаслідок того, що реакційний буржуазний уряд Чехословаччини злякався зростання революційної свідомості широких мас трудящих, очолюваних Комуністичною партією, їх симпатій і любові до Країни Рад і, керуючись своїми вузько класовими розрахунками, зрадив національні інтереси народу. Він відмовився скористатись допомогою Радянського Союзу, передбаченою радянсько-чехословацьким договором про взаємодопомогу від травня 1935 р., й капітулював перед організаторами Мюнхенської угоди.

Окупувавши Чехословаччину, нацисти поставили за мету знищити чеську та словацьку нації. Йшлося не лише про свободу народу, але й про саме його існування. «Чехія і Словаччина будуть німецькими домініонами, — цинічно заявив 14 жовтня 1938 р. Герінг. — Ми повинні викачати з них усе, що тільки буде можливо»⁵. Згідно з планами фашистських недолудків більша частина чеського населення підлягала

¹ И. А. Петерс. СССР, Чехословакия и европейская политика накануне Мюнхена, К., 1971, стор. 175.

² Hospodářské dějiny Československa v 19 a 20 století, Praha, 1974, стор. 194.

³ Prehľad dejín KSČ na Slovensku, Bratislava, 1971, стор. 241.

⁴ Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації, Ужгород, 1968, стор. 254—255.

⁵ Цит. за кн.: V. Plevza. Revolučný odkaz Slovenského národného povstania, Bratislava, 1974, стор. 8.

фізичному знищенню, решта — онімеченню. Гітлерівська офіційна пропаганда вимагала вигнати чехів з Європи й переселити їх у Сибір, бо, мовляв, «чеська загроза» в серці німецького рейху повинна бути «раз і назавжди ліквідована»⁶. Така ж доля мала спіткати й словацький народ лише з тією різницею, що в Словаччині верховоди Гітлера діяли руками своїх поплічників — запродавців і зрадників із словацького маріонеткового уряду.

Більше семи років гітлерівці вогнем і мечем насаджували в Чехословаччині «новий порядок». Число громадян цієї країни, які були замучені в казематах і концентраційних таборах, розстріляні без суду і слідства, перевищило втрати Сполучених Штатів Америки на всіх фронтах другої світової війни⁷. Фашисти знищили більш як 25 тис. комуністів — найстійкіших борців за честь і свободу свого народу, а 60 тис. — кинули у тюрми і концтабори⁸. З пам'яті чехів і словаків, як і всього людства, ніколи не зітреться трагедія чеських сіл Лідіце та Лежаків, які влітку 1942 р. були цілком зруйновані німецькими окупантами, а їх жителі — розстріляні.

Однак чеський і словацький народи не хотіли миритися із становищем безправних рабів. У неймовірно важких умовах фашистського терору і свавілля вони піднялися на священну боротьбу з ненависним ворогом. Широкий антифашистський та національно-визвольний рух трудящих Чехословаччини очолили комуністи. Перебуваючи у глибокому підпіллі, вони діяли як мобілізуюча і цементуюча сила, що згуртовувала всіх патріотів для боротьби за свободу і незалежність своєї країни. При цьому вони спиралися на всебічну й безкорисливу підтримку з боку СРСР.

Радянський Союз, вірний принципам миру і безпеки народів, виступив на захист незалежності Чехословаччини і з усією рішучістю заявив про свою готовність подати їй збройну допомогу. Напередодні Мюнхенської змови до західних кордонів СРСР було підтягнуто 30 стрілецьких і 10 кавалерійських дивізій, 1 танковий корпус, 12 авіаційних бригад, що перебували у повній бойовій готовності. Крім того, додатково готувалися ще 30 стрілецьких і 6 кавалерійських дивізій, 2 танкових корпуси та 4 авіаційні бригади, в яких налічувалося 548 літаків⁹. За рахунок додаткової мобілізації лави Червоної Армії зросли на 300 тис. чол. Про готовність СРСР допомогти Чехословаччині відстояти свій суверенітет було в ті дні добре відомо не тільки чехословацькому буржуазному уряду, а й широкий світовий громадськості.

Радянський Союз категорично відкинув злісні наклепи, які поширювали англо-французькі «миротворці», про те, нібито він також причетний до «Мюнхена». 4 жовтня 1938 р. ТАРС опублікував заяву, в якій, зокрема, підкреслювалося, що наша країна не має ніякого відношення до Мюнхенської угоди і що з цього питання «ні Франція, ні Англія не консультувалися з СРСР, а тільки повідомили... про факт, що вже стався»¹⁰.

⁶ K. Gottwald. Spisy, sv. IX, Praha, 1954, стор. 41.

⁷ В. Г. Куликов. Интернациональная помощь Советских Вооруженных Сил народам Европы.— «Новая и новейшая история», 1974, № 1, стор. 44.

⁸ F. Nesvadba. Vojenská politika KSČ v období Velké vlastenecké války 1941—1945.— «Historie a vojenství», 1971, № 2—3, стор. 297.

⁹ А. Н. Грылев. Накануне и в дни Мюнхена.— Советско-чехословацкие отношения между двумя войнами 1918—1939, М., 1968, стор. 223—225.

¹⁰ Внешняя политика СССР. Сборник документов, т. IV (1935—1941), М., 1946, стор. 395.

Слід зазначити, що й після підписання Мюнхенської угоди Радянський Союз докладав усіх зусиль до того, щоб допомогти чехословацькому народові й закрити шлях агресору. 9 жовтня 1938 р. Народний комісаріат закордонних справ СРСР запросив уряд Чехословаччини, чи не бажає він, щоб нові кордони країни були гарантовані також і урядом Радянського Союзу. Ухиляючись від прямої відповіді, Міністерство закордонних справ Чехословаччини заявило, що це питання зможуть вирішити тільки ті держави, які брали участь у Мюнхенській угоді¹¹. А 15 березня 1939 р. тодішній президент Чехословаччини Гаха, порушивши конституцію, підписав у Берліні документ про капітуляцію. В опублікованому того ж дня зверненні до німецького народу Гітлер хвальковито заявив, що «Чехословаччина перестала існувати»¹².

У ці тяжкі для чеського і словацького народів дні з усіх великих держав тільки Радянський Союз рішуче засудив новий акт агресії й охарактеризував дії фашистської Німеччини як «свавільні, насильницькі, агресивні»¹³. За вимогою СРСР питання про Чехословаччину було включено у порядок денний сесії Асамблеї Ліги Націй, однак його обговорення було зірвано представниками Англії та Франції¹⁴. «Мюнхен і ліквідація Чехословацької держави, що настала після нього в березні 1939 року,— відзначав Генеральний секретар ЦК КПЧ Г. Гусак,— і сьогодні служать для наших народів синонімом зрадництва західних держав і внутрішньої великої буржуазії, капітулянтства лідерів буржуазних і реформістських партій. У думках наших людей закріпилася свідомість того, що єдиним союзником, який залишився в ті тяжкі часи вірним Чехословаччині, був Радянський Союз»¹⁵.

Свято виконуючи свій інтернаціональний обов'язок, СРСР багато зробив для того, щоб повернути чехословацькому народові свободу, незалежність і суверенітет. Винятково важливе значення щодо цього мала укладена 18 липня 1941 р. угода між Союзом РСР і створеним у Лондоні чехословацьким емігрантським урядом про спільні дії у війні проти гітлерівської Німеччини¹⁶. На території СРСР передбачалося сформувати чехословацькі військові частини, які мали взяти участь у воєнних діях під керівництвом Радянського Верховного Головнокомандування. Таким чином, визнавши Чехословаччину фактично і юридично, Союз РСР допоміг їй стати рівноправним членом антигітлерівської коаліції. «Те, що на нашому боці... Радянський Союз,— відзначав К. Готвальд,— те, що його могутня Червона Армія бореться і за нашу справу, вселяє у нас, чехів, тверду впевненість у кінцевій перемозі»¹⁷.

27 вересня 1941 р. у Москві було підписано угоду про створення на території Радянського Союзу 1-ї Чехословацької бригади під командуванням Л. Свободи. Пліч-о-пліч з Радянською Армією вона пройшла славетний шлях боротьби й перемог і стала ядром Чехословацької Народної армії. Величезна заслуга в цьому належала Комуністичній партії Чехословаччини на чолі з К. Готвальдом. У складних умовах, наперекір вказівкам емігрантського уряду¹⁸, комуністи проводили серед особового складу бригади величезну політичну, ідейно-виховну та орга-

¹¹ Внешняя политика Чехословакии 1918—1939 гг. Сборник статей, М., 1959, стор. 650.

¹² Нюрнбергский процесс, т. II, М., 1958, стор. 312.

¹³ Внешняя политика СССР. Сборник документов, т. IV, стор. 411.

¹⁴ В. Т. Ф о м и н. Агрессия фашистской Германии в Европе, М., 1963, стор. 438.

¹⁵ Г. Г у с а к. Избранные статьи и речи, М., 1973, стор. 186.

¹⁶ Див.: Dokumenty československé zahraniční politiky 1945—1959, Praha, 1960, стор. 41.

¹⁷ K. Gottwald. Spisy, sv. IX, стор. 47.

¹⁸ Див.: L. Svoboda. Z Buzuluku do Prahy, Praha, 1963, стор. 60—61.

нізаторську роботу, виховували солдатів і офіцерів у дусі інтернаціоналізму, патріотизму, відданості своєму народові, любові до Радянського Союзу та його героїчної армії¹⁹.

12 грудня 1943 р. у Москві між СРСР і Чехословаччиною було підписано Договір про дружбу, взаємну допомогу і післявоєнне співробітництво строком на 20 років²⁰. Визначні успіхи Радянських Збройних Сил у битвах з фашистськими загарбниками, широке розгортання руху Опору на території Чехословаччини, зростання симпатій з боку чеських і словацьких трудящих до нашої країни змусили чехословацький емігрантський уряд на чолі з Е. Бенешем піти на цей важливий крок.

Радянсько-чехословацький договір став надійною запорукою визволення Чехословаччини від фашистських загарбників, відновлення її незалежності та суверенітету. Він ознаменував важливий історичний етап у розвитку дружби двох народів і заклав міцний фундамент для їх післявоєнного співробітництва.

Одночасно з підписанням радянсько-чехословацького договору відбулися переговори між емігрантським урядом і делегацією Закордонного бюро КПЧ. Бюро наполягало на активізації руху Опору в країні, створенні нелегальних Національних комітетів і підготовці загальнонаціонального збройного повстання. Комуністи зажадали від емігрантського уряду всебічної допомоги у розгортанні партизанської боротьби в Чехословаччині. Е. Бенеш був змушений погодитися з тим, щоб у визволеній від фашизму Чехословаччині існував демократичний режим на основі Національних комітетів. Результати переговорів показали, що робітничий клас та його авангард — КПЧ стали провідною силою в національно-визвольній боротьбі чеського і словацького народів²¹.

Розвиток партизанського руху прискорив процес революціонування обстановки в країні, насамперед у Словаччині, яка невдовзі стала центром збройної боротьби чехословацького народу проти фашистів. У багатьох її районах створювалися революційні Національні комітети, а наприкінці серпня 1944 р. спалахнуло Словацьке національне повстання. Його головною рушійною силою був робітничий клас, що й визначило революційний зміст повстання. Комуністична партія Словаччини спрямовувала діяльність Національних комітетів, комуністи стали цementsуючою силою в армії та в партизанських загонах.

Ще в травні 1944 р. Закордонне бюро Компартії Чехословаччини звернулося до ЦК ВКП(б) з проханням подати допомогу партизанам Чехії та Словаччини у їх боротьбі проти гітлерівських окупантів. Практичне здійснення цієї допомоги покладалося на Український штаб партизанського руху. Ним було підготовлено 55 партизанських орггруп, до складу яких входило 1200 чол. У липні — серпні 1944 р. в Словаччину переправилися 24 групи, що налічували 404 радянських і чехословацьких партизанів²². Усього в другій половині 1944 р. на її територію було перекинуто 53 такі групи²³. Їх очолювали радянські командири П. О. Величко, Є. П. Волянський, О. С. Єгоров, К. К. Попов та ін. Незабаром ці групи вирости у великі партизанські загои і з'єднання. Про ту повагу, якою користувалися радянські люди, що прийшли на допомогу своїм братам, Г. Гусак писав: «Все захоплення, любов і

¹⁹ F. Nesvadbá. Назв. праця, стор. 256—258.

²⁰ Советско-чехословацкие отношения во время Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. Документы и материалы, М., 1960, стор. 132—135.

²¹ A. Faltys. Komunistická strana Československa v národně osvobozené boji našich národů.— «Nová mysl», 1974, № 11, стор. 1611.

²² Z. Šmoldas. Internacionální charakter Slovenského národného povstání.— «Československý časopis historický», 1974, č. 6, стор. 795.

²³ С. М. Штеменко. Генеральный штаб в годы войны, М., 1974, стор. 326.

довір'я до Радянського Союзу, Радянської Армії та радянського народу, які за роки війни нагромадились у словацькому народі, виявилися у його ставленні до радянських офіцерів, що прибули з СРСР допомогти Словаччині в антифашистській боротьбі. Ми не самотні, тут росіяни, вони прийшли нам на допомогу, вони з нами!»²⁴ Безпосередню участь у Словацькому національному повстанні брали 3 тис. громадян нашої країни²⁵.

З Радянського Союзу на територію повсталі Словаччини переправляли зброю, боеприпаси, медикаменти. В 1944 р. повстанці одержали понад 10 тис. гвинтівок, автоматів, карабінів, пістолетів, 1 тис. кулеметів та сотні протитанкових гармат, кілька мільйонів патронів²⁶. Наприкінці вересня з СРСР у Словаччину було перекинуто добре озброєну чехословацьку повітряно-десантну бригаду, що складалася з 3 тис. бійців, і чехословацький полк винищувальної авіації.

Як відомо, у стратегічних планах Радянського Верховного Головнокомандування перехід через важкодоступний Дукельський перевал у Карпатах не передбачався. Однак, коли із Словаччини надійшла звістка про початок повстання, перед 1-им та 4-им Українськими фронтами було поставлено завдання перейти в наступ, якнайшвидше подолати Карпати, вступити на територію Словаччини і з'єднатися з повстанцями. Для проведення операції залучався й Чехословацький корпус²⁷. Це рішення свідчило про послідовне виконання Радянським Союзом свого союзницького та інтернаціонального обов'язку перед народом Чехословаччини, про братерську солідарність трудящих наших країн.

За визнанням військових спеціалістів, Карпато-Дукельська операція була найефективнішою допомогою Словацькому національному повстанню²⁸. Вона скувала багато ворожих дивізій і не дала гітлерівцям змоги перекинути їх на придушення повсталих. Військова, політична і моральна допомога Словацькому національному повстанню з боку Радянського Союзу стала тим вирішальним фактором, завдяки якому словацький народ протягом двох місяців витримував відкриту збройну боротьбу проти нацистських полчищ. «Цю істину,— підкреслював Густав Гусак,— добре усвідомлював кожний, особливо у визволених від фашистів районах... В результаті орієнтація на Радянський Союз, любов до всього радянського досягла небувалого рівня»²⁹.

Карпато-Дукельська операція назавжди залишиться у пам'яті народній як символ невмирущої дружби народів СРСР і Чехословаччини. Саме на Дуклі народилося гасло, яке стало священним девізом чеського і словацького народів: «З Радянським Союзом — на вічні часи!»

Гітлерівцям удалося придушити Словацьке національне повстання. 27 жовтня 1944 р. після жорстоких боїв вони захопили його центр — місто Банську Бистрицю. Та, незважаючи на жорстокий терор і криваві розправи, патріоти-антифашисти продовжували боротьбу за свободу і незалежність своєї країни. У цьому їм активно допомагали радянські партизани. На кінець січня 1945 р. у Чехії та Моравії діяли 26 радянсько-чехословацьких з'єднань та загонів загальною чисельністю 7 тис. чол., у Словаччині — близько 17 тис. радянських партизанів³⁰.

²⁴ G. Husák. Svedectvo o Slovenskom národnom povstaní, Bratislava, 1974, стор. 222.

²⁵ Z. Šmoldas. Назв. праця, стор. 804.

²⁶ С. М. Штеменко. Назв. праця, стор. 349.

²⁷ Там же, стор. 333—334.

²⁸ Див.: V. Plevza. Назв. праця, стор. 56.

²⁹ G. Husák. Назв. праця, стор. 317.

³⁰ В. Г. Куликов. Назв. праця, стор. 31.

Вирішальну роль у визволенні чехословацького народу, як і інших народів Європи, від фашистської окупації відіграла Радянська Армія. «Радянський народ і його Збройні Сили з честю виконали свою велику визвольну місію,— підкреслював Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев.— Вони подали братерську допомогу народам Європи і Азії в їх боротьбі за свободу та національну незалежність»³¹. Під час нестримного наступу наші війська, у складі яких діяла й 1-ша Чехословацька бригада, оволоділи Дукельським перевалом і вступили на землю братньої Чехословаччини. 4 квітня 1945 р. частини і з'єднання 2-го Українського фронту під командуванням Маршала Радянського Союзу Р. Я. Малиновського визволили столицю Словаччини Братіславу, а наприкінці місяця війська 4-го Українського фронту під командуванням генерала армії А. І. Єременка з участю чехословацьких частин очистили від ворога й Моравську Остраву³².

В той час, як на початку травня столиця фашистського рейху була на межі капітуляції, в Чехословаччині майже мільйонне угруповання гітлерівців продовжувало чинити Радянській Армії запеклий опір. Американські ж війська вступили на територію Чехословаччини без будь-яких перешкод. Місцева буржуазія і особисто Е. Бенеш сподівалися, що в Прагу першими ввійдуть американці, які на той час уже знаходилися в Пльзені. Це б дало їй змогу сформувати свій уряд замість уряду Національного фронту чехів і словаків, утвореного в квітні 1945 р. в м. Кошице³³. Однак, завдяки героїзмові радянських воїнів, цим планам не судилося здійснитися.

5 травня 1945 р. на заклик Комуністичної партії Чехословаччини близько 30 тис. патріотів Праги піднялися на збройну боротьбу проти окупантів. Повстання спалахнуло і в інших районах країни. Однак радянські війська були ще далеко, а англо-американське командування не надіслало повсталим обіцяної зброї³⁴. Становище патріотів особливо ускладнилося після того, як гітлерівці кинули на допомогу своєму празькому гарнізону великі сили. В ніч на 6 травня радіостанція уряду Національного фронту передала в ефір тривожне звернення. «Прохання міста Праги до всіх союзницьких армій,— говорилося в ньому.— На Прагу з усіх боків наступають німці. В хід пущені танки, артилерія і піхота. Прага конче потребує допомоги. Висилайте літаки, танки, зброю... Негайно допоможіть!»³⁵

Дізнавшись про початок збройного виступу в Празі, радянське командування вжило рішучих заходів, щоб допомогти повсталим. 3-тя і 4-та гвардійські танкові армії 1-го Українського фронту під командуванням Маршала Радянського Союзу І. С. Конєва, зробивши з-під Берліна стрімкий марш, вранці 9 травня ввірвалися у Прагу. Слідом за ними у місто вступили й передові частини 2-го та 4-го Українських фронтів. Столицю Чехословаччини було визволено і врятовано від знищення. Ліквідація фашистського угруповання на чеській землі тривала до 11 травня.

Вісім місяців Збройні Сили СРСР вели героїчну боротьбу на території братньої Чехословаччини. Ціною життя понад 140 тис. своїх кращих синів і дочок радянський народ повернув чехам і словакам свободу, національну незалежність і суверенітет.

³¹ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 1, К., 1971, стор. 134.

³² В. Г. Куликов. Назв. праця, стор. 45.

³³ E. Pauliak. Februar a my, Bratislava, 1973, стор. 18.

³⁴ Міжнародна солідарність у боротьбі проти фашизму, К., 1970, стор. 451.

³⁵ С. М. Штеменко. Назв. праця, стор. 429—430.

Після визволення країни від окупантів керовані Компартією широкі маси трудящих стали на шлях будівництва нового, народно-демократичного ладу. Ще під час військових дій демократичні сили Чехословаччини стали на шлях прогресивних перетворень. Послідовно й неухильно дотримуючись політики невтручання у внутрішні справи чехословацького народу, Радянська Армія стала водночас надійним щитом проти підступних антинародних дій реакції, яка за допомогою будь-яких засобів намагалася повернути владу збанкрутілим буржуазним партіям, що привели в минулому чеський і словацький народи до національної катастрофи.

Спираючись на братерську допомогу і всебічну підтримку СРСР, робітничий клас Чехословаччини під керівництвом КПЧ завдав у лютому 1948 р. остаточної поразки буржуазній реакції й вивів країну на широкий шлях будівництва соціалізму.

Говорячи про роль та значення чехословацько-радянської дружби і співробітництва, надійний фундамент яких було закладено ще в роки спільної боротьби проти фашистських загарбників, Генеральний секретар ЦК КПЧ Г. Гусак підкреслював: «Відродження нашої національної і державної свободи, існування Чехословацької держави, увесь пройдений період будівництва соціалізму в нашій країні є підтвердженням того незаперечного факту, що без найтісніших братерських зв'язків з Радянським Союзом не може бути ні свободи, ні незалежності, ні соціалізму для народів Чехословаччини»³⁶.

³⁶ Г. Гусак. Назв. праця, стор. 179.

* * *

КРИВОМУ РОГУ — 200 РОКІВ

М. М. НІВАЛОВ, А. В. ДОЛЬЧУК

Разом з усіма трудящими нашої країни бойовий загін робітничого класу «...прославленого Кривого Рога, міста гірників, металургів і будівельників»¹ вносить свій вклад у здійснення завдань визначального року п'ятирічки. Соціалістичне змагання за дострокове виконання плану і зобов'язань 1975 р. на Криворіжжі зливається з патріотичним рухом за гідну зустріч ювілею міста: в травні відзначатиметься 200-річчя Кривого Рога. Ця дата збігається із 100-річчям початку гірничих розробок у Криворізькому басейні і видобутку за цей час 2 млрд. т руди.

Цікаві відомості щодо заснування Кривого Рога є в міській пресі². Спочатку виникла назва місцевості, що припадає на час визвольної боротьби українського народу проти польсько-шляхетського панування, за возз'єднання з російським народом. Запорізькі козаки, щоб орієнтуватися в походах, давали назви примітним місцям — ярам, озерам, вигинам рік. Зокрема, місце при злитті рік Саксагань та Інгулець, що мало вигляд витягнутого трикутника, було названо Кривим Рогом.

Виникнення тут поселення пов'язане з прокладенням Кизкирманського тракту і відкриттям ряду поштових станцій. 27 квітня (8 травня

¹ В. В. Щербицький. Виступ на мітингу на дев'ятій доменній печі заводу «Криворіжсталь». — «Радянська Україна», 31 грудня 1974 р.

² Я. Г. Ракітін. З історії заснування Кривого Рога; Кривий Ріг починався так. — «Червоний гірник», 25 червня 1971 р., 1 жовтня 1974 р.

за новим стилем) 1775 р. одну з таких пошт було влаштовано біля мису Кривий Ріг.

Проходить час і невелике поселення перетворюється в село. В 1859 р. Кривий Ріг уже мав 554 двори і 3644 жителі³, з наступного року його оголошують містечком⁴.

Життя Кривого Рога видозмінюється з початком і розвитком рудовидобування. Російські вчені В. Ф. Зуев, П. С. Паллас та інші, всебічно дослідивши криворізькі надра, довели наявність у них багатих залізних руд.

Велика заслуга в організації гірничих робіт у Кривбасі належить відомому краєзнавцю О. М. Полю, який у 1873 р. заснував «Товариство криворізьких залізних руд». Протягом 1868—1875 рр. в басейні розпочалися підготовчі роботи⁵.

В 1881 р. було відкрито перший Саксаганський рудник (тепер — рудник ім. Дзержинського). Басейн охопила «рудна лихоманка». Вона особливо посилилася після завершення в 1884 р. будівництва Катерининської (нині Придніпровської) залізниці, що з'єднала рудники з вугільними районами Донбасу. Один за одним виникають Новоросійський, Шмаковський, Ростківський, Галківський, Калачевський, Тернівський та багато інших рудників. У 1900 р. їх налічувалося вже 70. Видобування руди швидко зростало. Якщо в 1900 р. було вироблено 181,73 млн. пудів, то в 1913 р. — 390,3 млн. пудів⁶.

Руда видобувалася примітивними знаряддями. Лише на частині великих підприємств застосовувалися електричні та парові підйомники, а на більшості — переважали кінні барабани, ворота, а залізна руда вивозилася підводами. Всі виробничі процеси виконувалися переважно вручну.

В місті розвивалися й інші галузі промисловості. Давали продукцію механічні і цегельний заводи, фабрика фарб та ін. У 1892 р. запалили печі Гданцевського металургійного заводу.

Криворізький басейн став важливим районом формування робітничого класу. Якщо в 1897 р. на рудниках налічувалося 2660 робітників, то в 1913 р. — 23595⁷. У басейні також було 1000 залізничників, 500 металістів, кілька сотень робітників інших підприємств. В 1916 р. у місті і всьому Кривбасі проживало понад 60 тис. жителів.

Склад робітничого класу був багатонаціональний. На рудниках та інших підприємствах працювали українці, росіяни, білоруси та представники інших національностей. Робочий день (при надзвичайно низькій оплаті) тривав 13—14 годин⁸.

Капіталісти по-хижацькому грабували рудні багатства, жорстоко експлуатували трудящих, не виявляючи будь-якої турботи про поліпшення їхніх матеріальних і побутових умов. Кривий Ріг так і залишався жалюгідним містечком. Тут не було комунального транспорту, водопроводу, каналізації, переважали будівлі сільського типу. Гірники

³ П. Л. Варгатюк. Криворіжжя. Путівник, Дніпропетровськ, 1969, стор. 8.

⁴ П. Варгатюк, А. Дольчук. Рудна скарбниця Півдня, Дніпропетровськ, 1966, стор. 16.

⁵ Г. С. Осадчук, А. В. Дольчук. Справочные материалы для лекторов, докладчиков, политинформаторов и агитаторов по 200-летию Кривого Рога и 100-летию начала горных работ в Криворожском бассейне (далі — Справочные материалы...), Кривой Рог, 1974, стор. 7, 8.

⁶ Справочные материалы..., стор. 9.

⁷ Г. М. Малахов, А. Г. Шостак, Н. И. Стариков. История горного дела в Криворожском бассейне, К., 1966, стор. 94.

⁸ В. Валявко. Из истории рабочего движения на Криворожье (1903—1905). — «Летопись революции», 1925, № 3, стор. 59.

жили в селищах-собачійвах з їх страхітливими бараками та землянками, які були «...схожі більше на могили, ніж на людське житло»⁹.

Криворіжжя стає одним з важливих центрів революційного руху. Не випадково царський уряд заніс Кривий Ріг до списку місцевостей, куди після заслання В. І. Леніну не дозволяли поселятися. Першим значним виступом робітників був страйк у червні 1889 р. на руднику Калачевського.

Спочатку страйки мали переважно економічний характер, а згодом набувають політичного змісту. Виникають соціал-демократичні гуртки. Наприкінці 1902 р. Тетяна Рейніш створила перший на Криворіжжі соціал-демократичний гурток, який поклав початок місцевій соціал-демократичній організації. В 1903 р. слюсар Мусій Монастирський створив ще один гурток на ст. Долгинцеве. Гуртківці розповсюджували революційну літературу і вели усну агітацію¹⁰. Під їх впливом утворилися соціал-демократичні гуртки на рудниках Дубова Балка, Калачевському, а також Гданцевському заводі. Вони очолили боротьбу робітників, стали провідниками ідей більшовицької партії.

В 1905—1907 рр. пролетарі Криворіжжя відзначилися активними наступальними діями. На ст. Долгинцеве, рудниках і всіх підприємствах роботу було припинено, створено народні дружини. З великим піднесенням проходили мітинги та демонстрації. Майоріли червоні прапори, лунали революційні пісні. Більшовики закликали до повалення царизму. В Долгинцевому діяв страйковий комітет, який виступав як справжній орган влади. Бойовими організаторами мас тоді показали себе більшовики М. Монастирський, В. Валявко, В. Чередниченко, О. Фесенко та ін.

Поразка революції, розгул реакції не зламали волю робітничого класу і партії. У тяжких умовах боротьба тривала. В 1910 р., повернувшись із заслання, В. А. Валявко створив більшовицьку групу з робітників північних рудників. Вони розповсюджували партійні газети «Звезду» і «Правду», проводили велику роботу під час виборів до IV Державної думи¹¹. Газета «Правда» в цей час опублікувала ряд матеріалів про важке становище криворізьких гірників, особливо жінок і підлітків. Найбільше враження на робітників справив опублікований у газеті виступ депутата IV Державної думи Г. І. Петровського про жорстоку експлуатацію підлітків на шахтах Криворізького басейну¹².

В роки імперіалістичної війни хвилею прокотилися антивоєнні страйки на рудниках Коломойцевському, Південно-Російському товариства і Бухиніка, Гданцевському заводі та інших підприємствах. В цей час активними провідниками ідей партії в масах були більшовики А. Канапишев, П. Міхно, В. Чередниченко та ін.

Трудящі Криворіжжя захоплено вітали повалення самодержавства. В лютому 1917 р. зміцнюються народні дружини. Вплив більшовицької партії зростає. В жовтні 1917 р. в Криворізькому басейні діяло дві великі районні організації більшовиків — Вечірньокутська і Криворізька, які об'єднували 1000 чол.¹³.

Перемога Великого Жовтня викликала в криворізькому краї хвилю небувалого політичного піднесення. На робітничих мітингах ухвалювалися резолюції про підтримку Жовтневого повстання. «Ми, — гово-

⁹ Там же, стор. 57.

¹⁰ Історія міст і сіл Української РСР. Дніпропетровська область, К., 1967, стор. 290.

¹¹ П. Варгатюк, А. Дольчук. Василь Антонович Валявко, Дніпропетровськ, 1972, стор. 27.

¹² «Правда», 14 червня 1913 р.

¹³ Історія міст і сіл Української РСР, Дніпропетровська область, стор. 293—294.

рилося в резолюції зборів Олександрівського рудника, — як вірні сини батьківщини, будемо захищати до останньої краплі крові інтереси нашої пролетарської революції усіма наявними у нас засобами. Ми цілком підтримуємо Петроградське революційне повстання робітників і солдатів»¹⁴.

Криворіжці вписали багато славних сторінок у літопис громадянської війни. В боях проти військ кайзерівської Німеччини вкрив себе славою 1-й Криворізький революційний полк під командуванням Р. І. Зорте. В окупованому місті діяли більшовицькі групи. Активними організаторами підпільної боротьби були В. Чередниченко, Ю. Умнікова, С. Харитонов та ін. Вороги схопили їх і по-звірячому закатавали. Стійкість і мужність героїв запалила на боротьбу багатьох.

15 червня 1919 р. була створена перша міська комсомольська організація в кількості 14 чол.¹⁵, яка подавала велику допомогу більшовикам у підпільній роботі.

У період денікінської окупації під керівництвом більшовиків розгорнулася партизанська війна, і в січні 1920 р. Кривий Ріг було визволено. Тоді на Криворіжжі формувалася бригада Г. Котовського, в яку влилося більш як 400 місцевих шахтарів. Тут же став котовцем Микола Островський.

Імперіалістичні інтервенти та контрреволюційні банди зруйнували Криворізький басейн. Шахти і кар'єри були затоплені, наземні споруди і машини знищені або пошкоджені, електростанції виведені з ладу, зруйновано Гданцевський металургійний завод, заподіяно великих збитків комунальному господарству.

Комуністична партія і Радянський уряд приділяли велику увагу відродженню Кривбасу. Туди були направлені кваліфіковані спеціалісти, надсилалися будматеріали, устаткування, продовольчі товари. Турботу про якнайшвидшу відбудову басейну виявляв особисто В. І. Ленін. І вже в листопаді 1921 р. стали до ладу три рудники — Галківський, Ростківський, Шмаківський.

Взаємодопомога радянських народів особливо посилилася після створення РСРР. Питання розвитку Криворізького басейну тепер були в центрі уваги загальносоюзних органів. Збільшувався потік обладнання і матеріалів з РРФСР та інших республік. Кривбас, з свого боку, надсилав їм руду і сурник. Продукція фарбового заводу постачалася підприємствам Москви, Ленінграда, Пензи, Чити та інших міст.

У 1924 р. було відбудовано ще три рудники: Саксаганський, Пролетарський і Ленінський, а в наступному — вже діяло 6 рудників. Відбудовувалися і розвивалися інші галузі промисловості. В 1925 р. продукцію давало 106 підприємств¹⁶. В 1929 р. відбудована залізорудна промисловість Кривбасу досягла рівня 1913 р. У січні 1930 р. почала діяти районна електростанція потужністю 30 тис. квт¹⁷.

Роки довоєнних п'ятирічок характеризувалися бурхливим розвитком економіки і культури Кривого Рога. Насамперед було здійснено реконструкцію підприємств залізорудної промисловості. Зокрема, споруджено десятки механізованих шахт, серед них ім. Орджонікідзе рудника ім. Леніна, «Комінтерн» — ім. Жовтневої революції, «Комунар» — ім. Дзержинського та ін. Особливо велике значення мав пуск у дію в 1940 р. шахти «Гігант» рудника ім. Дзержинського. Одна така шахта

¹⁴ П. Варгатюк, А. Дольчук. Рудна скарбниця Півдня, стор. 51.

¹⁵ «Червоний гірник», 3 серпня 1931 р. — Спеціальний випуск, присвячений 12-річчю Криворізької організації комсомолу.

¹⁶ Історія міст і сіл Української РСР. Дніпропетровська область, стор. 298.

¹⁷ «Червоний гірник», 24 січня 1930 р.

виробляла руди майже стільки, скільки весь дореволюційний Кривбас. 4 серпня 1934 р. дала чавун перша доменна піч новозбудованого металургійного заводу, яку на ознаменування героїчної праці комсомольців назвали «Комсомолкою». Через деякий час стала до ладу доменна піч № 2. Одночасно споруджувався коксохімічний завод. У січні 1936 р. країна одержала криворізький кокс. В третій п'ятирічці почав діяти бєсємерівський цех. За виробничі досягнення колектив металургійного заводу в березні 1939 р. було нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора¹⁸. В ці роки кустарні майстерні Гданцевського заводу стали великим машинобудівним підприємством.

Кривбас, як й інші промислові райони країни, був колискою масового трудового героїзму. В першій п'ятирічці великого розмаху набув ударницький рух. Особливо відзначилися бригади Г. Петишкіна, І. Мартинова, С. Марусика та ін. В 1932 р. в басейні було 1338 ударних бригад¹⁹. В другій п'ятирічці поширився ізотовський та стахановський рух, а в третій — з ініціативи О. Семиволоса почав застосовуватися високоефективний метод багатозабійного буріння. Великих успіхів досягли його послідовники Д. Волошин, В. Жук, Д. Волков та ін.

В результаті великого промислового будівництва Кривий Ріг перетворився у значний індустріальний центр. Замість карликових шахт і кар'єрів, де переважала ручна праця, стали до ладу шахти-гіганти, оснащені машинами і механізмами. Різко зросло видобування руди. Якщо в 1913 р. Кривбас давав 6355 тис. т, то в 1940 р. — вже 19182 тис. т²⁰. У місті виробляли продукцію металургійний і коксохімічний заводи, завод гірничого устаткування «Комуніст» та багато інших підприємств.

За довоєнні роки докорінно змінилося обличчя Кривого Рога. На місці жалюгідного містечка і страхітливих селищ-собачіївок виросло велике соціалістичне місто. В 1940 р. в ньому було 2 вузи, 56 шкіл, 17 клубів, 66 бібліотек, інші культурно-освітні заклади. Виходила газета «Червоний гірник» і багатотиражки²¹.

В роки Великої Вітчизняної війни криворіжці, як і всі радянські люди, стали на захист Батьківщини і мужньо билися на фронтах, вели боротьбу в підпіллі і самовіддано працювали в радянському тилу. В перші місяці війни на фронт добровільно пішли тисячі людей, 20 тис. криворіжців вступили в батальйони народного ополчення²².

Бойові подвиги багатьох синів і дочок Криворіжжя відомі за межами країни. 31 вихованцю партійної і комсомольської організацій міста вручено «Золоту зірку» Героя Радянського Союзу, а Д. Б. Глінка і В. І. Михлик удостоєні цього звання двічі. Легендарні подвиги здійснили Герої Радянського Союзу Ю. М. Должанський, В. М. Дудніченко, А. І. Труд та ін.²³

На окупованій ворогом землі розгорнулася священна боротьба на рідних месників. У створенні антифашистського підпілля велику роль відіграли комуністи В. С. Сингерцов і Ю. М. Козаченко²⁴. В місті діяло 13 підпільних груп, які випускали антифашистські листівки, проводили

¹⁸ В. С. Прохоров, Б. И. Деда, В. Д. Горяной. Криворожский металл, Днепропетровск, 1964, стор. 56, 57, 106, 107.

¹⁹ «Червоний гірник», 30 січня 1932 р.

²⁰ Техническо-экономический справочник, К., 1973, стор. 17.

²¹ Історія міст і сіл Української РСР. Дніпропетровська область, стор. 302.

²² Там же, стор. 304.

²³ Золотые звезды, Днепропетровск, 1967, стор. 19, 31, 154, 157, 194, 221, 341, 380, 383 та ін.

²⁴ Партархів Дніпропетровського обкому Компартії України, ф. 19, оп. 8, спр 96, арк. 1—25; спр. 237, арк. 1—10.

диверсійну роботу, допомагали партизанам, визволяли і переховували військовополонених, збирали і передавали радянському командуванню цінні відомості. Ніколи не забудуться подвиги криворізьких підпільників під керівництвом М. Решетняка. В своїх листівках вони кликали народ до помсти. Здійснили ряд важливих диверсій. Потрапивши в гестапівські катівні, вони проявили непохитність і величезну силу духу. М. Решетняк, М. Ходич, О. Щербак, А. Жовтуха, Г. Романова загинули як герої²⁵.

Активно, самовіддано діяли і підпільні групи І. Демиденка, С. Циганенка, М. Гриньова, Д. Конєвої та інших. Завжди пам'ятатимуть радянські люди подвиг підпільниці з групи М. Гриньова Таїсії Буряченко. Під час розповсюдження листівок криворізька Зоя, як її називають, була схоплена поліцейськими і закатована, проте не видала товаришів.

В криворізькому підпіллі проти ворога боролися представники різних націй: росіяни В. Сингерцов, Г. Седнев, українці Ю. Козаченко, М. Решетняк, азербайджанець Х. Банбали, німкеня Е. Невгамонна та ін.

Багато криворіжців було евакуйовано в східні райони. Як рідних прийняли їх в свою сім'ю росіяни, башкири, казахи й інші представники націй і народностей СРСР. В тилу гірники Кривбасу встановили ряд видатних рекордів. За поширення передових методів на підприємствах Уралу О. Семиволосу та І. Завертайлу були присуджені Державні премії.

У визволенні Кривого Рога взяли участь сини і дочки нашої багатонаціональної Батьківщини. У боях за місто загинув російський юнак Олександр Кіров, повторивши безсмертний подвиг О. Матросова. 22 лютого 1944 р. з Кривого Рогу було остаточно вигнано фашистів.

Жахливу картину являв собою гірничорудний край. Всі шахти, металургійний завод та інші підприємства були зруйновані. Збитки, що їх завдали місту загарбники, дорівнювали 1,2 млрд. крб.²⁶. На допомогу криворіжцям, як і раніш, прийшли народні-брати і, насамперед, російський народ. З Воронезької області прибув спеціальний будівельний трест № 2. Московські підприємства прислали механізмів на суму 20 млн. крб. Устаткування і машини надходили також з Ленінграда, Харкова, Іркутська.

Кривбас швидко відроджувався. На кінець 1944 р. стали до ладу 34 шахти, в 1945 р. — ще 20, серед них найбільша шахта «Гігант», завод гірничого устаткування «Комуніст». У наступні роки почали давати продукцію металургійний і коксохімічний заводи, було пущено дві доменні печі. Відбудовувалися старі й споруджувалися нові житлові будинки, школи, лікарні, клуби. За роки четвертої п'ятирічки відбудова залізничної, інших галузей промисловості була в основному завершена. За цей період трудящі одержали 250 тис. м² житла²⁷.

Велику частку праці у відродження Криворізького краю внесли передовики виробництва Ф. Шостак, Н. Єгорова, І. Стадник, А. Зіньков та багато інших.

Кожна післявоєнна п'ятирічка була позначена дальшим піднесенням економіки і культури міста. Наприклад, у п'ятій п'ятирічці в капітальне будівництво вкладено 3 млрд. крб. і споруджено 18 допоміжних і експлуатаційних шахт, 6 кар'єрів, 5 заводів. Велике значення мав пуск в експлуатацію у 1955 р. Південного гірничозбагачувального комбінату. В 1956—1958 рр. почали виробляти продукцію багато нових шахт

²⁵ Там же, спр. 100, арк. 1—11.

²⁶ Партархів Дніпропетровського обкому Компартії України, ф. 19, оп. 4, спр. 468, арк. 3.

²⁷ «Червоний гірник», 7 вересня 1952 р.

і серед них знаменита шахта «Саксагань» рудника ім. Дзержинського. На металургійному заводі стали до ладу домна № 4, ряд прокатних станів, блюмінг, киснево-конверторний цех.

В умовах розвинутого соціалізму здійснюється друга реконструкція басейну: збудовано надпотужні механізовані шахти з висотними копрами «Гігант — глибока» рудника ім. Дзержинського, «Зоря» — ім. Комінтерну, «Гвардійська» — ім. Рози Люксембург та ін. Славний трудовий подвиг разом з комсомольцями і молоддю всіх братніх республік здійснив комсомол України: на околиці Кривого Рога споруджено 5 гірничозбагачувальних комбінатів, справжніх велетнів радянської індустрії — Південний № 2, Новокриворізький, Центральний, Північний, Інгулецький. Необхідне устаткування для них виготовляли 500 заводів з усіх республік. За 5 років молодь Кривбасу відпрацювала на будовах 10 млн. людино-годин²⁸. Заслуги Криворізького комсомольського організації були відзначені орденом Трудового Червоного Прапора.

На металургійному заводі стало до ладу три потужні домнені печі (5, 6, 7), мартенівський цех, унікальний блюмінг 1300, перша черга конверторного цеху № 2 тощо. Бурхливо розвивалися інші галузі промисловості. Почали давати продукцію Центральний рудоремонтний завод, електрозавод; збудовано найбільшу на Україні Криворізьку електростанцію № 2 (КРЕС-2) потужністю 3 млн. кВт.

У соціалістичному змаганні переможцями були гірники М. Кривенський, М. Буцеровський, металурги В. Мурзак, І. Биковський, будівельники Г. Армашова, А. Журавель, залізничник В. Діденко і багато інших.

Особливе місце в історії Кривого Рога займає восьма п'ятирічка. Ширшого розмаху набув розвиток усіх галузей промисловості. Почали давати руду нові шахти: «Батьківщина» рудника ім. Карла Лібкнехта, ім. Леніна — однойменного рудника, Артем-2 — рудника ім. Кірова. На шахтах запроваджувалися гірничопрохідницькі комплекси. Виробництво металургійної сировини досягло 103 млн. т. Гірники і збагачувальники дали понад план 10 млн. т продукції. Збільшенню потужностей металургійного заводу сприяло введення в дію нових печей № 7 і № 8, трьох конверторів, прокатного стану. Виплавка чавуну зросла в 1,5 раза. Збудовано суриковий завод, взуттєву фабрику № 3, поліграфічну фабрику та ін. Будівельники виконали обсяг робіт майже на 1,5 млрд. крб.

За досягнення в господарському і культурному будівництві, в розвитку гірничорудної і металургійної промисловості Кривий Ріг в січні 1971 р. нагороджено орденом Леніна. Таку ж нагороду одержали колективи Північного гірничозбагачувального комбінату, металургійного заводу ім. Леніна, тресту «Криворіжіндбуд». Звання Героя Соціалістичної Праці удостоєні гірники В. О. Колпаков, Я. Д. Лобода, А. Д. Петрук, металург П. А. Пихай, водій В. П. Алексеев та ін. 41500 трудящих міста нагороджено Ленінською ювілейною медаллю «За трудову доблесть»²⁹.

Велике патріотичне піднесення викликали в криворіжців рішення XXIV з'їзду КПРС. На підприємствах і будовах дедалі ширшим стало соціалістичне змагання, народилося багато патріотичних починань. З ініціативи Героя Соціалістичної Праці В. К. Мироненка на гірничозбагачувальних комбінатах розгорнулося змагання за комплексне використання техніки. Воно дало змогу добитися визначних виробничих успіхів. Зокрема, бригада В. К. Мироненка встановила ряд світових ре-

²⁸ В. Сергієнко. Трудова юнь Криворіжжя, Дніпропетровськ, 1964, стор. 75, 76.

²⁹ «Червоний гірник», 19 січня, 19 квітня 1971 р.

кордів навантаження руди. Передовий досвід наслідували бригади О. І. Дробота, І. І. Стадниченка, В. П. Смоленського та ін.

На шахтах тривала боротьба за впровадження нової техніки. Застосовуючи нові гірничопрохідницькі комплекси, бригада Героя Соціалістичної Праці з рудника ім. Дзержинського О. С. Висоцького встановила два басейнових рекорди при проходженні гірничих виробок і в жовтні завершила п'ятирічний план³⁰. Достроково, поряд з багатьма іншими, виконала план і бригада Героя Соціалістичної Праці з рудника ім. Комінтерну В. О. Колпакова. З успіхів передовиків і бригад складаються досягнення підприємств і всього басейну. На всю країну відомий колектив рудника ім. Дзержинського, який за 3,5 роки п'ятирічки дав понад план 1056 тис. т руди. З видатною перемогою гірників привітав Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев³¹.

За 4 роки дев'ятої п'ятирічки виробництво металургійної сировини у Кривбасі зросло до 106 млн. 56 тис. т. Понад план вироблено 4 млн. 297 тис. т. В четвертому, визначальному році Батьківщина одержала додатково ще 1 млн. 50 тис. т.

З початку п'ятирічки будівельники спорудили 50 промислових комплексів, 14 шкіл, 15 дитячих садків, 27 підприємств побуту, інших об'єктів різного призначення. Вкрила себе трудовою славою бригада екскаваторників Героя Соціалістичної Праці Й. Галенка, яка свій п'ятирічний план виконала за два роки і 2 місяці.

Четвертий, визначальний ознаменований введенням у дію доменної печі № 9 об'ємом 5 тис. м³, потужністю 4 млн. т чавуну на рік — найпотужнішої доменної печі в світі. Вона збудована в рекордно короткі строки. На її спорудженні відзначилися бригади, очолювані І. О. Давидовим, А. П. Матвієнком, В. С. Однорог та багатьма іншими. Тут особливо проявилось чуття єдиної родини: в проектуванні її брало участь 59 проектно-конструкторських організацій, а у виготовленні й постачанні матеріалів — 1850 підприємств з усіх республік³². 30 грудня 1974 р. домну було задано, а 31 грудня вона дала перший метал. З нагоди цієї події відбувся багатолюдний мітинг, в якому взяв участь член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України В. В. Шербицький. З видатною перемогою криворіжців вітали Центральний Комітет КПРС і Рада Міністрів СРСР. «Спорудження цього унікального доменного комплексу, — говорить в привітанні, — є конкретним втіленням у життя рішень XXIV з'їзду КПРС по посиленню економічної могутності країни, дальшого розвитку чорної металургії, видатним досягненням наших учених, проектувальників, будівельників, монтажників, машинобудівників і металургів»³³.

Своє 200-річчя Кривий Ріг зустрічає у розквіті матеріальних і духовних сил. Волею партії він перетворився у великий індустріальний центр країни. У місті проживає нині 700 тис. чол., діє 79 великих промислових підприємств, серед них: 11 рудників, 5 гірничозбагачувальних комбінатів, металургійний, коксохімічний, цементний та інші заводи, які мають загальносоюзне значення. Обсяг промислової продукції досяг велетенських розмірів, в 1974 р. її загальна вартість становила 2,7 млрд. крб.

Кривбас — значний центр культури і науки республіки. За роки Радянської влади, особливо в післявоєнний період, тут здійснено величезне культурне і соціально-побутове будівництво. Нині Кривий Ріг —

³⁰ Там же, 25 жовтня 1974 р.

³¹ «Днепровская правда», 20 серпня 1974 р.

³² «Радянська Україна», 31 грудня 1974 р.

³³ Там же.

справжня кузня кадрів: працюють 4 вузи, 17 технікумів і училищ, 17 професійно-технічних училищ, в яких навчається 45,5 тис. юнаків і дівчат.

Швидкими темпами розвивається в місті і наука. В 15 науково-дослідних інститутах та їх філіалах працює більш як 5 тис. науковців.

Успішно здійснюється загальна середня освіта. В 143 школах 5 тис. вчителів навчають 110 тис. дітей. Розвинуто широку мережу дошкільних закладів. В 290 яслах, садках і комбінатах виховується понад 42 тис. дітей.

Духовні запити трудящих міста задовольняють 50 палаців культури і клубів, 72 народних університети, 14 кінотеатрів, 340 бібліотек, театр, історико-краєзнавчий музей, цирк. В гостях у криворіжців часто бувають діячі літератури і мистецтва з Києва, Москви, різних міст братніх республік.

Здійснення в післявоєнні роки широкої програми житлового будівництва докорінно поліпшило побутові умови трудящих. За чотири роки 9-ї п'ятирічки трудящі одержали 1 млн. 260 тис. м² житла. Зараз житловий фонд становить 6,9 млн. м², що набагато перевершує рівень 1940 р. Широкого розвитку набула сфера медичного та комунально-побутового обслуговування. У доповіді «Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік» Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев для ілюстрації досягнень Радянської України навів приклад з життя донецьких і криворізьких шахтарів. «Порівняйте це життя, — говорив Л. І. Брежнев, — з сьогоднішнім життям донецького шахтаря або гірника Криворіжжя. Це люди, які пишаються своєю професією, оточені всенародною пошаною, гідно нагороджувані за свою славу працю, користуються всіма благами сучасної культури»³⁴.

200-річчя рідного міста криворіжці зустрічають новими трудовими успіхами. На честь славного ювілею кожний колектив, кожний трудящий взяли підвищені зобов'язання. На підприємствах, будовах і в установах проводиться велика перед'ювілейна робота. Читаються цикли лекцій, проводяться фестивалі кінофільмів, читацькі конференції. На допомогу лекторам і агітаторам опубліковано ряд матеріалів. Випущено у світ кілька монографій і брошур, альманахів, альбомів.

У відповідь на Звернення ЦК КПРС до партії, до радянського народу, рішення грудневого (1974 р.) Пленуму ЦК КПРС криворіжці докладають усіх зусиль, щоб достроково завершити п'ятирічку, внести новий вклад у будівництво комуністичного суспільства.

³⁴ Л. І. Брежнев. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік, К., 1972, стор. 17.

Повертаючись до надрукованого

ДО ІСТОРІЇ ВИДАННЯ НА УКРАЇНІ ЛЕНІНСЬКОЇ ПРАЦІ «ЩО ТАКЕ «ДРУЗІ НАРОДУ» І ЯК ВОНИ ВОЮЮТЬ ПРОТИ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІВ?»

Нелегальні видання книги В. І. Леніна «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?», у якій «з надзвичайною якістю була поставлена мета боротьби»¹, широко висвітлені в історико-партійній літературі. Відомо, що згадана праця з'явилася окремими випусками в 1894 р. у Петербурзі й Москві. Влітку того ж року її було видруковано на гектографі в с. Комарівці Борзнянського повіту Чернігівської губернії. Про це детально розповів на сторінках «Українського історичного журналу» В. П. Кириченко².

На основі опублікованих спогадів М. М. Могилянського та їх неопублікованих частин, які зберігаються в Центральному державному архіві літератури та мистецтва СРСР, автор дослідив, що ініціатором і одним з видавців ленінської праці «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?» у с. Комарівці на Чернігівщині був студент юридичного факультету Петербурзького університету К. О. Минятов. Проте, закінчуючи статтю, В. П. Кириченко зазначив: «Виникає ще одне питання: якщо чернігівське видання праці В. І. Леніна вийшло влітку 1894 р., то до якого випуску воно належить, до першого чи другого?»³.

Нещодавно виявлено архівні документи, що дають змогу більш точно визначити дату цього видання та дослідити, якого ж випуску згадану працю було вперше згектографовано на Україні.

В Центральному державному історичному архіві УРСР у м. Києві збереглися журнали вхідних і вихідних документів за 1894 р. Чернігівського губернського жандармського управління, в яких у хронологічній послідовності відбито короткий зміст листування органів нагляду за учасниками революційного руху, в тому числі й про перебування К. О. Минятова в с. Комарівці.

У журналі вхідних документів під номером 639 зроблено такий запис: «27 червня. Начальника С.—Петербургського губернського жандармського управління з повідомленням про виїзд в с. Комарівку* перебуваючого під особливим наглядом поліції студента Костянтина Минятова»⁴. Нижче під номером 704 зазначено: «13 липня. Борзнянського повітового справника з повідомленням про прибуття в с. Комарівку піднаглядного студента Костянтина Минятова»⁵. Точна дата його приїзду в згадане село наводиться в реєстраційному записі під номером 709: «17 липня. Окремого корпусу жандармів ротмістра Безгіна з донесенням про прибуття в с. Комарівку студента Костянтина Минятова 1 липня»⁶. Про від'їзд його з с. Комарівки йдеться в записі за номером 731: «21 липня. Борзнянського повітового справника з повідомленням, що перебуваючий під особливим наглядом поліції студент Костянтин Минятов 17 цього липня виїхав у м. Орел»⁷. Отже, К. О. Минятов жив у с. Комарівці з 1 по 17 липня 1894 р.

Спогади про Володимира Ілліча Леніна, т. I, К., 1969, стор. 237.

² В. П. Кириченко. До історії видання на Україні ленінської праці «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?». — «УІЖ», 1968, № 7, стор. 99—101.

³ Там же, стор. 101.

⁴ Йдеться про виїзд з Петербурга.

⁵ ЦДІА УРСР, ф. 1439, оп. I, спр. 35, арк. 103.

⁶ Там же, арк. 113.

⁷ Там же.

⁸ Там же, арк. 117.

Про перебування К. О. Минятова в цьому селі у липні 1894 р. є свідчення в журналі вихідних документів Чернігівського ГЖУ. 21 липня повідомлялося начальнику Орловського губернського жандармського управління, що піднаглядний студент Костянтин Минятов з 1 липня проживає в с. Комарівці, а 23 липня надіслано лист про вибуття його з Борзнянського повіту до м. Орла⁸.

Слід зазначити, що К. О. Минятов відвідав Комарівку також восени того ж року. Сюди він прибув 24 вересня, а 30-го виїхав у м. Орел і С.—Петербург. Про це можна довідатися з реєстраційних записів, зроблених у журналі вхідних документів у Чернігівське ГЖУ⁹.

Але ленінську працю було видано в Комарівці не восени, а влітку 1894 р. під час першого приїзду К. О. Минятова. Розповідаючи про її видання, М. М. Могилянський у своїх спогадах пише: «Мій приятель М. заарештований в квітні, але звільнений влітку, дістав примірник рукопису цієї статті (йдеться про працю В. І. Леніна «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?» — М. К.), купив друкарську машинку «Cosmopolis» і поїхав до рідних своєї дружини в Борзнянський повіт Чернігівської губернії»¹⁰.

Цікаву сторінку для дослідників про видання згаданої праці на Чернігівщині відкриває записка, надіслана у вересні 1900 р. російським емігрантом К. О. Минятовим з Берліна в міністерство внутрішніх справ у Росії з метою повернутися на Батьківщину¹¹.

Відходячи на той час від революційної діяльності, він писав: «В ніч на 20 квітня 1894 р. попав разом з іншими в Будинок попереднього ув'язнення. ...Майже на другий день після виходу з попереднього ув'язнення я цілком таємно відправився купувати друкарську машинку і все необхідне для виготовлення гектографічної маси, щоб зайнятися на канікули виданням якої-небудь брошури. Тут, до речі, в мої руки попав примірник відповіді, що тільки з'явилась, ... молодих марксистів М. К. Михайловському — «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?». Цій брошурі і судилось було стати об'єктом моєї недовгої, але дуже старанної підпільно-видавничої енергії. Багато її потрібно було, щоб переписати та зняти з гектографа 80 убористих сторінок без сторонньої допомоги, одному, в селі, під добре організованим наглядом, від неуміння обпалюючи собі руки і кожної хвилини роздратовуючись невдачами. По правді можу сказати, що це була сама значна жертва на вівтар російської революції, і, судячи по мірі настирливості волі, найбільший із всіх здійснених мною злочинів»¹².

Далі він зазначав, що «Віддав цілком «склад видання» комусь в маленьке губернське місто».

Оскільки в брошурі, про яку писав К. О. Минятов, мова йшла про Михайловського, то немає сумніву, що в с. Комарівці Борзнянського повіту Чернігівської губернії у період з 1 по 17 липня було видано на гектографі перший випуск книги «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?», в якій В. І. Ленін піддав критиці філософські погляди народників і завдав нищівного удару «критиці» марксизму Михайловським.

М. І. КРЯЧОК

⁸ Там же, спр. 34, арк. 86—87.

⁹ Там же, спр. 35, арк. 149.

¹⁰ М. Могилянський. В девяностые годы. Воспоминания.— «Былое», 1924, № 23, стор. 156.

¹¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, Д-3, 1904, спр. 3508, арк. 2.

¹² Там же, оп. 311, спр. 22, арк. 19—21.

¹³ Там же, арк. 21.

На допомогу викладачу історії

ПРО ВИВЧЕННЯ ТВОРІВ В. І. ЛЕНІНА НА УРОКАХ ІСТОРІЇ

Важливе місце у формуванні основ комуністичного світогляду учнів належить вивченню старшокласниками ленінської теоретичної спадщини, яка озброює їх знаннями найважливіших положень марксистсько-ленінської теорії, допомагає правильно оцінювати історичні явища, сприяє розумінню закономірностей суспільного розвитку та формуванню матеріалістичних поглядів на історію. У цій справі викладачами історії та суспільствознавства вже нагромаджено чималий досвід, який систематично висвітлюється на сторінках журналів «Советская педагогика», «Народное образование», «Преподавание истории в школе», «Радянська школа», «Український історичний журнал».

В останні роки успішному оволодінню школярами ленінською теоретичною спадщиною сприяв ряд таких факторів: удосконалення змісту програми з історії*; складання програм самоосвіти для вчителів історії та суспільствознавства¹; перевидання збірника творів В. І. Леніна для учнів середніх шкіл і середніх спеціальних навчальних закладів²; видання методичних посібників, присвячених вихованню учнів на прикладі життя й діяльності В. І. Леніна³; збільшення тиражів книг про В. І. Леніна та його соратників⁴.

Проведене нами дослідження показало, що учні IX—X класів, як правило, підготовлені до глибокого засвоєння ряду праць В. І. Леніна. Більшість школярів, відповідаючи у письмовій формі на питання про те, як вони ставляться до вивчення творів Володимира Ілліча, зазначала, що ця важлива робота вимагає великої уваги і зосередженості, а окремі юнаки та дівчата навіть висловлювали свої думки з приводу того, як краще її організувати. Так, Люда Д. писала: «Для того, щоб розібратися в творах В. І. Леніна, треба добре знати історичну

* З 1972/73 навчального року передбачено обов'язкове вивчення ленінських творів (або фрагментів з них) і партійних документів на уроках історії в старших класах загальноосвітніх шкіл (Див. Програми середньої школи на 1974/75 навчальний рік. Історія. К., 1974, стор. 32—36).

¹ Див. «Преподавание истории в школе», 1972, № 4; 1973, № 5, 1974, № 1, 3.

² Сборник произведений В. И. Ленина. Для учащихся средних школ и средних специальных учебных заведений, М., 1974.

³ Р. М. Рогова. Примерная программа внеклассных занятий с учащимися VIII и X классов по изучению биографии В. И. Ленина и ленинских заветов молодежи. Методические рекомендации НИИ общих проблем воспитания АПН СССР, М., 1970; Школьникам о В. И. Ленине, М., 1970; Ленинская тема в работе учителя истории. Из опыта работы учителей истории старших классов, М., 1971; Д. Я. Шелухин. Юному поколению — ленинский гарт, К., 1973; О работе с произведениями В. И. Ленина на уроках истории в VIII—IX классах общеобразовательной школы (методическое письмо).— Сборник приказов и инструкций Министерства просвещения РСФСР, № 15, 1974; Про роботу над творами В. І. Леніна на уроках історії у VIII—IX класах загальноосвітньої школи (методичний лист).— Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР, № 16, 1974; та ін.

⁴ В. В. Сальчук. Ленин и теперь живет всех живых. Рекомендательный указатель литературы о В. И. Ленине, М., 1974.

обстановку в момент їх написання». Частина учнів відзначала, що ленінські праці слід вивчати в їх взаємозв'язку і послідовності, що для успішного засвоєння цих праць потрібно мати широкий кругозір.

Незважаючи на певні успіхи у засвоєнні учнями ленінської теоретичної спадщини, проблема міцності та глибини їх знань тих чи інших творів В. І. Леніна все ще залишається гострою. Деякі учні швидко забувають, які саме праці великого вождя вони вивчали, точно не запам'ятовують назви цих праць.

Для того, щоб з'ясувати причини такого явища, 369 учням м. Києва, Київської, Закарпатської та Ворошиловградської областей було задано запитання: «На які труднощі Ви натрапили під час вивчення творів В. І. Леніна?» 21% опитаних не відповіли на це запитання, 30% — зазначили, що особливих труднощів не відчують, 49% — вказали на такі труднощі, як слабкі знання стилю творів В. І. Леніна, невміння зробити узагальнення та висновки з прочитаного тексту. Для 76% опитаних труднощі полягали в тому, що вони недостатньо знали конкретно-історичний та теоретичний матеріал, необхідний для успішного засвоєння ленінських праць.

Зв'язок між знанням програмного матеріалу і обстановки, в якій В. І. Ленін писав свої твори, можна простежити, наприклад, на результатах вивчення старшокласниками таких його праць, як «Марксизм і повстання» та «Поради стороннього». Розкриваючи у письмовій формі суть ленінського вчення про збройне повстання (за названими вище працями), 63% дев'ятикласників не звернули уваги на конкретно-історичний підхід В. І. Леніна до розробки цього важливого питання. Ось чому викладач історії та суспільствознавства повинен навчити учнів узагальнювати історичні факти, співвідносити їх з теоретичними положеннями⁵.

Працюючи над першоджерелами, деякі школярі зустрічаються з багатьма невідомими їм термінами, інколи цілими фразами. Нерозуміння учнями значення таких понять, як «соціал-шовінізм», «буржуазний парламентаризм», «революційне оборонство», «бланкізм», «соціал-демократ», «соціаліст-революціонер», «об'єктивний», «суб'єктивний», нерозрізнення ними деяких близьких за звучанням, але неоднакових, навіть протилежних за змістом слів (наприклад, «національний» і «націоналістичний») ускладнюють засвоєння змісту ленінських праць. Тому слід насамперед подбати про те, щоб навчити їх користуватися словниками, примітками та предметними покажчиками до збірника творів В. І. Леніна для учнів середніх шкіл та середніх спеціальних навчальних закладів⁶. Велику користь у цій справі може принести й систематичне виконання учнями такого нескладного завдання: виписати незнайомі слова і знайти до них пояснення.

Нерідко старшокласники скаржаться, що їм важко виділити вузлові питання та головну ідею того чи іншого першоджерела, простежити її розвиток у працях В. І. Леніна та партійних документах. Це пояснюється невмінням учнів аналізувати фактичний матеріал з класових, партійних позицій, відсутністю у них навичок самостійної роботи над пер-

⁵ Див. Д. Я. Казак. Раскрытие исторической обусловленности произведений В. И. Ленина и их значения.— «Преподавание истории в школе», 1972, № 2; А. А. Янко-Триницкая. О соотношении фактов и обобщений в процессе обучения истории в старших классах.— «Преподавание истории в школе», 1974, № 6.

⁶ Див. Г. В. Клокова. Раскрытие основ ленинской теории социалистической революции в курсах истории IX класса.— «Преподавание истории в школе», 1974, № 2; О. В. Сидорова. Изучение произведений В. И. Ленина и документов КПСС по вопросам социалистического строительства.— «Преподавание истории в школе», 1974, № 2.

шоджерелами. Нерідко старшокласники не вміють складати план, тези та конспекти прочитаного, застосовувати теоретичні положення, що містяться в лєнінських працях, до оцінки конкретних подій і фактів. «Люди й не підозрюють,—говорив якось великий німецький поет і мислитель Й.-В. Гете,—скільки зусиль і часу слід затратити, щоб навчитись читати. Я сам на це використав 80 років і все ж не можу сказати, що цілком досяг мети».

Уміння читати твори класиків марксизму-лєнізму вимагає не тільки відповідної підготовки, а й терпіння, наполегливості. У цьому зв'язку учням доцільно навести слова В. І. Лєніна з його лекції, прочитаної перед слухачами Комуністичного університету ім. Я. М. Свердлов: «Я сподіваюсь...,—говорив Володимир Ілліч,—що в доповнення до бесід і лекцій ви присвятите певний час читанню хоча б деяких з найголовніших творів Маркса і Енгельса. ...Зразу декого, може, й відстрашить трудність викладу,—треба ... попередити, що цим не слід бентежитись, що незрозуміле на перший раз при читанні буде зрозуміле при повторному читанні...»⁷.

Викладач повинен добиватися, щоб кожен учень, прочитавши лєнінський твір, зробив відповідні записи. Обов'язок учителя, зазначається в пояснювальній записці до шкільної програми з історії,—навчити школярів складати план і тези прочитаного твору, оформляти виписки, конспектувати першоджерела, готувати за ними доповіді та реферати⁸. Оскільки старшокласники здебільшого ще не вміють складати конспектів, а лише механічно переписують текст, ми зупинимось на методиці цієї форми учнівських записів дещо детальніше*.

Конспект—це стислий самостійний виклад основних ідей, положень і висновків, що містяться у першоджерелі, в їх логічній послідовності. Він повинен відбивати схему роботи над твором, відображати уміння учнів застосовувати теоретичні положення лєнінських праць до аналізу конкретних історичних явищ і через помітки, зауваження, відомості, почерпнуті з інших джерел, показувати ставлення читача до прочитаного.

Основи конспектування учні засвоюють у VIII класі. Однак, якщо перед дев'яти- чи десятикласниками ставиться завдання конспектувати першоджерело (фрагмент), їм не зайве повторити основні вимоги до конспекту, ще раз нагадати про його роль у кращому засвоєнні матеріалу, підкреслити, що взірцем для кожного з нас мають бути лєнінські конспекти⁹.

Після того, як школярі ознайомляться з конспектами вождя, звертаємося до них із запитанням: «Які риси характерні для лєнінського конспекту?» і спільними зусиллями встановлюємо: 1. Володимир Ілліч записував найголовніші положення першоджерела, вказуючи при цьому главу, розділ, сторінку; 2. Найважливіші місця В. І. Лєнін позначав спеціальними знаками (наприклад, NB—нотабене—замість добре—тощо); 3. На полях своїх конспектів він робив зауваження, в яких давав оцінку прочитаному, пропонував власні формулювання; 4. Конспект В. І. Лєніна має таку надзвичайно раціональну форму: глава (розділ) та сторінка першоджерела, основний зміст прочитаного, зауваження.

⁷ В. І. Лєнін. Повне зібрання творів, т. 39, стор. 60—61.

⁸ Програми середньої школи на 1974/75 навчальний рік. Історія, К., 1974, стор. 30—31.

⁹ Цю роботу доцільно проводити під час факультативних занять, у постійно діючих семінарах і гуртках.

¹⁰ Див., наприклад, В. І. Лєнін. Повне зібрання творів, т. 28.

На закінчення цієї бесіди вчитель розповідає про те, якого великого значення надавав Володимир Ілліч конспектуванню, й цитує з цього приводу такі лєнінські слова: «...У конспекті окремі фрази і навіть окремі слова мають незрівнянно важливіше значення, ніж у широкому і детальному викладі»¹⁰.

Використання тієї чи іншої форми записів залежить насамперед від характеру твору, що вивчається, та завдань, які ставить учитель перед учнями. Зокрема, великий ефект під час вивчення праць В. І. Леніна дає складання розгорнутого плану і тез. Цю форму доцільно застосовувати, наприклад, у роботі над статтею «Три джерела і три складові частини марксизму», в якій стисло викладено структуру марксизму як цілісної і стрункої системи філософських, економічних і соціально-політичних поглядів та розкрито логічний зв'язок між її складовими частинами.

Працюючи над тими творами В. І. Леніна, в яких міститься велика кількість фактичного матеріалу або відображена полеміка, обумовлена внутріпартійною чи міжпартійною боротьбою (наприклад, «Доповідь про революцію 1905 року»), записи доцільніше вести у вигляді конспекту.

В тому випадку, коли учням дається завдання простежити розвиток певної ідеї у ряді творів К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна та партійних документах, найкращою формою є доповідь або реферат.

Результати нашого дослідження свідчать, що учні не завжди вміють застосовувати теоретичні положення, які містяться в працях В. І. Леніна, під час вивчення ними конкретного історичного матеріалу. Так, у процесі підготовки і проведення семінарського заняття на тему «Лєнінський план побудови соціалізму і його здійснення в СРСР» виявилось, що багатьом дев'ятикласникам важко встановити взаємозв'язок між лєнінським планом побудови соціалізму і теорією соціалістичної революції. Не всі вони достатньою мірою показують значення критики В. І. Леніним сухановської концепції соціалістичної революції для будівництва соціалізму в нашій країні, а розглядаючи історичне значення побудови соціалізму в СРСР, не завжди роблять висновок про те, що в цьому й виявилось торжество лєнінських ідей, що, побудувавши соціалізм, радянські люди переконливо спростували твердження наших ідейних ворогів про неспроможність трудящих створити нове суспільство.

Щоб навчити школярів умінню використовувати теоретичні положення, викладені в лєнінських працях, для аналізу суспільних явищ слід, по-перше, на конкретних прикладах показувати старшокласникам, як, творчо застосовуючи теорію класової боротьби і соціалістичної революції, класики марксизму-лєнінізму безпомилково оцінювали ту чи іншу історичну ситуацію, що створювалася на даний момент (наприклад, обґрунтування В. І. Леніним необхідності підписання Брестського мирного договору), а по-друге, постійно домагатися, щоб, розкриваючи будь-яке передбачене програмою курсу історії чи суспільствознавства питання, учні спиралися на теоретичні положення тих лєнінських праць, які вони вже вивчали.

Обов'язок учителя — допомогти старшокласникам подолати ті труднощі, які трапляються при вивченні ними творів В. І. Леніна. Це, безумовно, сприятиме свідомому, творчому засвоєнню учнями навчального матеріалу.

Н. С. РАСКІНА

¹⁰ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 4, стор. 39.

ОХОРОНА І ВИКОРИСТАННЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

УВІЧНЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ РСР ПОДВИГУ РАДЯНСЬКОГО НАРОДУ У ВЕЛИКІЙ ВІТЧИЗНЯНІЙ ВІЙНІ

Минають роки і десятиріччя, але радянський народ не забуває і ніколи не забуде подвиги воїнів Червоної Армії, здійснені в роки Великої Вітчизняної війни. Про масовий героїзм солдатів та офіцерів, виявлений під час захисту і визволення України, свідчить той факт, що з майже 12 тис. Героїв Радянського Союзу близько 4 тис. представників понад 40 національностей здобули це високе звання в битвах на її землі, а більш як 1100 військовим з'єднанням присвоєно почесні найменування міст і населених пунктів нашої республіки¹. Як підкреслюється у постанові ЦК Компартії України «Про відзначення тридцятиріччя визволення Радянської України від німецько-фашистських загарбників», трудящі УРСР глибоко вдячні всім народам-братом за допомогу у визволенні української землі від загарбників, свято бережуть пам'ять про героїв та їх подвиги².

На Україні ще в роки війни почали дбати про те, щоб ратні подвиги воїнів і партизанів назавжди залишились у пам'яті народній. 1 квітня 1944 р. ЦК КП(б)У і уряд республіки прийняли постанову «Про благоустрій могил і увічнення пам'яті воїнів, які полягли в боротьбі за визволення і незалежність Радянської Вітчизни». Відповідно до неї місцеві органи влади, партійні і комсомольські комітети мали взяти на облік та впорядкувати всі поховання воїнів і встановити на їх могилах пам'ятники³. В зв'язку з цим було оголошено ряд конкурсів на кращі проекти військових кладовищ і надмогильних пам'ятників. Уже у квітні 1945 р. Раднарком УРСР затвердив і рекомендував до виготовлення 25 таких типових проектів⁴. До 1964 р. на військових кладовищах і братських могилах було встановлено 8496 пам'ятників⁵. Серед них своєю монументальністю виділяється пам'ятник М. Ф. Ватутіну в Києві, відкритий 1948 р. Іменами героїв названо багато вулиць, площ, колгоспів, радгоспів і населених пунктів.

Особливо широкого розмаху всенародний рух за увічнення пам'яті героїв та їх подвигів, що розгорнувся під гаслом «Ніхто не забутий, ніщо не забуте», набрав наприкінці 60-х років, коли вся країна готувалася урочисто відзначити 20-річчя перемоги над фашистською Німеччиною та піввіковий ювілей Великого Жовтня. Цьому значною мірою сприяло прийняття в 1966—1968 рр. ЦК Компартії України і Радою Міністрів УРСР ряду постанов, зокрема про впорядкування пам'ятника-музею визволення Києва в с. Нові Петрівці; про спорудження обелісків у зв'язку з відзначенням 25-річчя Корсунь-Шевченківської битви; про спорудження пам'ятних обелісків у місцях, зв'язаних з початком і

¹ «Радянська Україна», 19 жовтня 1974 р.

² «Радянська Україна», 11 квітня 1974 р.

³ Законодавство про пам'ятники історії та культури. Збірник нормативних актів, К., 1970, стор. 32.

⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 4906, оп. 1, спр. 1332, арк. 63.

⁵ Архів Міністерства культури УРСР, ф. 4, оп. 10, спр. 230, арк. 59—60.

завершенням визволення України від німецько-фашистських загарбників; про встановлення в м. Києві монумента бойової слави радянських танкістів та ін.⁶

1965 р. у нашій країні виник чудовий рух молоді — Всесоюзний похід по місцях революційної, бойової і трудової слави радянського народу, який став для юнаків і дівчат школою патріотичного та інтернаціонального виховання. Тільки на Україні до 50-річчя ЛКСМУ марш-рутами незабутніх подій пройшло більше 5 млн. чол., які встановили імена 25 тис. раніше невідомих героїв, виявили сотні могил воїнів тощо⁷.

Великого поширення в містах і селах республіки набрав патріотичний почин по увічненню пам'яті односельців, товаришів по роботі, які загинули на фронтах Великої Вітчизняної війни. Лише до 50-річчя Великого Жовтня в УРСР їм було встановлено 1320 пам'ятників, відкрито сотні народних музеїв⁸. Активну участь у збереженні та популяризації пам'яток Великої Вітчизняної війни брали активісти Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури, заснованого в 1966 р.

З 2 по 9 травня 1967 р. в містах і селах України було проведено «Тиждень пам'яті героїв», під час якого більше 3,5 млн. чол. взяли участь у спорудженні пам'ятників, упорядкуванні могил героїв, посадці дерев у меморіальних парках, алеях тощо⁹. Згодом цей «Тиждень» став традиційним. «Розпочато хорошу і благородну справу! — писав С. М. Будьонний, коли узнав, що бюро Львівського обкому партії та облвиконком прийняли постанову про увічнення пам'яті бійців і командирів 41-ї стрілецької дивізії, які в перші дні війни громили ворога в районі Рава-Руської. — Пам'ять про доблесних радянських патріотів повинна завжди жити в серцях народу. Увічнити її повинні ми, за чіє щастя билися і перемагали, не шкодуючи свого життя, мужні сини і дочки нашої великої Вітчизни»¹⁰.

На спорудження і реставрацію пам'яток Великої Вітчизняної війни Комуністична партія і Радянський уряд виділяли значні асигнування. Лише в 1968—1969 рр. на ці потреби у республіці було відпущено 2723 тис. крб.¹¹, не рахуючи коштів підприємств, колгоспів і радгоспів. Чимало монументів і обелісків збудовано на гроші, зароблені трудящими під час суботників та недільників. Це — одна з найактивніших форм залучення трудящих, насамперед молоді, до справи увічнення пам'яті героїв. Наприклад, на Харківщині в 1967—1971 рр. за активною участю громадськості було відкрито 955 пам'ятних знаків, 850 меморіальних дощок, взято на облік 940 могил воїнів¹².

Протягом кількох останніх років реконструйовано багато військових кладовищ, братських та одиночних поховань. На них встановлено нові меморіальні пам'ятники, надгробні плити. Так, у 1966—1971 рр. на Львівщині реконструйовано 23 великі військові кладовища та братські могили¹³. Нині в області взято на облік більше 170 військових кладо-

⁶ Законодавство про пам'ятники історії та культури, стор. 219, 222, 226—228.

⁷ 50 років ЛКСМУ. Документи і матеріали, К., 1970, стор. 45.

⁸ Архів Міністерства культури УРСР, ф. 4, оп. 10, спр. 322, арк. 183.

⁹ Вісник Київського університету, № 2. Серія історії КПРС, К., 1968, стор. 67.

¹⁰ «Вільна Україна», 8 січня 1966 р.; Партархів Львівського обкому Компартії України, ф. 3, оп. 3, спр. 1714, арк. 19.

¹¹ «Пам'ятники України», 1970, № 3, стор. 6.

¹² «УІЖ», 1972, № 4, стор. 6; «Пам'ятники України», 1970, № 3, стор. 16.

¹³ «Ленінська молодь», 13 червня 1974 р.

вищ, братських могил, на яких встановлено майже 3 тис. меморіальних знаків¹⁴.

Партійні органи завжди акцентували увагу на необхідність гідно увічнити героїзм радянського народу в роки війни засобами монументальної пропаганди. У ряді міст і сіл України вже споруджено величні комплекси, в усіх обласних і багатьох районних центрах на військових кладовищах та могилах Невідомого воїна горить вічний вогонь Слави.

Завдяки великій роботі, проведеній партійними і радянськими органами за активною участю громадськості, на Україні на честь полеглих героїв споруджено близько 27 тис. пам'ятників і обелісків, що стали немовби легендарними сторінками літопису священної війни¹⁵. У дні великих свят і ювілеїв тут проводяться уроки мужності, школярів приймають у жовтенята і піонери, відбуваються зустрічі представників трьох поколінь, вручаються нагороди тощо.

Багато пам'ятників встановлено на місцях подій, пов'язаних з початковим періодом війни. Меморіальний комплекс на території колишньої 13-ї застави в с. Скоморохи на Львівщині розповідає про мужність 35 прикордонників, які 11 днів і ночей 1941 р. захищали рубежі рідної Вітчизни від фашистських орд. У 1965 р. командирі цієї застави О. П. Лопатіну посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу, його ім'ям названо місцевий колгосп, середню школу, одну з прикордонних застав¹⁶.

На честь героїчного вчинку старшини Видранецької прикордонної застави І. І. Пархоменка та мужнього комсомольця-прикордонника 7-ї Цуцнівської застави В. В. Петрова, який, прикриваючи переправу через Західний Буг, знищив майже роту фашистів, Указом Президії Верховної Ради УРСР села Видранка і Цуцнів (на Волині) перейменовано на Пархоменкове і Петрове¹⁷. На могилах героїв споруджено обеліски. В Дубно, на одному з будинків вулиці ім. Героя Радянського Союзу льотчика І. І. Іванова, який уже в перші години Великої Вітчизняної війни таранив ворожий бомбардувальник, встановлено меморіальну дошку¹⁸.

Невмирущою славою вкрили себе захисники міст-героїв Києва, Одеси і Севастополя, оборона яких мала важливе воєнно-політичне і стратегічне значення. Увічнюючи їх подвиги, Радянський уряд встановив медалі за оборону Києва, Одеси і Севастополя, якими було нагороджено десятки тисяч чоловік. Нещодавно до славної плеяди міст-героїв ввійшло й місто Керч, якому це високе звання присвоєно за масовий героїзм, мужність і стійкість його мешканців та радянських бійців і командирів, виявлені в роки війни, та у зв'язку з 30-річчям визволення Криму¹⁹.

Про славних захисників Вітчизни розповідають багато меморіальних знаків. Так, 1965 р. в Голосіївському парку культури і відпочинку ім. М. Т. Рильського столиці України відкрито обеліск Слави героїчним захисникам Києва, а в 1973 р. на південній околиці міста, де у липні—вересні 1941 р. відрізані від своїх військ вели нерівний поєдинок з фашистами кулеметники 28-го окремого батальйону Київського

¹⁴ «Жовтень», 1974, № 7, стор. 103.

¹⁵ «Радянська Україна», 19 жовтня 1974 р.

¹⁶ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 1, К., 1967, стор. 65.

¹⁷ Історія міст і сіл Української РСР. Волинська область, К., 1970, стор. 147.

¹⁸ СССР в Великой Отечественной войне. 1941—1945. Краткая хроника, М., 1970, стор. 14; Г. Сербін. Ровенщина, Львів, 1970, стор. 102.

¹⁹ «Правда», 15 вересня 1973 р.

укріпленого району, поблизу напівзруйнованого дота № 210 споруджено дві стели і посаджено алею тополь²⁰.

На колишньому Головному рубежі оборони Одеси нині створено «Зелену смугу Слави», що простяглася на 60 км навколо міста-героя. Ця серія монументальних знаків — одна з найвизначніших пам'яток Великої Вітчизняної війни, яких в Одеській області налічується більше 1100²¹.

Поблизу с. Верхньосадове, там, де знаходився дзот № 11, і в районі перебування 365-ї зенітної батареї, воїни яких особливо відзначилися під час оборони Севастополя, височать величні пам'ятники.

Заповідником оголошено Аджимушкайські катакомби, де в 1941—1942 рр. вели мужню боротьбу воїни підземного гарнізону, серед яких було багато жінок і дітей. На їх братській могилі в Керчі встановлено меморіальну плиту²².

Чимало пам'ятників, що увічнюють дружбу радянських громадян з патріотами інших країн та їх спільну боротьбу проти фашизму, споруджено в УРСР. Так, у с. Соколів на Харківщині, де 8 березня 1943 р. 1-й Чехословацький піхотний батальйон дістав перше бойове хрещення, відкрито меморіальний комплекс²³. У 1967 р. трудящі с. Коропець на Тернопільщині відкрили пам'ятник своїй землячці, польській громадянці А. Кживонь, яка добровільно пішла на фронт і загинула в бою під Ніколенки—Леніно. За мужність і героїзм вона першою з жінок нагороджена найвищим польським військовим орденом «Віртуті мілітарі»²⁴.

У день 25-річчя перемоги над фашистською Німеччиною у Львові відкрито один з кращих пам'ятників України, споруджений на кошти місцевого населення,— монумент Слави Радянської Армії²⁵. Він символізує непорушну єдність армії і народу, її героїчні звершення та історичні події, що мали вирішальне значення для долі трудового народу західноукраїнських земель,— визвольні походи Червоної Армії 1939 та 1944 рр. на Західну Україну. Його авторському колективу присуджено Державну премію Української РСР ім. Т. Г. Шевченка та Золоту медаль ім. М. Б. Грекова²⁶.

Монументи і обеліски відкрито на місцях таборів смерті і гетто, в яких у період тимчасової окупації України німецько-фашистськими загарбниками загинуло більше 5250 тис. чол. Як відомо, загарбники стерли з лиця землі близько 250 населених пунктів республіки, зокрема лише на Волині — 97²⁷. Величний комплекс, що є значним досягненням радянської монументалістики, створено в 1967 р. у Володимирі-Волинському, де влітку 1941 р. окупанти відкрили 2 концентраційних табори для полонених — так званий панцерний і табір № 365, в яких було замучено понад 56 тис. в'язнів²⁸. Пам'ятники жертвам фашизму споруджено в Києві, Донецьку, Сімферополі, Ровно, Рава-Руській, у

²⁰ «Пам'ятники України», 1974, № 1, стор. 56.

²¹ «Пам'ятники України», 1969, № 1—2, стор. 39; 1973, № 2, стор. 65.

²² «Пам'ятники України», 1971, № 3, стор. 44—48.

²³ Историко-революционные памятники СССР. Краткий справочник, М., 1972, стор. 220—221.

²⁴ «Вільне життя», 20 травня 1967 р.

²⁵ «Образотворче мистецтво», 1970, № 6, стор. 4—6.

²⁶ «Культура і життя», 16 травня 1974 р.

²⁷ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 3, К., 1969, стор. 148—149.

²⁸ Історія міст і сіл Української РСР. Волинська область, К., 1970, стор. 103; «Радянська Україна», 12 лютого 1967 р.

с. Кортеліси на Волині та інших населених пунктах. Під охорону держави взято місце колишнього Янівського табору смерті у Львові, де було замордовано понад 200 тис. цивільних громадян і військовополонених²⁹.

Незважаючи на жорстокі репресії, радянські люди не припиняли боротьби проти загарбників. Про це свідчать, зокрема, численні монументальні комплекси, обеліски, меморіальні дошки. Наприклад, у с. Котельва Полтавської області споруджено пам'ятник одному з найвидатніших організаторів партизанського руху на Україні двічі Герою Радянського Союзу С. А. Ковпаку. В Спадщанському лісі, де почалося формування його загону народних месників, відкрито монумент «Партизанська слава». 1965 р. в Яремчі на честь знаменитого Карпатського рейду, здійсненого з'єднанням С. А. Ковпака, та народних месників, які загинули в серпні 1943 р. у боях з ворогом, було відкрито музей партизанської слави, а в 1967 р.— один з кращих пам'ятників на військово-патріотичну тематику. На місці бою поблизу с. Білі Ослави трудящі Надвірнянського району та колишні партизани в 1966 р. заклали парк бойової слави³⁰.

Меморіальні комплекси споруджено в с. Лопатині, де перебували партизанські з'єднання Д. М. Медведєва і М. І. Наумова, та поблизу с. Лобна на Волині, де розміщувалися Волинський підпільний обком партії і штаб Чернігівсько-Волинського з'єднання О. Ф. Федорова. Майже 600 пам'ятників героям Великої Вітчизняної війни спорудили трудящі «партизанського краю» — Ровенщини³¹. Зокрема, 2 монументи було відкрито в 1967 р. у с. Дібрівськ, в якому перебували обласний підпільний комітет партії, обласний штаб партизанського руху та редакція газети «Червоний прапор».

Багато монументальних творів розповідають про подвиги легендарного розвідника М. І. Кузнецова. На його честь названо чимало вулиць, піонерських загонів та дружин, а чудові пам'ятники герою споруджені в Ровно (1961 р.) на площі, що носить його ім'я, та у Львові (1962 р.). Щороку у День Перемоги молодь Львова проводить традиційну легкоатлетичну естафету на приз М. І. Кузнецова.

У Дніпропетровську були відкриті пам'ятники й меморіальні знаки секретареві підпільного обкому партії М. І. Сташкову, в с. Микулинці на Тернопільщині — керівникові підпільної партійної організації Я. О. Кравченку, в Запоріжжі — членам підпільної групи «Ревком» тощо.

Пам'ятники і обеліски, що увічнюють подвиг юнаків та дівчат у роки війни, встановлені у Керчі, Донецьку, Краснодарі, Полтаві, селах Березівка на Одещині, Кримка на Миколаївщині, Зелена на Прикарпатті, Ізяслав на Хмельниччині та багатьох інших.

Радянські люди вписали яскраві сторінки в історію антифашистського руху Опору, що розгорнувся в поневолених країнах Європи, і трудящі цих держав свято шанують пам'ять про них. Так, серед 220 імен національних героїв руху Опору Франції, викарбуваних на Арраській стіні, є й ім'я відважного партизана-підпільника В. В. Порика, який очолював партизанський загін і був одним з керівників підпільного центру на півночі країни. На могилі героя в місті Енен-Льєтарі встановлено пам'ятник. На Вінниччині, де народився герой, відкрито меморіаль-

²⁹ Нариси історії Львова, Львів, 1956, стор. 312; «Лепінська молодь», 13 червня 1974 р.

³⁰ Музей партизанської слави, Ужгород, 1971, стор. 40; «Прикарпатська правда», 27 квітня 1966 р.

³¹ Історія міст і сіл Української РСР. Ровенська область, К., 1973, стор. 51.

ний музей, споруджено бюст, а с. Соломірці перейменовано на с. Порик³².

До 30-річчя визволення Радянської України та 30-річчя Перемоги над фашистською Німеччиною партійні, радянські і громадські органи провели велику роботу щодо встановлення імен невідомих раніше героїв, впорядкування меморіальних місць. Наприклад, нещодавно у Львові урочисто відкрито військовий меморіал, де поховано майже 3 тис. радянських воїнів³³, споруджуються монументальні знаки на місцях розгрому влітку 1944 р. військами 1-го Українського фронту бродівського угруповання противника тощо.

Визначною подією в житті трудящих нашої республіки стало відкриття в Києві 17 жовтня 1974 р. Українського державного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр., в якому зібрано більше 6 тис. дорогоцінних реліквій немеркнучого подвигу радянського народу.

Все це, безумовно, сприяє патріотичному вихованню молодого покоління і водночас свідчить про глибоку шану радянських людей до пам'яті тих, хто в грізні роки Великої Вітчизняної війни ціною свого життя врятував світ від «коричневої чуми» фашизму.

В. П. БАДЯК

³² Легендарний Базиль, Одеса, 1974, стор. 3.

³³ Партархів Львівського обкому Компартії України, ф. 3, оп. 8, спр. 2136, арк. 227; «Ленінська молодь», 27 липня 1974 р.

Наш календар

50-РІЧЧЯ XIV КОНФЕРЕНЦІЇ РКП(б)

Важливе місце в історії нашої партії належить XIV конференції РКП(б), що відбулася 27—29 квітня 1925 р. у Москві. На ній було присутніх 178 делегатів з ухваль-

ним голосом і 392 з дорадчим. За соціальним складом було: робітників—51,4%, селян—6,2%, представників інтелігенції—42,4%¹. Конференція творчо розробила і конкретизувала ленінське вчення про перемогу соціалізму в одній країні, накреслила й науково обґрунтувала завдання господарського будівництва, засудила троцькістів та інших опортуністів, які твердили про неможливість перемоги соціалізму в СРСР.

Конференція обговорила такі питання: партійно-організаційні, про кооперацію, сільськогосподарський податок, металопромисловість, зміцнення революційної законності, про розширений пленум ВККІ.

На основі здійснення нової економічної політики, відзначалося в матеріалах конференції, успішно розвивалося народне господарство країни. Значних успіхів було досягнуто у відбудові важкої промисловості. Так, до квітня 1925 р. вже діяло 5 тис. електростанцій потужністю 1,5 млн. квт., стали до ладу нові заводи, домни, шахти, збільшився видобуток вугілля, нафти, зросла продуктивність праці, рентабельність підприємств, промисловість досягла 70% довоєнної. Партія і держава вжили ряд заходів щодо дальшого піднесення сільського господарства. Прискорювався кооперативний рух на селі. В 1925 р. народне господарство країни наблизилося до довоєнних розмірів². Відбудовчий період було успішно завершено. На чергу висувалося завдання побудови соціалізму в СРСР.

Проти ленінського плану будівництва соціалізму в Радянському Союзі виступили троцькісти, праві та «ліві» опортуністи. Троцькісти твердили, що в економічно і технічно відсталій Радянській країні в умовах капіталістичного оточення і стабілізації капіталізму, без державної підтримки перемігшого європейського пролетаріату побудувати соціалізм в СРСР неможливо. Зінов'єв і Каменєв, на словах виступаючи проти подібних звинувачень, фактично виправдовували троцькізм, намагалися «узаконити» його, як «різновидність марксизму». Вони стали на шлях створення фракційного угруповання, яке, хоч і звалось «новою опозицією», мало відверто троцькістський характер. «Нова опозиція» перекручувала політику партії в селянському питанні, положення нової економічної політики, принципи внутріпартійного розвитку.

У квітні 1925 р. відбувся V розширений пленум ВККІ, що розглянув завдання компартій в умовах тимчасового спаду революційного руху в Європі, засудив троцькізм, як дрібнобуржуазний ухил. ЦК і Політбюро обговорили підсумки роботи пленуму, піддали критиці й відхилили представлений Зінов'євим проект тез «Про завдання Комінтерну і РКП(б) у зв'язку з розширеним пленумом ВККІ». У ньому, всупереч вченню В. І. Леніна, Зінов'єв проводив троцькістську тезу про те, що перемога соціалізму можлива лише в міжнародному масштабі. Комісія Політбюро переробила цей проект, додавши до нього пункт, який обґрунтовував ленінське положення про можливість перемоги соціалізму в СРСР в умовах спаду революційного руху, і зробила висновок, що «перемога соціалізму (не в розумінні *остаточної* перемоги) безумовно можлива в одній країні»³.

XIV конференція обговорила ці тези, ухвалила їх і прийняла як резолюцію. Ця резолюція є зразком творчого розвитку марксизму-ленінізму з урахуванням міжнародного становища: тимчасової стабілізації капіталізму і наступу буржуазії на революційний рух у ряді країн. Конференція наголосила, що це була лише тимчасова нестійка стабілізація, бо сама природа капіталізму неминуче вела до загострення його суперечностей, нових криз і піднесення революційного руху. Вона не вела до

¹ Четырнадцатая конференция Российской Коммунистической партии (больше-виков). Стенографический отчет (далі — Четырнадцатая конференция РКП(б)), М.—Л., 1925, стор. 319—320.

² Там же, стор. 153.

³ КПРС в резолюциях і рішеннях з'їздів, конференцій і Пленумів ЦК, ч. II, К., 1954, стор. 160.

порушення рівноваги на користь буржуазії, тому що мова повинна йти *«не про одну стабілізацію, а про дві стабілізації»*⁴.

Конференція дала наукову характеристику соціалістичної стабілізації як міцної і постійної, що виходила з самої природи нового суспільного ладу.

Конференція розглянула проблему революційної ситуації, відмітила, що спад розвитку світової революції — явище тимчасове, в світі залишається загальна революційна ситуація, і «саме існування СРСР продовжує революціонізувати весь світ»⁵.

У рішеннях XIV конференції знайшла дальший творчий розвиток ленінська концепція повної і остаточної перемоги соціалізму в Радянському Союзі. Партія науково вирішила питання про шляхи і умови побудови соціалізму в одній країні, яка перебувала в капіталістичному оточенні. «Коли країна стала на шлях величезних перетворень, тоді заслугою цієї країни і партії робітничого класу, перемігшого в цій країні, є те, що до завдань, які ставилися раніше абстрактно, теоретично, ми щільно підійшли практично»⁶.

Проблему перемоги соціалізму в СРСР партія розглядала у двох аспектах.

По-перше, йшлося про можливості повної перемоги соціалізму з точки зору внутрішніх умов. Розглядаючи питання з цього боку, Комуністична партія підкреслювала, що наша країна має для цього все необхідне: політичну владу в руках пролетаріату, міцний союз робітничого класу з селянством, командні висоти в руках держави, природні багатства і, найголовніше, на чолі народу стояла Комуністична партія. Тому радянські люди, як записано в постанові конференції, повинні «працювати над створенням соціалістичного господарства в СРСР», повинні «сміливо і рішуче будувати соціалізм уже тепер»⁷.

Конференція підкреслила також, що перемога соціалізму в СРСР не може стати остаточною, поки наша країна знаходиться в капіталістичному оточенні, поки існує зовнішня загроза реставрації капіталізму. «Єдиною гарантією остаточної перемоги соціалізму, тобто гарантії від реставрації, є переможна соціалістична революція в ряді країн»⁸.

Після перемоги радянського народу в Великій Вітчизняній війні і створення світової соціалістичної системи, розгорнувся комуністичний, робітничий і національно-визвольний рух. У Програмі КПРС записано: **«Соціалізм переміг у Радянському Союзі повністю і остаточо»**⁹.

За рішенням XIV конференції було подано допомогу братнім комуністичним партіям у визначенні вірної тактики боротьби в період першого етапу загальної кризи капіталізму.

Курс XIV конференції на перемогу соціалізму висунув нові господарські завдання. На конференції виступив голова ВРНГ Ф. Е. Дзержинський з доповіддю «Про металопромисловість». Він відмітив, що «саме металопромисловість є тим **мінімумом**, який визначає собою загальний темп і загальний стан усього нашого народного господарства»¹⁰.

Багато галузей господарства, наприклад, машинобудування, транспорт, електрифікація відчували постійну потребу в металі, а виробництво металопромисловості до 1925 р. не досягло і половини довоєнного рівня. В резолюції «Про металопромисловість» намічені перспективи її дальшого розвитку. Конференція визнала за необхідне прискорити виробництво в цій галузі, розширити програму металопромисловості не на 15, а на 26% розробити план її розвитку на три роки, відбудувати і переобладнати 16 доменних печей, довести їх кількість до 43¹¹, залучати до виготовлення металовиробів кустарів, підвищити продуктивність праці.

XIV конференція обговорила питання партійного будівництва, дала глибокий аналіз стану партійної роботи, виходячи з ленінських вказівок, визначила її завдання.

Велику увагу конференція приділила політиці партії на селі, оскільки від дальшого зростання продуктивності сільського господарства залежали темпи завершення відбудови промисловості і зростання економічного потенціалу країни в цілому. З метою зміцнення соціалістичних елементів в народному господарстві конференція прийняла рішення ширше розгорнути товарообіг, товарногрошові відносини на основі нової економічної політики.

В доповіді О. Д. Цюрупи «Про сільськогосподарський податок» відзначалась необхідність покращання системи оподаткування. Було прийнято рішення, починаючи з 1926 р. знизити загальний розмір єдиного сільськогосподарського податку з 470 до

⁴ Там же, стор. 157.

⁵ Там же.

⁶ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 36, стор. 360.

⁷ КПРС в резолюціях..., ч. II, стор. 157, 161.

⁸ Там же, стор. 160.

⁹ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1962, стор. 4.

¹⁰ Четырнадцатая конференция РКП(б), стор. 151—152.

¹¹ Там же, стор. 157; КПРС в резолюціях..., ч. II, стор. 153.

280 млн. крб., з якого для потреб місцевого бюджету виділялося 100 млн. крб. (проти 45 млн. крб. в 1923 р.)¹².

Визначаючи податкову політику на селі, конференція виходила перш за все з класових інтересів, враховуючи характер селянських господарств. В резолюції з даного питання вказувалось: «забезпечити інтереси малоімущих і середняцьких верств населення»¹³; було вирішено також винести на обговорення чергового з'їзду основні положення нового закону про сільськогосподарський податок.

В центрі уваги конференції була турбота про дальший розвиток продуктивних сил на селі, викорінення залишків «воєнного комунізму», перехід дрібного селянського виробництва до соціалістичного. Головним засобом досягнення цього була кооперація — «основна суспільно-економічна форма зв'язку між державним господарством і дрібним товаровиробником села»¹⁴. Сільськогосподарська кооперація повинна приділити першочергову увагу організації кредиту, збуту, постачанню і переробці сільськогосподарських продуктів, подавати допомогу малоімущим селянам шляхом організації артілей, товариств та комун. Особливе значення надавалось зміцненню технічної бази колгоспів. В резолюції «Про кооперацію» визначено конкретні шляхи і форми розвитку її.

Конференція узагальнила досвід роботи партії по посиленню діяльності Рад, залученню до їх роботи широкого селянського активу. Велику увагу було приділено питанням дальшого розгортання культурного будівництва на селі, покращанню роботи шкіл, бібліотек, хат-читалень, активізації шефства робітників на селі.

Велику увагу конференція приділила боротьбі з порушеннями партійної демократії, поліпшенню підготовки партійних кадрів.

Успішне розв'язання проблеми господарського будівництва вимагало посилення уваги до питань комуністичного виховання трудящих. Конференція наголосила на необхідності піднесення партійного керівництва школами політграмоти, марксистськими гуртками.

XIV конференція накреслила заходи щодо посилення партійного керівництва комсомолом, зміцнення кадрів комсомольського активу. Для виховання молоді вирішено було створити, крім комсомольського журналу, центральну комсомольську газету¹⁵.

Рішення XIV партійної конференції мають історичне значення. Вони підтвердили ленінський курс на перемогу соціалізму в СРСР, надали йому силу партійного закону, згуртували партію, зміцнили єдність її рядів на основі ленінізму, дали рішучу відсіч троцькістській опозиції, мобілізували партію і радянський народ на творчу роботу по виконанню конкретних завдань будівництва соціалізму, подали допомогу братнім комуністичним партіям у виробленні вірної тактики.

А. К. Кура с

¹² Четырнадцатая конференция РКП(б), стор. 62—63.

¹³ КПРС в резолюціях..., ч. II, стор. 140.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Там же, стор. 137—138.

50-РІЧЧЯ ІХ ВСЕУКРАЇНСЬКОГО З'ЇЗДУ РАД

Всеукраїнські з'їзди Рад, як і з'їзди Рад інших радянських республік, були однією з найважливіших форм прояву соціалістичного демократизму в дії, яскраво свідчили про втілення ленінського принципу ко-

лективності керівництва в радянському державному будівництві. На них розглядалися і розв'язувалися найважливіші питання господарського, культурного, державного і суспільно-політичного життя даної республіки, вносилися зміни до її Конституції. В. І. Ленін неодноразово підкреслював, що Ради — це новий тип держави, вищий тип демократії¹.

Важливою подією у житті трудящих України був ІХ Всеукраїнський з'їзд Рад, що проходив у Харкові з 3 по 10 травня 1925 р. На його порядку денному стояли такі питання: доповідь про діяльність уряду СРСР; звіт уряду УСРР; заходи уряду України щодо відбудови і зміцнення селянських господарств; сільське господарство і землекористування; про стан і перспективи розвитку промисловості республіки; доповідь про Червону Армію; доповідь НК РСІ; про перехід на триступеневу систему управління; конституційні питання; вибори.

¹ Див. В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 32, стор. 258.

У роботі з'їзду взяло участь 838 делегатів з правом ухального голосу, серед яких було 132 чол. від Київської губернії, 122 — від Одеської, 107 — від Катеринославської, 96 — від Полтавської, 93 — від Харківської, 92 — від Донецької, 78 — від Подільської, 52 — від Чернігівської, 50 — від Волинської, 16 — від МАСРР. 607 делегатів були комуністами, 17 — кандидатами у члени РКП(б), 16 — комсомольцями, решта — безпартійні, 230 делегатів, або 27,7%, були членами КНС.

Майже половина делегатів IX Всеукраїнського з'їзду Рад (48,1%, 403 чол.) — це робітники, 226 (27,2%) — селяни, 188 (22,3%) — службовці тощо². Серед них: чоловіків — 752, або 89,7%, жінок — 86 (10,3%). 639 чол. (76,3%) мали нижчу і домашню освіту, середню — 143 (17,1%), вищу — 51 (6%), неписьменних — 5 (0,6%)³.

Відкриваючи перше засідання з'їзду, Г. І. Петровський, зокрема, зазначив, що «вже пройшло більше року, як ми втратили того, хто викликав до життя трудящі маси, хто був попереду всіх нас, хто вів нас на боротьбу проти експлуатації і рабства. Основний заповіт тов. Леніна — «Вся влада Радам робітничих і селянських депутатів» здійснився і із року в рік влада ця зміцнюється⁴. Делегати вшанували хвилиною мовчання пам'ять В. І. Леніна.

На цьому з'їзді вперше було заслухано доповідь про роботу уряду Союзу Радянських Соціалістичних Республік. У резолюції, прийнятій на денному засіданні 4 травня, вказувалося: «Цілком схвалити зовнішню та внутрішню політику всесоюзного уряду. З'їзд відзначає, що минулі два роки існування Союзу РСР цілком виправдали перед трудящими масами України доцільність і кончу потребу організації Союзу і повну відповідність його політики інтересам трудящих мас України»⁵.

4 травня на вечірньому засіданні Голова Раднаркому УСРР В. Я. Чубар доповів про діяльність уряду республіки. Він приділив багато уваги тогочасному стану і перспективам розвитку сільського господарства, промисловості, народної освіти, охорони здоров'я тощо. В доповіді, зокрема, підкреслювалося, що «головними нашими завданнями були: підвищення господарства, зміцнення спілки пролетаріату та селянства, зміцнення всіх галузей нашої радянської роботи. Ці актуальніші проблеми нам доводилось виконувати в умовах тяжких, в умовах ще незалічених ран, що їх нам нанесено було попередніми часами громадянської війни, посухи, недороду та ін.»⁶.

На закінчення В. Я. Чубар сказав: «Ми будемо наше життя. Поруч з тим ми готуємо і самих будівничих. Ми втягуємо з самих низів робітників та селян на роботу і тим з більшим успіхом будемо розв'язувати питання, чим активніше працюватимуть наші низові робітники від землі та від станка»⁷.

5 травня делегати жваво обговорювали звіт уряду України. У дебатах виступило понад 30 чол. з 200 бажаних, що свідчило про їх прагнення взяти активну участь у розв'язанні питань, порушених у доповіді В. Я. Чубаря.

IX Всеукраїнський з'їзд Рад схвалив діяльність уряду республіки «щодо проведеної ним політики, а також щодо практичного вирішення чергових завдань». В його резолюції зазначалося, що завдання, які «стоять перед Радянською владою в УСРР, вирішуватимуться тим успішніше, як швидко буде залучено до соціалістичного будівництва широкі маси трудящого населення України... З'їзд вважає, що дальший розвиток промисловості треба прискорити відповідно до зростання попиту на її продукцію. Її треба ґрунтувати на дальшому поліпшенні техніки виробництва, підвищенні продуктивності праці, поліпшенні якості та зниженні собівартості виробів. Особливу увагу треба звернути на дальший розвиток металопромисловості, що дає потрібне устаткування іншим галузям промисловості, транспорту, сільському господарству та для оборони країни»⁸.

Згодом з'їзд перейшов до розгляду наступних питань порядку денного. Голова ВУЦВК Г. І. Петровський доповів про заходи уряду щодо піднесення сільського господарства, а нарком землеробства УСРР А. М. Дудник — про стан сільського господарства та землеустрою.

У резолюції з'їзду ставилося завдання докласти всіх зусиль для якнайшвидшої відбудови сільського господарства в районах, населення яких нещодавно голодувало внаслідок неврожаю. Першочерговим завданням уряду мали стати також дальший розвиток продуктивних сил і проведення політики, спрямованої на зниження собівартості промислових товарів та цін на них з метою ліквідації великої різниці між цінами на сільськогосподарську і промислову продукцію.

² Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, Харків, 1932, стор. 195.

³ IX-й Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. Степнографічний звіт, Харків, 1925, стор. 394.

⁴ Там же, стор. 3.

⁵ Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад..., стор. 196.

⁶ IX-й Всеукраїнський з'їзд Рад..., стор. 78.

⁷ Там же, стор. 104.

⁸ Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад..., стор. 197—199.

З'їзд доручив уряду скласти план спорудження нових заводів, зокрема металургійного, інструментального, шкіряного, маслоробного і заводу сільськогосподарського машинобудування. «Для дальшого розвитку промисловості та зміцнення всього народного господарства взагалі,— підкреслювалося в резолюції,— треба вжити всіх заходів, щоб якнайшвидше підняти, поліпшити та зміцнити всю масу селянських господарств, що, в свою чергу, створює умови для жвавого обміну між промисловістю та сільським господарством на підставі дальшого зміцнення союзу між робітниками та селянами... З'їзд визнає за потрібне створити найсприятливіші умови для кооперування селянського господарства, передусім для постачання, збуту с.-г. продуктів, залучаючи разом з цим до кооперування всю масу селянських господарств»⁹.

7 травня делегати заслухали доповідь Голови ВРНГ УСРР Максимова, який проаналізував розвиток промисловості республіки за період між VIII та IX з'їздами Рад, докладно зупинився на проблемі зайнятості робочої сили в промисловості. Він, зокрема, зазначив, що протягом 1924—1925 рр. матеріально-побутові умови робітників промислових підприємств значно поліпшилися. Завдяки заходам, що їх вжили ВРНГ і профспілки, було ліквідовано заборгованість з виплатою зарплати. До того ж, тільки в попередньому році робітники стали одержувати на 37% більше грошей, ніж раніше. Значну увагу в доповіді було приділено питанням житлового будівництва.

З'їзд схвалив в основному діяльність ВРНГ. Водночас в його резолюції вказувалося: «З'їзд доручає урядові негайно скласти план готування кваліфікованих робітників і технічного персоналу, звернувши разом з цим увагу на укомплектування цим останнім низових підприємств (завод, цех), і почати здійснення його на основі перспективного плану розвитку промисловості»¹⁰.

Було звернуто увагу на необхідність сприяти розвитку робітничої споживчої кооперації, розширити допомогу безробітним. У зв'язку із збільшенням кількості промислових підприємств і нестачею житла в містах з'їзд доручив урядові України порушити перед урядом СРСР клопотання про виділення додаткових коштів із союзних фондів для розширення обсягу житлового будівництва та про вжиття заходів для розвитку житлової кооперації.

Для підвищення культурно-освітнього рівня трудящих IX з'їзд запропонував уряду збільшити асигнування з державного і місцевого бюджетів.

З'їзд прийняв важливі рішення з питань радянського будівництва, зокрема затвердив перехід до триступеневої системи управління, що означало завершення на Україні адміністративно-територіальної реформи. У резолюції з цього приводу констатувалося, що реформа цілком себе виправдала—радянський державний апарат значно спрощено і наближено до мас. «Перехід до триступеневої системи керування висуває як чергове завдання—збільшити самодіяльність місцевих органів, зміцнити та оживити низові органи влади утворенням дієздатності наділених ширшими правами в господарській, адміністративній та оперативній ділянці районних та окружних центрів; широко залучати в роботу низові радянські органи робітничих та селянських мас»¹¹. Перехід до триступеневої системи управління мав бути завершений до 1 жовтня 1925 р.

З'їзд вважав, що в «центрі уваги робітничо-селянського уряду повинні стояти справи поліпшення, здешевлення державного апарату, боротьби з бюрократизмом, справи зміцнення революційної законності..., заведення наукової організації праці в роботі державного апарату. Разом з цим особливу увагу слід звернути на зміцнення низового сільського апарату влади»¹². Необхідно було залучати більше робітників, селян і жінок до роботи в НК РСІ, ревізійних комісіях тощо.

На ранковому засіданні 10 травня доповідь «Про зміни в Конституції УСРР» зробив нарком юстиції і прокурор республіки М. О. Скрипник. З'їзд затвердив зміни в Конституції УСРР у зв'язку з утворенням СРСР і вступом до нього Української Соціалістичної Радянської Республіки, а також утворенням в складі УСРР Молдавської Автономної Соціалістичної Радянської Республіки і запровадженням триступеневої системи управління. Він доручив ВУЦВК підготувати до наступного Всеукраїнського з'їзду Рад перероблений текст Конституції УСРР¹³. Водночас делегати з'їзду затвердили текст Конституції МАСРР, схваленої I Всеукраїнським з'їздом Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів.

IX Всеукраїнський з'їзд Рад прийняв постанову, в якій вітав рішення з'їздів Рад Узбецької і Туркменської Соціалістичних Радянських Республік порушити клопотання про вступ до Союзу РСР і доручив делегації УСРР на III Всесоюзному з'їзді Рад підтримати їх¹⁴.

⁹ Там же, стор. 202.

¹⁰ Там же, стор. 208.

¹¹ Там же, стор. 217.

¹² Там же, стор. 213.

¹³ Там же, стор. 218.

¹⁴ IX-й Всеукраїнський з'їзд Рад..., стор. 31.

У резолюції на доповідь командування Українського військового округу відзначалися успіхи, досягнуті за звітний період у справі підвищення боєздатності Червоної Армії і Військово-Морського Флоту, зростання політичної свідомості солдатів, матросів та офіцерів, зміцнення військової дисципліни. З'їзд доручив ВУЦВК та РНК «розробити і запровадити в життя низку таких заходів, що забезпечують даліше зміцнення Червоної Армії та Червоного флоту»¹⁵. Зокрема, необхідно було швидше розвивати військову промисловість, особливо хімічну та авіаційну, поліпшувати матеріально-побутові умови військовослужбовців тощо.

Учасників з'їзду привітали члени делегації Селянського Інтернаціоналу — селяни Польщі, Італії, Норвегії і США. У своїй промові представник Польщі зазначив: «Я вітаю вас, дорогі товариші, члени Всеукраїнського з'їзду Рад, від імені Селянського Інтернаціоналу і бажаю вам успіхів у вашій великій і тяжкій роботі, спрямованій на зміцнення союзу робітників і селян України. Змичка між містом і селом, яку вам вдалося здійснити, привела вас до перемоги над буржуазією і поміщиками... Ви являєтесь громадянами єдиної в світі держави, яка дійсно на ділі доказала своє миролюбство... Селянські маси всього світу в лиці своїх кращих представників все ближче становляться до селян УСРР і Радянської влади»¹⁶.

10 травня, після закриття з'їзду, відбулася I сесія Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету дев'ятого скликання, на якій обрано Президію ВУЦВК. Головою ВУЦВК одноголосно обрано Г. І. Петровського, секретарем — А. І. Буценка. Склад Ради Народних Комісарів УСРР залишено без змін. Її головою затверджено В. Я. Чубаря. До ВУЦВК обрано 300 чол., зокрема 240 від губерній, округів, районів, сіл, заводів і частин Червоної Армії (82 робітники, 75 селян, 12 червоноармійців тощо). У ньому було 127 безпартійних¹⁷. Починаючи з IX Всеукраїнського з'їзду Рад, членами Ради Національностей ЦВК СРСР стали й представники України. 10 травня до Ради Національностей Союзу було обрано 5 членів і 2 кандидатів, зокрема М. О. Скрипника, А. І. Буценка, В. П. Затонського та інших, а від МАСРР — 5 чол.¹⁸.

Значення IX Всеукраїнського з'їзду Рад полягало в тому, що він накреслив основні завдання щодо дальшого піднесення народного господарства і культури республіки, поліпшення і здешевлення державного апарату, зміцнення союзу робітників і селян та залучення до соціалістичного будівництва трудової інтелігенції, а також вніс зміни в Конституцію УСРР.

В. П. Сидоренко

¹⁵ Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад..., стор. 211.

¹⁶ IX-й Всеукраїнський з'їзд Рад..., стор. 167.

¹⁷ Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад..., стор. 231—234; «Пролетарий», 12 травня 1925 р.

¹⁸ Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад..., стор. 235.

25-РІЧЧЯ ЛЬВІВСЬКОГО ФІЛІАЛУ ЦЕНТРАЛЬНОГО МУЗЕЮ В. І. ЛЕНІНА

22 квітня 1975 р. минуло 25 років з дня відкриття у Львові філіалу Центрального музею В. І. Леніна. Він став центром пропаганди ленінської теоретичної спадщини серед трудящих західних областей УСРР. Відтворюючи за допомогою численних документів, фотографій та інших матеріалів незабутній образ Ілліча, музеї доносять до трудящих подих того часу, в який жив і працював геній усього прогресивного людства.

Нескінченним потоком ідуть відвідувачі до музею, щоб почерпнути з джерел: ленінської мудрості творчу насагу для нових звершень в ім'я торжества комунізму 6 млн. чол., у т. ч. трудящі з різних областей Української РСР, союзних республік а також іноземні гості, відвідали музей В. І. Леніна у Львові за час його існування. Тільки за останні 10 років у ньому побувало понад 400 тис. чол. з Волинської, Закарпатської, Івано-Франківської, Ровенської, Тернопільської і Чернівецької областей. Серед трудящих, що відвідали Львівський філіал Центрального музею В. І. Леніна, — майже 500 тис. робітників і 300 тис. колгоспників. 3 млн. чол. продивилися за той же час в кінозалі фільм «Живий Ленін», а також кінострічки на ленінську й революційну тематику.

В 20 залах музею зібрано понад 7 тис. експонатів: фотокопії рукописів вождя, оригінали його праць, документи з історії КПРС, міжнародного комуністичного і робітничого руху, газети, твори образотворчого мистецтва та інші експонати.

Матеріали музею розповідають про життя і діяльність В. І. Леніна, розкривають вирішальну роль Володимира Ілліча у створенні Комуністичної партії, ілюструють

ють героїчну боротьбу трудящих, зокрема, західноукраїнських земель за владу Рад. Численні документи наочно підтверджують правильність лєнінських слів про те, що тільки «при єдиній дії пролетарів великоруських і українських вілна Україна *МОЖЛИВА*, без такої єдності про неї не може бути й мови»¹.

Ім'я Володимира Ілліча Лєніна було написане на революційному прапорі трудящих західноукраїнських земель, а його вчення було наймогутнішою зброєю в їх боротьбі з поневолювачами. «...Ми, члени Першої Галицької комуністичної конференції,—писали її делегати у привітанні Володимирі Іллічу з нагоди його 50-річчя,—клянемося: всі сили і життя віддати за ту справу, в боротьбі за яку нас вів стільки літ т. Лєнін, й обіцяємо старатись бути в тій борні такими непохитними і твердими як і т. Лєнін»².

Як свідчать фотодокументи і спогади діячів Комуністичної партії Східної Галичини (КПСГ), Володимир Ілліч постійно цікавився радянським будівництвом у визволених Червоною Армією повітах цього краю. «Від Лєніна,—згадував голова Галицького революційного комітету В. П. Затонський,—Галревком одержав спеціального наказу: «Робіть все, що можливо, щоб широкі маси робітників та біднішого селянства негайно й наочно відчували, що Радянська влада несе їм життя»³.

Значний інтерес для відвідувачів музею становлять сторінки журналу «Житє і слово», що видавався при безпосередній участі великого українського письменника І. Франка. У ньому в 1896 р. було зміщено перше в Галичині повідомлення про В. І. Лєніна, а також друкувалися матеріали про діяльність заснованого ним «Союзу боротьби за визволення робітничого класу».

У музеї зібрано всі жєневські першодруки творів В. І. Лєніна. Вже на початку ХХ ст. вони були відомі в Галичині, через яку лежав один з головних шляхів транспортування марксистсько-лєнінської літератури з Європи в Росію. Відвідувачі музею з хвилюванням знайомляться з номерами газети «Искра», в якій друкувалися кореспонденції про важке економічне й політичне становище трудящих західноукраїнських земель, поневолених Австро-Угорщиною. Документи експозиції розповідають про поширення марксистської літератури в Галичині в роки першої російської революції, під впливом якої розгортався революційно-визвольний рух трудящих краю. Саме в цей час тут стала відома, зокрема, праця В. І. Лєніна «До сільської бідноти».

Винятково важливу роль у пропаганді лєнінських ідей на західноукраїнських землях під час окупації їх буржуазно-поміщицькою Польщею відіграв нелегальний журнал «Наша правда». Зокрема, у статті «Лєнін і селянство», опублікованій у ньому, зазначалося: «Недалекий той день, коли і Західна Україна піде шляхом, вказаним Лєніним. Шлях Лєніна—це шлях перемоги»⁴. Ідучи по цьому шляху, український народ здійснив своє віковичне прагнення до возз'єднання, яке стало актом історичної справедливості, актом торжества лєнінської національної політики. Такі думки виникають у відвідувачів після ознайомлення з експозицією музею.

Новими матеріалами поповнився музей в період підготовки і святкування 100-річчя з дня народження В. І. Лєніна. Від колективів трудящих та окремих громадян надійшло багато подарунків, серед яких інкрустовані деревом, соломкою і перламутром портрети вождя, вишивки, інтарсії, різноманітні сувенірні вироби народних умільців. Вони свідчать про безмежну любов і повагу трудящих до великого вождя і вчителя пролетаріату, до лєнінської Комуністичної партії.

Значну роботу провів колектив музею, готуючись до відзначення 50-річчя утворення СРСР. У трьох його залах було розгорнуто велику тематичну виставку «В. І. Лєнін—творець Союзу РСР». На ній експонувалися більш як тисяча документів і матеріалів, творів образотворчого мистецтва, які розкривали торжество лєнінської національної політики партії, її керівну роль у розв'язанні завдань комуністичного будівництва в нашій країні.

Як всенародне свято відзначали в минулому році трудящі західних областей УРСР 35-у річницю возз'єднання з Радянською Україною. «35 років у сім'ї радянській» — так називалася експонована в музеї тематична виставка, яку відвідали десятки тисяч трудящих Львівщини та інших областей республіки.

До 50-річчя Радянської влади Міністерство культури СРСР, Центральний музей В. І. Лєніна і видавництво газети «Правда» організували у Львівському музеї виставку «В. І. Лєнін у творчому художника СРСР М. М. Жукіова», на якій експонувалося 167 творів. В його залах демонструвалися також виставки з НДР, ПНР, ЧССР, які висвітлювали вплив лєнінізму на комуністичний і робітничий рух у цих країнах.

В музеї часто організовуються зустрічі з старими комуністами, які виступають із спогадами про В. І. Лєніна, а також з учасниками революційно-визвольного руху

¹ В. І. Лєнін. Повне зібрання творів, т. 24, стор. 125.

² Під прапором Жовтня, Львів, 1957, стор. 314.

³ В. П. Затонський. Перші кроки Радянської влади Західної України.— «Комуніст», 14 липня 1929 р.; КПЗУ—організатор революційної боротьби, Львів, 1958, стор. 47.

⁴ «Наша правда», 1924, № 2—3, стор. 53.

на західноукраїнських землях, ветеранами громадянської і Великої Вітчизняної воєн, передовиками виробництва. В урочистій обстановці пройшла, наприклад, зустріч переможців трудової вахти на честь 50-річчя присвоєння ВЛКСМ імені В. І. Леніна з ветеранами Комуністичної партії і комсомолу. На ній із спогадами про Володимира Ілліча виступив делегат III з'їзду РКСМ Г. З. Последниченко.

У музеї організовано пересувну виставку про життя й діяльність В. І. Леніна, яка побувала в багатьох населених пунктах Львівщини, Ровенщини, Тернопільщини, Волині, а також у Люблінському і Жешувському воеводствах Польської Народної Республіки. Її відвідали близько 500 тис. трудящих.

Колектив музею подає значну допомогу народним музеям, а також ленінським кімнатам-музеям на підприємствах, у колгоспах, установах, учбових закладах Львівщини. Так, він допомагає створювати народні музеї і кімнати В. І. Леніна у містах Миколаєві і Перемишлянах Львівської області, у с. Запитів Кам'янсько-Бузького району, в 42-й середній школі м. Львова та ін. Для поповнення їх експозицій музеї надіслали фотокопії документів і ленінських рукописів, фотографії В. І. Леніна та інші експонати.

Крім цього, працівники музею здійснюють науково-методичне керівництво ленінськими осередками, що працюють на громадських засадах, дають поради щодо складання та оформлення їх тематико-експозиційних планів.

Музей постійно поповнює свої фонди рідкісними виданнями творів основоположників наукового комунізму, ленінськими матеріалами. Його працівники проводять велику наукову роботу по вивченню, опису і вміщенню цих матеріалів до експозицій. Так, останнім часом фонди поповнилися цінними виданнями твору К. Маркса «Капітал» (т. 1, 1899 р.), праці В. І. Леніна «За 12 років» (1908 р.), ленинградським (1924 р.) і віденським (1920 р.) виданнями його праці «Держава і революція» тощо. Львівська художниця С. П. Караффа-Корбут подарувала музею картину «Січ», присвячену перебуванню В. І. Леніна і Н. К. Крупської в сибірському заслання.

Музей постійно розширює розділ «Ленініани», в якому нині представлено близько 2 тис. примірників творів Володимира Ілліча, виданих мовами народів СРСР і зарубіжних країн.

Колектив музею здійснює також велику масово-політичну роботу. На базі музею проводиться навчання різних ланок партійного активу, семінари й теоретичні консультації для пропагандистів і агітаторів. За 25 років було проведено 640 таких заходів. У цій роботі взяли участь понад 70 тис. чол.

Співробітники музею регулярно виступають перед трудящими з лекціями про життя й діяльність В. І. Леніна, а також з питань теорії та історії КПРС. Перед колективами промислових підприємств, установ і організацій прочитано майже 3500 лекцій.

Широко використовуючи матеріали експозицій і фонди, наукові співробітники музею популяризують ленінську теоретичну спадщину в обласній і республіканській пресі, по радіо і телебаченню. Так, у 1974 р. колектив музею і співробітники Будинку політичної освіти Львівського обкому Компартії України розробили і видали «Методичні поради по використанню матеріалів Львівського філіалу Центрального музею В. І. Леніна при вивченні біографії В. І. Леніна та історико-партійної тематики в системі політичної освіти». Брошуру було розіслано в обкоми і міськкоми партії, а також у великі партійні організації західних областей УРСР.

Із залів музею періодично ведуться телевізійні передачі, присвячені знаменним датам в житті нашої країни. Так, на початку січня ц. р. з нагоди 70-річчя революції 1905—1907 рр. Львівська телестудія з участю працівників музею провела передачу по матеріалах експозиції на тему «В. І. Ленін і партія більшовиків у роки першої російської революції». Готується цикл передач з цієї теми, які будуть передані по радіо і телебаченню.

В залах музею в урочистій обстановці вручаються партійні й комсомольські квитки, відбуваються ленінські заходи, збори піонерських загонів та дружин.

Львівський філіал Центрального музею В. І. Леніна став одним з найбільш популярних серед трудящих західних областей УРСР культурно-політичних закладів. Про високу оцінку його діяльності свідчать понад 20 тис. записів відвідувачів.

У 1970 р. музей відвідали й ознайомилися з його експозиціями Перший секретар ЦК ВЛКСМ Є. М. Тяжельников і льотчик-космонавт СРСР, Герой Радянського Союзу О. А. Леонов. «Напередодні величезного свята сучасності — 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, — записали вони в «Книзі відгуків», — бажаємо чудовому колективу музею нових творчих успіхів. Ваша благородна діяльність допомагає піонерам, комсомольцям, всій молоді нашої великої багатонаціональної Батьківщини вчитися, працювати і жити по-ленінськи».

Колектив Львівського філіалу Центрального музею В. І. Леніна прагне зробити ще більше для висвітлення життя й діяльності вождя і цим внести свій вклад у справу комуністичного виховання трудящих.

В. В. Машотас, Б. М. Чайковський

ОПЛОТ МИРУ І СОЦІАЛІЗМУ

(До 20-річчя
створення Організації
Варшавського договору)

Перемога Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні привела до глибоких соціальних змін в усьому світі. Утворення світової соціалістичної системи було головним завоюванням міжнародного робітничого класу, найважливішою історичною

подією після Великої Жовтневої соціалістичної революції. Колоніальна система імперіалізму зазнала краху. Виникли самостійні національні держави. Поглибилася загальна криза капіталізму. Різко змінилися відносини між країнами антигітлерівської коаліції. Претензії американського імперіалізму на світове панування, намагання реставрувати капіталізм в країнах народної демократії були головними напрямками зовнішньої політики США. Народи світу пам'ятають виступи У. Черчилля в Фултоні та Цюріху (березень 1946 р.), в яких він закликав створити коаліцію західноєвропейських держав з участю США для «захисту» Заходу від уявної комуністичної загрози. Замість збанкрутілої «доктрини стримування» буржуазія висунула ще реакційнішу «доктрину визволення».

Проводячи агресивну політику, імперіалісти почали збивати війнні блоки. 4 квітня 1949 р. 12 країн Заходу уклали у Вашингтоні Північно-Атлантичний пакт. Так утворився НАТО — агресивний воєнно-політичний блок капіталістичних держав Західної Європи і Північної Америки, головне воєнне угруповання імперіалізму. Тим самим було покладено курс на посилення міжнародної напруженості, що виявлявся у гонці озброєнь, розпалюванні воєнної істерії, провокуванні збройних конфліктів, антикомуністичній та антирадянській пропаганді.

У вересні 1954 р. виник агресивний воєнно-політичний блок у Південно-Східній Азії — СЕАТО, а в 1955 р. — так званий «Багдадський пакт», перейменований у березні 1959 р. (після виходу з нього Іраку) в СЕНТО — воєнний блок на Близькому і Середньому Сході.

Агресивність імперіалізму і, насамперед, його головної воєнної коаліції — НАТО ще більше зросла, коли в 1955 р. до Північно-Атлантичного пакту приєдналася ФРН. Виникла реальна загроза переростання «холодної війни» в ракетно-ядерну. За даними зарубіжної преси, загальна чисельність збройних сил НАТО зросла за період з 1949 по 1970 рр. на 2,1 млн. чол. і становить 6,3 млн. чол. Тільки в Європі командування НАТО зосередило 63 боєготовні дивізії, близько 4000 бойових і допоміжних літаків, майже 20 атомних підводних човнів, понад 7200 ядерних боеголовок¹.

Буржуазія не обмежується економічними, політичними й ідеологічними засобами боротьби проти країн соціалізму, вона намагається практично застосувати будь-яку зброю. Лише спільними зусиллями соціалістичного табору, миролюбних несоціалістичних держав, міжнародного робітничого класу і всіх прогресивних сил можна відвернути світову війну. Ще в прудні 1918 р. В. І. Ленін говорив, що «асяка революція лише тоді чого-небудь варта, коли вона вміє захищатися...»². Володимир Ілліч передбачав, що імперіалісти підуть на будь-яке об'єднання зусиль для досягнення своєї головної мети — придушення соціалізму. В зв'язку з цим він писав, що робітничому класу тих націй, які підуть по шляху соціалізму, «...обов'язково потрібен тісний військовий і господарський союз, бо інакше капіталісти ... задавлять і задушуть нас поодиночі»³.

Утворення Організації Варшавського договору було логічним наслідком послідовної боротьби Радянського Союзу та інших соціалістичних країн за збереження й утвердження миру, створення спокійних умов для будівництва соціалізму й комунізму. «Ми створили цю співдружність», — зазначав Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев у доповіді «Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік», — насамперед для того, щоб протистояти загрозі імперіалізму, створених ним агресивних воєнних блоків, щоб спільними силами відстояти справу соціалізму і миру»⁴.

14 травня 1955 р. на Варшавській нараді європейських держав по гарантуванню миру і безпеки в Європі було заключено договір про дружбу, співробітництво і взаємну допомогу між Народною Республікою Албанією, Народною Республікою Болгарією, Угорською Народною Республікою, Німецькою Демократичною Республікою, Польською Народною Республікою, Союзом Радянських Соціалістичних Республік і Чехословацькою Соціалістичною Республікою (Албанія з 1962 р. фактично, а з 1968 р. офіційно вийшла з Варшавського договору). Головною метою Організації була координація зовнішньополітичних акцій у боротьбі за забезпечення безпеки країн-учасниць, збереження і зміцнення миру в Європі та в усьому світі; співробітництво країн-

¹ І. І. Якубовський. Боевое содружество, М., 1971, стор. 21; Военные силы и международные отношения, М., 1972, стор. 101.

² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 37, стор. 116.

³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 40, стор. 44.

⁴ Л. І. Брежнев. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік, К., 1972, стор. 29.

учасники у військовій галузі для ефективної відсічі будь-яких агресивних спроб імперіалізму.

Варшавський договір за своїм походженням, суттю, характером і принципами, які покладені в основу взаємовідносин між країнами-учасницями, корінним чином відрізняється від імперіалістичних воєнних союзів. Це — оборонна Організація. Вона виникла через 6 років після створення НАТО і є відповіддю на пряму небезпеку війни з боку імперіалізму. Закладаючи договір, країни-учасниці виходили з того, що забезпечення їх власної безпеки і збереження миру в Європі взаємопов'язані. Особливо підкреслювалося, що Варшавський договір не спрямовується проти інтересів якихось держав. В Організацію дозволялося вступати будь-якій країні, зацікавленій у відверненні війни.

Воєнно-політичний союз соціалістичних країн відрізняється від агресивних імперіалістичних блоків ще й тим, що принципи соціалістичного інтернаціоналізму, які лежать в основі взаємовідносин країн-учасниць Варшавського договору, дають змогу поєднувати національні й інтернаціональні інтереси у військовій галузі.

Зберегти мир в сучасних умовах можна лише колективними зусиллями соціалістичних країн. Протягом всієї історії існування соціалістичної системи міжнародний імперіалізм неодноразово намагався силою зброї реставрувати капіталістичні порядки в деяких країнах. Тверда й рішуча позиція держав-учасниць Варшавського договору змусила паліїв війни відмовитися від своїх чорних задумів. Так, спільними зусиллями братніх соціалістичних країн у 1956 р. був ліквідований інспірований імперіалістами контрреволюційний заколот в Угорщині, спрямований проти завоювань народу. У 1961 р. Радянський Союз разом із своїми союзниками перешкодив воєнній провокації проти НДР, метою якої була ліквідація соціалістичної держави на німецькій землі. Яскравим проявом пролетарського інтернаціоналізму є допомога п'яти братніх народів трудящим Чехословаччини, де в 1968 р. у результаті підступних дій внутрішніх і зовнішніх контрреволюційних елементів завоювання соціалізму опинилися під загрозою. Генеральний секретар ЦК КПЧ Г. Гусак, виступаючи на XIV з'їзді партії, підкреслив, що «Чехословацька Соціалістична Республіка і в майбутньому буде сприяти тому, щоб держави-учасниці Варшавського договору успішно координували свої дії в зовнішньополітичних питаннях і в справі забезпечення спільного захисту революційних завоювань і недоторканності кордонів соціалістичної співдружності»⁵.

Виконуючи свій інтернаціональний обов'язок, країни-учасниці Варшавського договору протягом ряду років подавали всебічну допомогу в'єтнамському народові в його справедливій боротьбі проти агресії імперіалістів. Героїзм в'єтнамських патріотів, підтримка Радянського Союзу, інших соціалістичних країн та всіх прогресивних сил світу привели до поразки імперіалістичної авантюри у країні.

Значення Організації Варшавського договору, яка захищає соціалістичні завоювання народів, не послаблюється й сьогодні. Навіть відверті вороги соціалізму, що до недавнього часу передвіщали «затяжку кризи» соціалістичної співдружності, змусшені визнати, що нині вона, як ніколи, міцна й згуртована.

«Життєвий досвід ще раз переконливо показав, — підкреслювалося у Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їздові, — що братерська єдність соціалістичних країн є найбільш надійний бар'єр на шляху сил, які намагаються атакувати, ослабити табір соціалізму, підірвати і звести нанівець соціалістичні завоювання трудящих. Народи соціалістичних країн ясно демонструють усьому світові, що своїх революційних завоювань вони не віддадуть, що кордони соціалістичної співдружності непорушні і недоторканні»⁶.

Основними завданнями Організації в сучасних умовах є зміцнення воєнної могутності кожної країни і всієї співдружності в цілому, підвищення бойової готовності збройних сил, зміцнення дружби і згуртованості їх особового складу. У розв'язанні цих завдань важливу роль відіграють спільні навчання, що проводяться відповідно до планів Об'єднаного командування збройними силами. Тільки за останні роки були проведені навчання «Квартет», «Жовтневий штурм», «Влтава», «Братерство зброї», «Щит-72» та ін. На землі, в повітрі і на воді налагоджується взаємодія всіх родів військ союзних країн, підвищується їх бойова майстерність, перевіряються можливості військової техніки, зміцнюється бойове інтернаціональне братерство воїнів.

Виступаючи на XI з'їзді Угорської соціалістичної робітничої партії, Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнєв підкреслив, що «міцну, надійну основу політичного і оборонного співробітництва європейських соціалістичних держав ось уже десятиріччя становить Організація Варшавського договору»⁷. Увесь післявоєнний період свідчить, що Варшавський договір відповідає своєму призначенню і є надійним стражем миру і безпеки народів.

М. І. Дмитрієв

⁵ XIV съезд Компартии Чехословакии, М., 1971, стор. 98—99.

⁶ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 15.

⁷ «Радянська Україна», 19 березня 1975 р.

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

АГРАРНЕ ПИТАННЯ У ПРАЦЯХ В. І. ЛЕНІНА І СУЧАСНІСТЬ

Зусиллями радянського народу під керівництвом Комуністичної партії в СРСР вперше у світі збудовано розвинуте соціалістичне суспільство. Складовою і невід'ємною частиною єдиного народногосподарського комплексу є соціалістичне сільське господарство. КПРС безупинно розвиває його продуктивні сили, вдосконалює виробничі відносини.

Партія приділяє величезну увагу розробці аграрної політики. Як вказував Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнєв у промові 15 березня 1974 р. в Алма-Аті, присвяченій 20-річчю освоєння цілини, аграрна політика завжди перебувала в центрі уваги партії, бо вона є важливою складовою частиною «політичного курсу партії, який забезпечує союз робітничого класу і селянства і спрямований на перемогу пролетарської революції, здійснення соціалістичних перетворень і побудову нового суспільства»¹. В цьому зв'язку неослабний інтерес становить питання про розробку основ аграрної політики КПРС творцем і вождем більшовицької партії—В. І. Леніним.

У пропонованому огляді джерел висвітлюються погляди В. І. Леніна на проблему, показано спадкоємність між ленінським аналізом її і аграрною політикою КПРС.

Своїми коренями погляди В. І. Леніна на аграрно-селянське питання сягають в ідейно-теоретичну спадщину основоположників наукового комунізму. К. Маркс і Ф. Енгельс, розробляючи вчення про перехід до соціалізму, визначаючи стратегію і тактику пролетаріату в боротьбі за владу, неабияке місце відводили селянству. Це питання дістало марксистське тлумачення у «Принципах комунізму», «Маніфесті Комуністичної партії», в «Капіталі», «Анти-Дюрінгу», «Марці», «Селянському питанні у Франції і Німеччині» та інших працях².

Аграрно-селянське питання класики марксизму розглядали у зв'язку з аналізом капіталістичного способу виробництва, виявом закономірностей його розвитку і передбаченням неминуєчості його загибелі. Вони висловили основоположні ідеї про роль селянства як природного союзника пролетаріату, про можливість і шляхи перетворення одноосібного селянського господарства в усупільнене виробництво при диктатурі пролетаріату. При цьому важлива роль відводилася силі прикладу і допомозі селянським масам. К. Маркс і Ф. Енгельс вперше твердили про появу в майбутньому кооперативного ладу на селі. Вони вказували також на закономірність виникнення після перемоги соціалістичної революції державних сільськогосподарських підприємств. Велике значення для подальшої розробки теорії соціалістичного перетворення села мало вчення про земельну ренту й обґрунтування положення про націоналізацію землі.

В. І. Ленін, спираючись на ідеї К. Маркса і Ф. Енгельса, всебічно розробив аграрно-селянське питання. Вже у книзі «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?» Володимир Ілліч обґрунтував ідею союзу пролетаріату і селянства при керівництві робітничого класу всередині цього союзу як про обов'язкову умову повалення самодержавства і російського капіталізму.

В епоху імперіалізму і пролетарських революцій Володимир Ілліч не тільки захистив аграрну програму марксизму від нападок і перекручень з боку опортуністів та ревізіоністів, а й розвинув її в бойовий план дій.

У дожовтневих ленінських працях—«Розвиток капіталізму в Росії» (розділи II—IV), «Аграрне питання і «критики Маркса», «До сільської бідноти», «Ставлення соціал-демократії до селянського руху», «Соціалізм і селянство», «Перегляд аграрної програми робітничої партії», «Аграрна програма соціал-демократії в першій російській революції 1905—1907 років», «Нові дані про закони розвитку капіталізму в землеробстві»³, у Квітневих тезах і документах VII (Квітневої) Всеросійської конференції РСДРП(б) та інших—була розроблена аграрна програма більшовицької партії в демократичній і соціалістичній революціях. «Під аграрною програмою,— писав В. І.

¹ Л. І. Брежнєв. Великий подвиг партії і народу, К., 1974, стор. 12—13.

² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 4, стор. 311—327, 405—441; т. 19, стор. 317—333; т. 20, стор. 216—221, 279—306; т. 22, стор. 475—497; т. 25, ч. II, стор. 150—348.

³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 3, стор. 59—312; т. 5, стор. 91—255; т. 7, стор. 125—194; т. 11, стор. 203—211, 266—274; т. 12, стор. 223—251; т. 16, стор. 179—386; т. 27, стор. 121—213.

Ленін, — ми розуміємо визначення керівних начал соціал-демократичної політики в аграрному питанні, тобто щодо сільського господарства, різних класів, верств, груп сільського населення. У такій «селянській» країні, як Росія, аграрна програма соціалістів природно є головним, коли не виключним, чином «селянською програмою», програмою, яка визначає ставлення до селянського питання»⁴.

В. І. Ленін, більшовицька партія розглядали селянське питання як складову частину загальної проблеми про соціалістичну революцію і диктатуру пролетаріату. Володимир Ілліч науково довів, що все трудове селянство, не кажучи вже про бідноту, яка становила за капіталізму більшість сільського населення, об'єктивно заінтересована у пролетарській революції і перемозі соціалізму. Тільки соціалістичний переворот міг визволити дрібноселянське село від нещадної експлуатації капіталістичного міста. В. І. Ленін викрив неспроможність концепцій ревізіоністів Давида, Герца та інших, які захищали так звану «теорію стійкості» дрібного селянського господарства, доводили його міцність, непорушність і природність порівняно з великим господарством, формально виступали за некапіталістичну еволюцію землеробства, а на ділі захищали капіталізм⁵.

І оскільки лише пролетарська революція могла врятувати селянство від пауперизму, сільська біднота була природним союзником робітничого класу в боротьбі за владу. Певною мірою в цій боротьбі його мало підтримати й середнє селянство, бо, будучи трудовою верствою, воно тяжіло до пролетаріату. Однак, як власник, середній селянин хитався в сторону буржуазії.

Проблему союзу робітничого класу і селянства в революції та в зв'язку з цим і ставлення до аграрно-селянського питання В. І. Ленін, більшовицька партія розглядали в конкретно-історичному плані. Розробляючи аграрну програму революційної соціал-демократії, Володимир Ілліч враховував, що селянське господарство в царській Росії було обпугане пережитками кріпосництва і прагнуло до буржуазного розвитку, до революційної очистки від середньовіччя. А поміщики, латифундисти, борючись за збереження своїх привілеїв, об'єктивно відстоювали поміщицький, реакційний «пруський шлях» розвитку капіталізму в сільському господарстві. За цих умов найбільш революційним лозунгом в галузі аграрних відносин був лозунг про націоналізацію всієї землі у країні, який висунув і відстоював В. І. Ленін в аграрній програмі партії більшовиків. Цей лозунг кликав селянські маси до революції.

У ліквідації залишків кріпосництва було зацікавлене все селянство. Через це воно виступило разом з пролетаріатом за повалення самодержавства, як політичного анахронізму, що захищало поміщиків-латифундистів.

В. І. Ленін піддавав критиці аграрні програми різних партій, виходячи саме з їх ставлення до двоякого роду можливостей буржуазного розвитку, які об'єктивно існували в Росії. В «Аграрній програмі соціал-демократії в першій російській революції 1905—1907 років» Володимир Ілліч відзначав, що програми кадетів і трудовиків, які відображають інтереси поміщиків і селянства в боротьбі за землю, відповідно обстоюють неоднакову еволюцію землеробства: «поміщицьку буржуазну» або «селянську буржуазну»⁶.

Як неодноразово підкреслювали К. Маркс і В. І. Ленін, теоретично націоналізація землі, що означала ліквідацію абсолютної земельної ренти, тобто ліквідацію приватної власності на землю, при передачі диференціальної земельної ренти державі, могла бути здійснена вже за капіталізму. Але буржуазія не йшла на цей захід, бо останній означав би удар по приватній власності взагалі⁷. Тому практично проведення націоналізації землі можливе лише в умовах диктатури пролетаріату*.

При переході всієї землі в загальнонародне надбання у формі державної власності, вказував В. І. Ленін, більшою частиною цієї землі мало користуватися селянство⁸. Така політика, як відомо, зумовила те, що в жовтні 1917 р. селянські маси підтримали партію більшовиків.

В. І. Ленін підкреслював також, що націоналізація землі, будучи заходом буржуазним, являє собою разом з тим і крок до соціалізму⁹. Вона створює передумови для соціалістичного перетворення сільського господарства. Але одної націоналізації землі для визволення селянства від капіталістичного гноблення мало. Для повної лік-

⁴ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 6, стор. 287.

⁵ Див. В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 23, стор. 268.

⁶ Див. В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 16, стор. 207, 208.

⁷ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 26, ч. II, стор. 34.

* При цьому В. І. Ленін ніколи не ставив питання так, що націоналізація землі в усіх випадках негайно необхідна після встановлення диктатури пролетаріату. Все залежало від конкретних умов. У країнах із слабкими пережитками феодалізму на селі, або при їх відсутності, націоналізація могла проводитися пізніше і в різних формах, як це мало і має місце в ряді країн, що стали на шлях соціалізму і народної демократії.

⁸ Див. В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 32, стор. 129—130.

⁹ Див. В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 16, стор. 385.

відації експлуатації потрібен перехід до соціалістичного землеробства. У квітні 1917 р. В. І. Ленін вказував на необхідність створення громадських сільських господарств, які спроможні звільнити селянство від злиднів¹⁰.

Таким чином, у дожовтневих творах В. І. Леніна була розроблена чітка аграрна програма більшовицької партії*. Вона мобілізувала селянські маси на ловаження царизму і ліквідацію поміщицького землеволодіння, на перехід до пролетарської революції і будівництва соціалізму на селі. У своїх працях Володимир Ілліч звертався й до питання про кооперацію, зокрема, в умовах диктатури пролетаріату**. Ідеї про соціалістичне перетворення сільського господарства, висунуті В. І. Леніним ще в дожовтневий період, стали вихідними для створення вчення про перехід села до соціалізму.

Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції В. І. Ленін і далі приділяв величезну увагу розробці питання про землю, проблемі зміцнення союзу робітничого класу і трудового селянства. Виникало й багато інших проблем, що стосувалися соціалістичних перетворень на селі. Найстаранніше, наприклад, розроблялося вчення про кооперацію. Про неї йшлося у працях В. І. Леніна «Чергові завдання Радянської влади» (березень — квітень 1918 р.), «Про «ліве» хлібярство і про дрібнобуржуазність» (травень 1918 р.), у промові на IX з'їзді РКП(б) 3 квітня 1920 р., у виступах на X з'їзді партії (березень 1921 р.) і на XI з'їзді РКП(б) (березень — квітень 1922 р.), у статті «Про кооперацію» та ін.

Важливе значення мала також розробка цілком нових положень про радгоспи і колгоспи як форми соціалістичного господарства на селі. Про це В. І. Ленін писав у «Відповіді на запити селян» (листопад 1917 р.), в телеграмі голові Острозької Ради (19 листопада 1917 р.), у «Відповіді на записки (Засідання I з'їзду сільськогосподарських робітників Петроградської губернії 13 березня 1919 р.)», говорив у промові на I з'їзді землеробських комун і сільськогосподарських артілей 4 грудня 1919 р., в листі В. М. Молотову для членів Політбюро 16 березня 1922 р. та в інших працях.

В. І. Ленін повсякчас шукав нові перехідні заходи, покликані полегшити рух селянства до соціалізму. Щодо цього великий інтерес становлять «Попередній, чорновий на черк тез відносно селян» (8 лютого 1921 р.), «Доповідь про продовольчий податок на зборах секретарів і відповідальних представників осередків РКП(б) м. Москви і Московської губернії 9 квітня 1921 р.», «План брошури «Про продовольчий податок» (кінець березня — початок квітня 1921 р.).

По-новому В. І. Леніним ставилося питання про форми переходу села до соціалізму. У виступах на X з'їзді РКП(б) (березень 1921 р.), статті «Про значення золота тепер і після повної перемоги соціалізму» (листопад 1921 р.), у Звіті ЦВК і РНК IX Всеросійському з'їзду Рад 23 грудня 1921 р., в доповіді про нег VII Московській губпартконференції 29 жовтня 1921 р., у «Сторінках з щоденника» (січень 1923 р.) та ряді інших праць Володимир Ілліч роз'яснював необхідність використовувати різні «містки» і проміжні форми при переході до перетворень на селі. У творах В. І. Леніна, написаних після перемоги соціалістичної революції, досліджено й багато інших питань, пов'язаних з аграрними відносинами.

Вивчення пожиттєвої теоретичної спадщини вождя показує, що різні нюанси його поглядів відбилися не тільки у спеціальних працях про село. Охоплення всіх або переважної більшості питань, які відносяться до вчення про перебудову села, переконує в тому, що в цьому вченні відображені думки Володимира Ілліча напередумови, зміст, форми і наслідки переходу села до соціалізму.

Дальшому оглядові ленінських першоджерел з аграрного питання має допомогти групування матеріалів*** за названими аспектами. В окрему групу виділено матеріали, що показують боротьбу В. І. Леніна проти опортунізму в цьому питанні.

¹⁰ Див. В. І. Ленін. Позне зібрання творів, т. 31, стор. 263; т. 32, стор. 181.

* Питання про розробку В. І. Леніним аграрної програми більшовицької партії детально викладене у працях радянських авторів.— А. Н. Лопаткин. Из истории разработки аграрной программы большевистской партии, М., 1952; Н. Г. Каротамм. К истории учения о социалистическом сельском хозяйстве, М., 1959; А. А. Воронов. Ленинская аграрная программа и ее осуществление в СССР, М., 1961; С. П. Трапезников. Ленинизм и аграрно-крестьянский вопрос, т. I.— Аграрный вопрос и ленинские аграрные программы в трех русских революциях, М., 1967; Г. В. Шаропов. Разработка В. И. Лениным плана социалистического преобразования сельского хозяйства.— «Вопросы истории», 1970, № 4; та ін.

** З цього приводу цікаві думки висловлює В. А. Голиков. Автор посилається на XIX «Ленинський збірник», що містить у собі матеріали з аграрного питання.— В. А. Голиков. Важнейший этап развития сельскохозяйственной кооперации в СССР (1921—1929 гг.), М., 1963.

*** Елементи класифікації ленінської пожиттєвої аграрної спадщини є в передмові Інституту марксизму-ленізму при ЦК КПРС до відповідних томів Творів В. І. Леніна, у працях багатьох авторів. Вдала спроба класифікації здійснена редакційною колегією збірника «В. И. Ленин и КПСС о социалистическом преобразовании

Таким чином, завданням здійснюваного групування є сприяти узагальненню значної кількості питань, взятих з лєнінських праць, що дасть змогу краще висвітлити методологічний зміст предмета теми, яка розглядається.

До першої групи — про передумови переходу радянського села до соціалізму — включаються твори В. І. Лєніна про Жовтневу революцію, розвиток і поглиблення пролетарської революції на селі (про її два етапи), виникнення нових укладів і форм господарства. Лєнінські ідеї про перехід села до соціалізму ґрунтувалися на аналізі об'єктивної дійсності, виходили з факту багатуюкладності в економіці перших років Радянської влади.

Для розуміння вчення В. І. Лєніна з аграрного питання важливе значення має трактування ним дрібнотоварного селянського господарства, природи, еволюції дрібного селянина в умовах диктатури пролетаріату. Володимир Ілліч піддавав глибокому аналізу приватнокапіталістичний уклад. У його працях 1918—1923 рр. значне місце приділено дослідженню державного капіталізму при диктатурі пролетаріату як цілком нового явища.

Предметом особливої уваги В. І. Лєніна був аналіз соціалістичного укладу і властивих йому форм господарства в місті й на селі. Центральне місце в ньому займає характеристика соціалізму як ладу, при якому кожна трудяща людина зможе користуватися благами життя¹¹.

Положення про передумови переходу села до соціалізму є відправними в лєнінському вченні. Мова йде про важку, але необхідну чорнову роботу диктатури пролетаріату по розчищенню ґрунту для перетворень, по викорчовуванню напівкріпосницьких залишків, розвитку й поглибленню на селі соціалістичної революції, по створенню перших зразків принципово нових форм господарства на основі завоювання політичної влади і оволодіння командними висотами в галузі економіки.

До другої групи віднесено положення з творів В. І. Лєніна, в яких розкривається зміст переходу радянського села до соціалізму. Це — аналіз формування нових економічних відносин (в умовах до громадянської війни, потім — при продрозверстці і, нарешті, при запровадженні та в перші роки непу). Розвиток цих відносин сам по собі означав, що вже на практиці, в житті, здійснюється складний процес руху селянства до соціалізму. Далі, це — глибоке вивчення співвідношення економіки і політики, з'ясування питань їх сукупної дії при обґрунтуванні кооперативного плану. Розробка останнього була яскравим виявом справді мудрої і гнучкої економічної політики Комуністичної партії. У лєнінських творах кооперативний план розглядався в найтіснішому зв'язку з завданнями індустріалізації країни і культурної революції. Нарешті, під з'ясуванням змісту переходу села до соціалізму та його відображенням у працях В. І. Лєніна розуміється проблема класових, політичних відносин, включаючи питання партійного керівництва перетвореннями на селі. Йдеться також про аналіз і розробку проблеми союзу робітників і селян, ставлення партії робітничого класу до різних верств селянства в ході соціалістичних перетворень, про партійне керівництво держапаратом при перебудові старого укладу села. Сюди ж належить і проблема політичної стратегії і тактики, підпорядкована розв'язанню завдання побудови нового ладу.

Складне питання про зміст переходу села до соціалізму органічно пов'язане з усім, що стосується форм цього переходу*. У працях В. І. Лєніна дані проблеми розглядаються саме в стані органічної єдності. І тільки для зручності викладу матеріалу тут ітме мова окремо про вказані форми.

Питання про форми переходу села до соціалізму включає в себе третю групу лєнінських матеріалів. В. І. Лєнін, Комуністична партія завжди прагнули обрати найменш болісні для трудящих методи перетворень. Особливо це стосувалося дрібного товаровиробника, зв'язаного з приватним ринком. Природно, що революційна ломка, в якій об'єктивно він був зацікавлений, все-таки його, як власника, найбільше повинна була зачепити. При аналізі лєнінських праць виразно видно, як поступово в питанні про форми переходу села до соціалізму все більшої сили набувала ідея про нездійсненність безпосереднього, прямого перетворення селянського господарства. Дедалі неухильніше пробивала собі шлях думка про необхідність використання торгівлі

сільського господарства», М., 1971. Збірник складається з двох частин: в першій вміщено (за проблемним принципом) праці В. І. Лєніна, у другій — документи КПРС. Однак робота в галузі класифікації не може вважатися вичерпаною, оскільки, як відмічалося, погляди Володимира Ілліча на аграрні відносини викладені не тільки у спеціальних працях.

¹¹ Див. В. І. Лєнін. Повне зібрання творів, т. 36, стор. 472—473.

* Під формами переходу маються на увазі можливості прямого, безпосереднього перетворення дрібного селянського господарства або непрямого, «зигзагоподібного» переходу села до соціалізму з використанням різних перехідних заходів і т. п. Припускаючи один час можливість прямого переходу, В. І. Лєнін ніколи не поширював це поняття на питання про темпи перетворень. Під прямим переходом розумівся рух до соціалізму без відступів.

та інших «містків», про неспроможність прямого товарообміну, зрівняльності в розподілі та подібних засобів. І як тільки громадянська війна була переможно завершена, Комуністична партія здійснила перехід від вимушеної війною політики «воєнного комунізму» до непу.

До четвертої групи питань віднесено положення з творів В. І. Леніна, які стосуються питання про наслідки переходу села до соціалізму. З цих творів видно, насамперед, що Володимир Ілліч завжди вважав вкрай необхідною для утвердження й розвитку соціалізму, поряд з іншими перетвореннями, перебудову старого укладу сільського життя. Дедалі більше утверджуючись в думці про визначну роль кооперації, В. І. Ленін уже в квітні 1921 р., заглядаючи в майбутнє, відмічав, що новий лад на селі, який встановиться при соціалізмі, сам по собі буде лише перехідним до ладу комуністичного¹². Ці ідеї лягли в основу розробленого Комуністичною партією вчення про шлях колгоспного села до комунізму.

До останньої, п'ятої групи ленінських джерел належать праці, що відбивають ідейну боротьбу з противниками цього вчення. В них подано зразки партійної, глибоко принципіальної критики ворогів ленінізму з аграрного питання. Особливу небезпеку В. І. Ленін вбачав у троцькізмі, який перекручував важливе питання про ставлення партії і робітничого класу до селянських мас. Володимир Ілліч викривав також догматичний підхід троцькістів до радгоспно-колгоспного будівництва. Він доводив теоретичну неспроможність і практичну шкоду «лівокомуністичної» концепції будівництва соціалізму. В. І. Ленін піддав нещадній критиці анархо-синдикалізм «робітничої опозиції». В його творах викривалися тенденції розвитку правокapітулянтського ухилу в нашій партії.

Послідовній, аргументованій критиці в зв'язку з аграрними перетвореннями В. І. Ленін піддав опортунізм і поза РКП(б). Володимир Ілліч вбачав його корені у відриві від життя і підкреслював, що перемога пролетаріату неможлива без викриття й вигнання опортуністів з робітничого руху¹³.

Ідеї та заповіді В. І. Леніна про соціалістичне перетворення села дістали дальше обґрунтування та всебічний розвиток у партійно-радянських документах, що висвітлюють величезну теоретичну й практичну роботу КПРС і Радянського уряду в галузі аграрних відносин¹⁴. Ці документи яскраво характеризують процес розробки Комуністичною партією ленінської аграрної політики. Її перетворення в життя знаменувало собою перемогу колгоспного ладу в СРСР, здійснення ленінського кооперативного плану.

Ленінська теоретична спадщина є методологічною основою аграрної політики КПРС на сучасному етапі. Найбільш концентрований вираз ця політика дістала у працях Генерального секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнєва, зокрема в його книзі «Питання аграрної політики КПРС і освоєння цілинних земель Казахстану», у промові «Великий подвиг партії і народу» 15 березня 1974 р. в Алма-Аті¹⁵.

Идучи за ленінськими настановами, Комуністична партія на основі рішень безрезневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС організувала корінний перелом у розвитку сільського господарства, який став одним з головних підсумків діяльності партії і народу за останній період. Важливе значення мало освоєння 42 млн. га цілини. За 20 років цілина дала країні 31 млрд. пудів зерна, 27% загальносоюзних заготівель хліба. Метою аграрної і загалом усієї економічної політики КПРС є зростання добробуту радянського народу.

Комуністична партія розробила науково обґрунтовану систему соціально-економічних заходів, спрямованих на організацію неухильного піднесення сільськогосподарського виробництва. Це відповідає життєвим потребам зрілого соціалізму, що розви-

¹² Див. В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 43, стор. 200—201.

¹³ Див. В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 41, стор. 24, 25 та ін.

¹⁴ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, т. 1—3, М., 1970; Первое Всероссийское совещание по партийной работе в деревне 15—20 ноября 1919 года. Стенографический отчет, М., 1920; Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам, т. 1, 1917—1928 годы, М., 1957; Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам в 5-ти томах. 1917—1967 гг. Сборник документов за 50 лет, М., 1967; Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов и конференций. 1918—1956, К., 1958; Коммунистический Интернационал в документах. Решения, тезисы и воззвания конгрессов Коминтерна и пленумов ИККИ 1919—1932, М., 1933; Аграрная политика Советской власти (1917—1918 гг.). Документы и материалы, М., 1954; Сборник документов по земельному законодательству СССР и РСФСР, М., 1954; Історія колективізації сільськогосподарства Української РСР. Збірник документів і матеріалів у трьох томах, т. 1 (1917—1927 рр.), К., 1962; та ін.

¹⁵ Л. І. Брежнев. Вопросы аграрной политики КПСС и освоение целинных земель Казахстана. Речи и доклады, М., 1974; його ж. Великий подвиг партії і народу, К., 1974.

вається. Вдосконалюються економічні відносини. Підвищена матеріальна заінтересованість працівників сільського господарства. Сільськогосподарське виробництво переводиться на сучасну індустріальну базу шляхом його комплексної механізації, хімізації та меліорації земель. Капіталовкладення в сільське господарство збільшилися з 82 млрд. крб. у восьмій п'ятирічці до 129 млрд. крб. — в дев'ятій¹⁶.

Основним питанням роботи партії на селі була і лишається нині проблема ставлення до землі. Земля — головне багатство народу. Вона вимагає бережливого, розумного, вмілого її використання. Яскравим підтвердженням піклування партії про збереження землі та підвищення її родючості, комплексного розв'язання питання про землю є постанова ЦК КПРС «Про заходи по дальшому розвитку сільського господарства нечорноземної зони РРФСР».

Одним з головних напрямів аграрної політики КПРС є всемірне сприяння розвитку сільськогосподарської науки. Створюючи для цього необхідні умови, партія вимагає від неї максимальної віддачі, перетворення у флагмана виробництва, в провідну продуктивну силу сільського господарства.

Особлива увага на сучасному етапі приділяється вдосконаленню форм організації виробництва, поліпшенню управління сільськогосподарським виробництвом. В обставині гігантського зростання продуктивних сил сільського господарства, небувалої масштабності, його постійного піднесення ці питання стають все актуальнішими. Дальший розвиток виробництва на селі вимагає проведення спеціалізації всередині господарств, без згортання в них потрібних галузей. Велика роль відводиться міжгосподарській спеціалізації і концентрації на базі широкої кооперації колгоспів і радгоспів. Дедалі більшого значення набувають спільні підприємства індустріального типу. Всемірної підтримки потребує застосування передового досвіду в організації агропромислових комплексів, коли до об'єднань, що створюються на селі, вливаються державні підприємства. Це — один з важливих каналів зближення двох форм соціалістичної власності при провідній ролі державної власності. Всі ці перетворення є необхідними, їх вимагає саме життя. Але вони повинні проводитися без шаблону, з урахуванням місцевих умов, на основі справді наукового підходу.

Комуністична партія розробила основні критерії поліпшення управління сільським господарством, як невід'ємною частиною складного народногосподарського комплексу СРСР. В управлінні сільським господарством необхідні єдина загальнодержавна лінія, чіткий поділ праці (компетенцій) між різними рівнями керівництва. В основі господарювання може лежати лише поєднання централізованого планового керівництва з ініціативою радгоспів і колгоспів у розв'язанні питань виробництва та збуту сільськогосподарських продуктів. Аграрна політика партії буде плідотною тільки тоді, коли вона проводитиметься послідовно і цілеспрямовано, без зривів і відставань, при обов'язковому подоланні спокосу використати на інші потреби кошти, асигновані для розвитку сільського господарства, при її ідеологічному забезпеченні.

Аналіз стану розробки питань аграрної політики КПРС на сучасному етапі показує, що в документах партії, у творах Генерального секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнєва дістала дальше обґрунтування і всебічний розвиток марксистсько-ленінська наука про потреби розвинутого соціалістичного суспільства. Внесено великий вклад у вчення про соціалістичний спосіб виробництва. Доведено, що продуктивні сили розвинутого соціалізму відзначаються високою зрілістю. Вказано шляхи їх дальшого розвитку. Зроблено важливі висновки про шляхи вдосконалення соціалістичних виробничих відносин на селі: про значення матеріальної заінтересованості, організації виробництва, управління сільським господарством, зближення двох форм соціалістичної власності. Конкретизовано програмне положення про агропромислові комплекси. Приділена велика увага розробці питань про розвиток науково-технічної революції та використання переваг соціалістичної системи господарювання. Підкреслено роль моральних факторів і стимулів в умовах розвинутого соціалізму.

У творах Л. І. Брежнєва, присвячених аграрній політиці, в документах партії дальший розвиток дістали питання про подолання істотних відмінностей між містом і селом, про перетворення сільськогосподарської праці в різновид індустріальної шляхом інтенсифікації сільськогосподарського виробництва. Значну увагу приділено проблемі зміцнення союзу робітничого класу і колгоспного селянства на основі зростання ролі індустрії у розвитку сільського господарства і значення робітничого класу в політичній організації розвинутого соціалістичного суспільства.

В. І. Ленін учив, що успіхи в будівництві соціалізму і комунізму вирішальною мірою залежать від підвищення керівної ролі партії як спрямовуючої сили держави. Рівень і розмах розробки питань аграрної політики КПРС на сучасному етапі яскраво свідчать про глибоку правоту ленінських думок.

У розробці аграрної політики партія строго враховує вимоги економічних законів соціалізму, показуючи приклад ленінського підходу до справи: глибоке теоретичне обґрунтування нових положень аграрної науки органічно пов'язується з постановкою практичних завдань. У розвитку марксистсько-ленінської аграрної думки на сучасно-

¹⁶ Див. Л. І. Брежнєв. Великий подвиг партії і народу, стор. 16.

му етапі, як і в розробці інших питань теорії, з усією силою виявляється єдність партії і народу. Комуністична партія у своїй діяльності виходить з корінних інтересів народу, з честю здійснюючи свою історичну місію в русі до комунізму.

Для праць Л. І. Брежнєва з аграрного питання, документів КПРС характерні діалектичний підхід і лєнінська партійність. Зміст цих творів і документів каменя на камені не лишає від вигадок і фальсифікацій антикомуністів, рєвізіоністів та інших ворогів лєнінізму.

Як показують рішення грудневих (1974 р.) Пленуму ЦК КПРС і сесії Верховної Ради СРСР, положення і висновки марксистсько-лєнінської аграрної науки, зроблені в сучасних умовах, лежать в основі практичних вказівок і накреслень Комуністичної партії на 1975 рік — завершальний рік дев'ятої п'ятирічки, як і на більш тривалу перспективу.

Таким чином, між лєнінським підходом до розв'язання аграрно-селянського питання і аграрною політикою КПРС на сучасному етапі існує повна наступність. Комуністична партія Радянського Союзу, її Центральний Комітет і Політбюро на чолі з Л. І. Брежнєвим на основі лєнінської методології ставлять і розв'язують насушливі питання розвитку сільського господарства.

М. Я. ЦАЛЮК

БРАТНІ НАРОДИ СРСР В БИТВІ ЗА РАДЯНСЬКУ УКРАЇНУ (1943—1944 рр.)

З першого й до останнього дня Великої Вітчизняної війни радянські воїни, партизани, підпільники, трудівники тилу — люди всіх національностей СРСР — пліч-о-пліч героїчно билися за свободу і незалежність своєї соціалістичної Вітчизни.

«Союз і дружба всіх націй і національностей нашої країни, — говорив Л. І. Брежнєв, — витримали таке найтяжче випробування, як Велика Вітчизняна війна. В цій війні сини й дочки єдиної Радянської Вітчизни не тільки з честю відстояли свої соціалістичні завоювання, а й врятували світову цивілізацію від фашистського варварства, подавши тим самим могутню підтримку визвольній боротьбі народів. Слава цих героїв, слава доблесних захисників нашої Батьківщини не померкне у віках»¹.

Внаслідок невтомної діяльності Комуністичної партії по інтернаціональному вихованню трудящих в роки Великої Вітчизняної війни дружба народів-братів, що увірвала в себе все найкраще з історії їх спільної боротьби проти царизму і капіталізму, за владу Рад, за соціалізм, ще більше розвинулася й зміцніла.

«Оцінюючи нині складові частини нашої великої перемоги над ворогом, — говорив на урочистих зборах, присвячених 30-річчю визволення Радянської України від німецько-фашистських загарбників, член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України В. В. Щербицький, — слід підкреслити, що її основа була закладена ще в той час, коли під керівництвом В. І. Леніна звершилась Велика Жовтнева соціалістична революція, коли Комуністична партія злила воедино мудрість марксистсько-лєнінського вчення і народні устремління, коли вона об'єднала в непорушну сім'ю всі народи Країни Рад, коли були створені матеріальні основи соціалістичного суспільства»².

Непорушна єдність народів Радянського Союзу, їх безприкладний героїзм з особливою силою виявилися під час боїв за визволення України. Автори огляду і прагнули показати, як в історичній літературі 1957—1974 рр. розкривається тема зміцнення дружби радянських народів у боях за визволення Української РСР.

У другій половині 50-х років значно розширилась джерельна база і проблематика досліджень, вийшли в світ документальні видання, мемуарна література. В період, що тут розглядається, була опублікована також велика кількість історичних праць (колективних та індивідуальних монографій, популярних брошур, статей тощо), в яких лєвною мірою показано процес визволення нашої республіки від фашистів і у зв'язку з цим висвітлено ті чи інші аспекти дружби народів СРСР.

Методологічна основа цих досліджень — твори В. І. Леніна, документи Комуністичної партії воєнного часу³, Тези ЦК КПРС до 50-річчя Великого Жовтня, 100-річчя

¹ Л. І. Брежнєв. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік, К., 1972, стор. 22.

² «Радянська Україна», 19 жовтня 1974 р.

³ Коммунистическая партия в Великой Отечественной войне (1941—1945 гг.). Документы и материалы, М., 1970.

з дня народження В. І. Леніна, матеріали, пов'язані з підготовкою і святкуванням 50-річчя утворення Союзу РСР, виступи керівних діячів нашої партії⁴. В них містяться узагальнюючі положення про дружбу народів як одне з головних джерел перемоги Радянського Союзу над фашистською Німеччиною.

Наукова розробка питань дружби народів у роки Великої Вітчизняної війни особливо активізувалася у другій половині 60-х років, коли історики стали ґрунтовніше вивчати такі питання, як керівна роль Комуністичної партії у зміцненні дружби народів, участь радянських республік у відбудові народного господарства Української РСР в роки війни, бойова взаємодія партизанів різних національностей тощо. Наслідком зростання наукового рівня досліджень є поява цікавих публікацій про участь представників народів-братів у боях за Україну, про співробітництво робітників, селян, інтелігенції радянських республік під час війни. Побачили світ також перші збірники документів і матеріалів про вклад союзних республік у перемогу над ворогом, про участь воїнів різних національностей у визволенні Радянської України. Цінні документальні видання, дослідження та мемуари були опубліковані у зв'язку з важливими ювілейними датами в житті нашої країни (50-річчя Великої Жовтня, 25-річчя перемоги над фашистською Німеччиною, 50-річчя утворення СРСР тощо).

Отже, з досліджуваної проблеми є велика кількість праць. Автори огляду вирішили обмежитися аналізом лише тих з них, в яких розкрито процес зміцнення дружби народів у Радянських Збройних Силах, що визволяли Україну в 1943—1944 рр. Серед історіографічних праць⁵ слід виділити книгу лєнінградських вчених «КПСС — вдохновитель и организатор победы советского народа в Великой Отечественной войне. (Историкографический очерк)» (М., 1973). У п'ятій главі цієї праці — «Діяльність КПРС по зміцненню дружби народів СРСР в роки Великої Вітчизняної війни» — І. З. Захаров простежив процес формування джерельної бази досліджень, зростання кількості публікацій документів та історичних праць, дав характеристику основних етапів розвитку історіографії проблеми. Він проаналізував літературу як загального характеру, так і з окремих питань. У полі зору історіографа — фундаментальні праці, монографії, популярні брошури, документальні збірники, статті, мемуари. В розділі широко використано праці істориків союзних республік, чимало уваги приділено аналізу літератури, в якій викриваються буржуазні фальсифікатори історії. В цілому І. З. Захарову вдалося ґрунтовно охарактеризувати розвиток і досягнення історіографії проблеми, але йому слід було більше сказати про завдання історико-партійної науки по дальшій розробці питань дружби народів періоду Великої Вітчизняної війни.

Бойовій і трудовій співдружності народів-братів присвячено численні сторінки шеститомної «Истории Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941—1945» (М., 1963—1965) та книги «Великая Отечественная война Советского Союза. 1941—1945. Краткая история» (М., 1965). В радянській історіографії вихід шеститомника охарактеризовано як визначну подію. Незважаючи на деякі помилки і недоліки, ця фундаментальна праця об'єктивно висвітлює всю велич подвигу багатонаціонального радянського народу та його Збройних Сил. У першій книзі 5-го тому «Истории Коммунистической партии Советского Союза» (М., 1970) особливий інтерес викликає глава «Ідеологічна робота», а в ній розділ «Дружба народів», у якому переконливо показано безпідставність розрахунків гітлерівців посіяти розбрат і ворожнечу між радянськими людьми — представниками різних національностей.

⁴ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 1—4, К., 1971—1974; А. Н. Косыгин. Избранные речи и статьи, М., 1974; М. А. Сулов. Избранное. Речь и статьи, М., 1972 та ін.

⁵ А. В. Карасев, А. А. Курносков, Н. П. Липатов. Книги историков Украинской ССР об Украине в период Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. — «История СССР», 1958, № 5; А. В. Карасев. Разработка истории Великой Отечественной войны. — Советская историческая наука от XX к XXII съезду КПСС. История СССР, М., 1962; Краткая историография Великой Отечественной и второй мировой войны. — История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941—1945, т. 6, М., 1965; А. В. Санцевич. Дружба народов СРСР в післявоєнній українській радянській історіографії. — «УІЖ», 1964, № 4; П. А. Жилин і Г. А. Куманев. Советская историческая литература о Великой Отечественной войне. — «Вестник АН СССР», 1965, № 5; Коммунистическая партия — организатор победы советского народа в Великой Отечественной войне. — Очерки по историографии советского общества, М., 1965; М. К. Коваль. Слово братів. Радянська Україна в історіографії союзних республік, К., 1966; О. В. Мойсеев. Радянська література про визволення України від фашистських загарбників. — «УІЖ», 1966, № 1; Історіографічні дослідження в Українській РСР, вип. 4, 5, К., 1971—1972; Э. Э. Шкляр. Партия во главе боевого и трудового содружества советских народов в годы Великой Отечественной войны. (Обзор литературы, изданной в Казахстане и республиках Средней Азии). — «Вопросы истории КПСС», 1971, № 11; В. І. Клоков. Велика Вітчизняна війна 1941—1945 рр. — Розвиток історичної науки на Україні за роки Радянської влади, К., 1973; та ін.

Плодом багаторічної роботи над узагальненням величезного фактичного матеріалу стала фундаментальна праця «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр.» (т. 1—3, К., 1967—1969). Авторський колектив використав велику кількість документів, що свідчать про непорушну дружбу радянських народів.

Серед узагальнюючих колективних монографій слід назвати книгу «Идеологическая работа КПСС на фронте (1941—1945 гг.)» (М., 1960), в якій ґрунтовно, на основі значної кількості маловідомих документів показано діяльність військових рад, політorganів і партійних організацій Збройних Сил по інтернаціональному вихованню воїнів, висвітлено партійно-політичну роботу серед бійців національних частин і з'єднань.

Різноманітні форми і методи патріотичного та інтернаціонального виховання воїнів, роботу по підготовці національних кадрів військових агітаторів і пропагандистів, організацію їх діяльності глибоко проаналізовано в працях І. А. Новикова, В. А. Мурадяна, І. З. Захарова, А. П. Артем'єва та деяких інших істориків⁶. У їх дослідженнях використано великий архівний матеріал, широко розкрито керівну роль Комуністичної партії у зцементуванні дружби народів. Так, В. А. Мурадян досить повно висвітлює діяльність у цій справі армійських партійних організацій. А. П. Артем'єв виявив і узагальнив велику кількість фактичних даних про створення та бойові дії частин і з'єднань, сформованих у союзних республіках, про багатонаціональний склад Червоної Армії. При цьому автор оперує архівними матеріалами по 13 арміях і більш як 300 стрілецьких дивізіях кількох фронтів. І. З. Захаров у книжці «Дружба, закаленная в боях» добре показав роль співдружності народів СРСР у найважливіших битвах війни, у партизанському русі, а також у налагодженні воєнного господарства в радянському тилу.

Дружбі народів-братів присвячені численні сторінки праць про діяльність КПРС в роки Великої Вітчизняної війни. «Комуністична партія,—говорив М. А. Суслов,—була тією соціально-політичною силою, яка зцементувала радянських людей, об'єднала їх і спрямувала на перемогу над ворогом»⁷. Природно, що воєнно-організаторська діяльність партії посідає одне з центральних місць у проблематиці історичних досліджень, присвячених Великій Вітчизняній війні⁸. В ряді праць на цю тему містяться розділи про дружбу народів.

Радянськими істориками простежені головні напрямки ідеологічної роботи партії на фронтах і в тилу. Про один з них — виховання радянських людей різних національностей у дусі дружби і співробітництва — йдеться, зокрема, в монографії Є. В. Сафоновой, в якій уперше висвітлено ідейно-політичну роботу партійних організацій у визволених від фашистів районах. Значний інтерес становить також монографія О. М. Вербила. В його праці узагальнено великий матеріал про діяльність республіканської партійної організації по інтернаціональному вихованню радянських людей.

Участь представників братніх народів СРСР у розгромі фашистських загарбників на території України, у відродженні визволених районів республіки досить широко показана в «Нарисах історії Комуністичної партії України» (К., 1971).

⁶ І. А. Новиков. Дружба народов СССР — источник могущества Советского государства и его Вооруженных Сил, М., 1959; його ж. Дружба народов СССР — могучий источник силы Советской Армии в Великой Отечественной войне. — «Труды ВПА им. В. И. Ленина», 1958, № 19; В. А. Мурадян. Боевое содружество, Баку, 1964; його ж. Интернациональное воспитание воинов Советской Армии (1941—1945 гг.). — «Вопросы истории КПСС», 1968, № 7; його ж. Братство, скрепленное кровью, М., 1969; І. З. Захаров. Дружба, закаленная в боях, М., 1970; А. П. Артем'єв. Из истории боевого содружества народов СССР в Великой Отечественной войне. — Братское сотрудничество советских республик в хозяйственном и культурном строительстве, М., 1971; та ін.

⁷ М. А. Суслов. Другий з'їзд РСДРП та його всесвітньо-історичне значення, К., 1973, стор. 18.

⁸ А. Н. Вербило. Деятельность Коммунистической партии Украины по воспитанию трудящихся в духе советского патриотизма, дружбы народов и пролетарского интернационализма в период Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.), К., 1971; Є. В. Сафонов. Ідейно-виховна робота Комуністичної партії серед трудящих визволених районів України в роки Великої Вітчизняної війни (1943—1945 рр.), К., 1971; П. І. Денисенко. Деякі питання ідеологічної роботи Комуністичної партії України в 1943—1945 рр. — «УІЖ», 1965, № 5; К. К. Дубина. Коммунистическая партия Украины в годы Великой Отечественной войны. — Вопросы истории КПСС периода Великой Отечественной войны, К., 1951; А. Ф. Мінгазутдінов. Діяльність Комуністичної партії по посиленню ролі червоноармійських газет у патріотичному вихованні воїнів у період визволення України від фашистських загарбників. — Наукові праці з історії КПРС, вип. 30, К., 1969; та ін.

Серед праць українських радянських істориків, які висвітлювали досліджувану проблему⁹, можна назвати брошуру «Подвиг народний». Її автор — В. С. Коваль підібрав та в науково-популярній формі подав ряд фактичних даних. На жаль, вона наведена на загальновідомому матеріалі. Про зміцнення дружби народів під час визволення України говориться лише у висновках, але фактів про це не наводиться.

Детально розвиток співробітництва Української РСР з іншими радянськими республіками в ході війни простежив М. В. Коваль. У його книзі «У горнілі війни» використано та проаналізовано багатий архівний, а також опублікований раніше матеріал. Це — перша узагальнююча праця, в якій показано співдружність радянських народів на фронтах війни, у партизанських загонах та підпіллі. Автор ставить і певною мірою розв'язує й важливі питання соціально-політичного та економічного згуртування народів СРСР в ході Великої Вітчизняної війни, характеризує особливості національних відносин у нашій країні в 1941—1945 рр. Дослідження містить добре аргументований висновок: «Коли б не було могутнього Союзу РСР — дружної сім'ї соціалістичних націй і народностей, не було б вільної та квітучої Радянської України»¹⁰.

У праці І. Д. Дубини «Радянський патріотизм і пролетарський інтернаціоналізм у роки Великої Вітчизняної війни» висвітлюються теоретичні питання патріотизму та інтернаціоналізму, інтернаціонального виховання трудящих. Монографія, однак, бракує конкретності, особливо під час аналізу діяльності місцевих партійних організацій.

Процес зміцнення дружби народів під час визволення Радянської України тією чи іншою мірою відображений у літературі про бойову діяльність національних військових формувань, про ратні подвиги у Великій Вітчизняній війні представників різних народів¹¹.

Спостерігається активізація у вивченні такої важливої проблеми, як всебічна допомога українському народові з боку Червоної Армії під час її визвольних боїв на території УРСР. У зв'язку з цим слід назвати монографію Л. І. Ткачової¹². На основі великого цифрового і фактичного матеріалу, з використанням нових і маловідомих даних, автор ґрунтовно висвітлила досліджуване нею питання і, зокрема, торкнулася проблеми зміцнення дружби народів. Щоправда, матеріали, опубліковані Л. І. Ткачовою, потребують глибшого аналізу та узагальнення.

Тема дружби народів розкрита і в ряді праць з історії комсомолу та молоді. Серед них слід відзначити розділ «У боях за Радянську Вітчизну» колективної монографії «Історія Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України» (К., 1968), дослідження П. Т. Тронька¹³. Безсмертним подвигам вихованців комсомолу — представників інтернаціональної сім'ї радянських народів присвятили свої спогади, нариси, статті автори цікавої книги «У битві за Київ» (К., 1973). У ній, зокрема, вміщено нарис О. В. Мойсеева «Воїни братніх республік у битві за Дніпро і Київ».

Про бойову співдружність воїнів усіх національностей СРСР йдеться на багатьох сторінках спеціальних праць, присвячених бойовим діям Радянських Збройних Сил під час визволення радянської території, зокрема України та окремих її районів¹⁴. Всі частини, з'єднання, які визволяли республіку від фашистських загарбників,

⁹ Н. И. Супруненко. Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза, К., 1957; К. К. Дубиня. Радянська Україна у Великій Вітчизняній війні, К., 1967; В. С. Коваль. Подвиг народний. Україна у Великій Вітчизняній війні, К., 1970; М. В. Коваль. Все — для перемоги, К., 1970; його ж. У горнілі війни. (Співдружність українського народу з братніми народами СРСР у роки Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.), К., 1972; І. Д. Дубиня. Радянський патріотизм і пролетарський інтернаціоналізм у роки Великої Вітчизняної війни, К., 1973; та ін.

¹⁰ М. В. Коваль. У горнілі війни, стор. 5.

¹¹ Т. Д. Джураев. Воины Узбекистана на фронтах Отечественной войны, Ташкент, 1965; К. Е. Стамбеков. Казахстанцы в боях за освобождение Украины в годы Великой Отечественной войны (1943—1944), Алма-Ата, 1966; Х. Б. Кінзебулатов. Дружба і співробітництво українського і башкирського народів у роки Великої Вітчизняної війни. — «УІЖ», 1960, № 3; Р. Худайбердиев. Сторінка з історії співдружності народів СРСР у роки Великої Вітчизняної війни. — «УІЖ», 1962, № 4; С. І. Ісмаїлова. З історії братерської дружби узбецького та українського народів під час Великої Вітчизняної війни. — «УІЖ», 1965, № 6; І. П. Бабалашвілі. Воїни-грузини в боях за Україну в роки Великої Вітчизняної війни. — «УІЖ», 1969, № 10; О. В. Мойсеев. Співдружність воїнів різних національностей СРСР у боях за визволення України (1943—1944 рр.) — «УІЖ», 1972, № 10; Д. П. Григорович. Участь синів братніх народів СРСР у боях за Київ. — «УІЖ», 1972, № 12; та ін.

¹² Л. І. Ткачова. Радянська Армія — українському народові, К., 1971.

¹³ П. Т. Тронько. В боях за Вітчизну, К., 1959; його ж. Подвиг твоих отцов, М., 1970.

¹⁴ Курская битва. Сборник статей, М., 1970; Г. А. Колтунов и В. Г. Соловьев. Курская битва, М., 1970; О. В. Мойсеев. Великая битва на Днепре, К., 1963; Г. М. Уткин. Штурм «Восточного вала». Освобождение Левобережной Украины и форсирование Днепра, М., 1967; Они освобождали Донбасс, Донецк, 1963; Твои осво-

мали багатонаціональний склад. Вигнання ворога з України — це величний подвиг сотень тисяч героїв — представників усіх народів нашої багатонаціональної Вітчизни.

Велике значення для вивчення досліджуваного питання має мемуарна література¹⁵. Так, у спогадах маршала В. І. Чуйкова на конкретних прикладах показано бойову співдружність радянських воїнів різних національностей. Заслугує на увагу книга О. Є. Кривця¹⁶ — захоплююча розповідь про партизанський загін ім. Щорса, що складався з патріотів 22 національностей, згуртованих ленінською дружбою, про їх мужність і самовідданість.

Зроблений нами короткий огляд дає змогу дійти висновку, що в цілому радянські вчені розробили і висвітлили чимало важливих питань історії всенародної боротьби за визволення України від німецько-фашистських загарбників.

Історики значно глибше почали вивчати найрізноманітніші аспекти життя та діяльності багатонаціонального радянського суспільства в період війни. Кількість публікацій з цієї проблеми постійно збільшується, різноманітнішим стає їх характер, розширюється джерельна база.

Радянським історикам Великої Вітчизняної війни й надалі необхідно якнайширше і якнайглибше висвітлювати масовий героїзм радянських людей усіх націй і народностей, розкривати закономірності історичної перемоги над фашизмом, наголошувати на уроках другої світової війни і тим самим сприяти втіленню в життя великої Програми миру, розробленої XXIV з'їздом КПРС.

Розгляд літератури про співдружність радянських народів під час визволення України свідчить також і про нерозв'язані питання. Зокрема, радянським історикам необхідно більш глибоко і всебічно вивчити і узагальнити досвід керівної діяльності Комуністичної партії по зміцненню дружби народів СРСР у цей період. В літературі немає чітко визначених хронологічних рамок формування бойового союзу радянських народів, який у 1941—1945 рр. ще більше розширився і зміцнів. На наш погляд, було б корисним глибше показати спадкоємність досвіду бойової співдружності націй і народностей у роки громадянської та Великої Вітчизняної воєн.

Розв'язання зазначених проблем, глибоке і всебічне висвітлення історії спільної боротьби народів СРСР проти фашизму матиме велике наукове та ідейно-виховне значення. Воно сприятиме зростанню у всіх трудящих нашої країни, особливо у підростаючого покоління, почуття радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму, загальнонаціональної гордості радянської людини.

Цього вимагає від нас і ЦК КПРС. Слід всебічно розкривати багатогранну діяльність партії по зміцненню соціально-політичної і ідейної єдності радянського суспільства, згуртуванню соціалістичної співдружності — таке завдання поставив ЦК КПРС у постанові «Про 30-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 років».

М. О. БУЦЬКО, Є. Т. КУРГАНСЬКИЙ

Болитси, Донбасе!, Донецьк, 1973; А. Г. Ершов. Освобождение Донбасса, М., 1973; А. Н. Грылев. Днепр — Карпаты — Крым. Освобождение Правобережной Украины и Крыма в 1944 году, М., 1970; Герои боев за Крым, Симферополь, 1972; Корсунь-Шевченківська битва, К., 1968; В. Б. Ананійчук. Визволення західних областей України від німецько-фашистських окупантів, К., 1969; Бродовский котел, Львов, 1974; В сражениях за Победу, М., 1974; КПСС — организатор защиты социалистического Отечества, М., 1974; Во главе защиты Советской Родины, М., 1974; та ін.

¹⁵ А. А. Гречко. Через Карпаты, М., 1970; його ж. Освобождение Киева. Краткий военно-исторический очерк, М., 1973; И. С. Конев. Записки командующего фронтом. 1943—1944, М., 1972; В. И. Чуйков. В боях за Украину, К., 1972; та ін.

¹⁶ О. Кризев. Баряними дорогами, К., 1973.

Критика та БІБЛІОГРАФІЯ

ЛЕНИНСКИЕ ДЕКРЕТЫ 1917—1922.

Библиография, изд-во «Известия Советов депутатов трудящихся СССР», М., 1974, 662 с.

Термін «декрет», як називали свої укази правителі Стародавнього Риму, в умовах диктатури пролетаріату набув принципово нового звучання. Ним позначала свої постанови Паризька комуна 1871 р., його взяла на озброєння і народжена в жовтні 1917 р. Радянська влада, називаючи так свої найважливіші законодавчі акти. Згодом декретами стали іменуватися всі державні нормативні акти першого Радянського уряду, очоленого В. І. Леніним. Їх прямо називають ленінськими, бо кожний з них не тільки звійшов у життя за підписом Володимира Ілліча: він брав безпосередню участь в їх створенні — чи то написанням текстів, чи то редагуванням проєктів, складених іншими особами.

Н. К. Крупська пізніше згадувала: «Не можна сказати: Ленін «бере участь» у виданні ряду декретів. Декрети в той час усі приймалися під керівництвом Леніна, це були вирішальні декрети»¹. А ось свідчення А. В. Луначарського: «У нього була пристрасть до формулювань юридичного типу, і Володимир Ілліч був майстром їх... Він ставився до тої або іншої правової формули як до справжньої наукової цінності, як до великого надбання розуму»².

Ленінські декрети відіграли важливу роль в перших соціалістичних перетвореннях у нашій країні, здійсненні завдань диктатури пролетаріату і політики Комуністичної партії. Вони підносили авторитет Радянської держави, зміцнювали довіру до неї з боку широких мас трудящих. Сам В. І. Ленін підкреслював, поперше, агітаційно-пропагандистську роль декретів Радянської влади («Простому робітникові і селянинові ми свої уявлення про політику відразу давали у формі декретів. В результаті було завоювання того величезного довіря, яке ми мали і маємо в народних масах»³); по-друге, їх

значення як рушійної сили соціалістичного будівництва («Декрети, це — інструкції, що кличуть до масового практичного діла. Ось що важливо»⁴).

Вивчення ленінських законодавчих актів, творчої лабораторії їх створення має велике теоретичне і практичне значення в радянській правовій та історико-правовій науці, в діяльності законодавчих і виконавчих органів Радянської держави. Разом з тим вивчення ленінських декретів дає, зокрема, історикам, як свого часу влучно зауважив В. Д. Бонч-Бруєвич, «можливість установити віхи практичної політики центрального Радянського уряду, бо в них відбилася, впливши у законодавчу форму, вся творчість нового будівництва в Росії»⁵.

В наш час ленінські декрети — історичне джерело першорядної ваги. Проте всебічне комплексне його дослідження досі утруднювалося відсутністю єдиного зведеного бібліографічного покажчика. Тепер така праця створена. В ній зафіксовано понад 3 тис. декретів, прийнятих у період з жовтня 1917 р. до листопада 1922 р. Упорядники і редколегія провели ретельну роботу не тільки щодо послідовно хронологічного розташування всіх згаданих законодавчих актів і позначення джерел їх опублікування та зберігання, а й у ряді випадків щодо уточнення дат того чи іншого документа.

З постанов очолюваного В. І. Леніним уряду, зокрема, про виділення асигнувань, до бібліографії включені лише ті, що опубліковані в Повному зібранні творів В. І. Леніна, багатотомному збірнику «Декрети Радянської влади» і Зібранні узаконень РРФСР. Такий відбір цілком правомірний, зважаючи на особливо велику кількість урядових постанов про асигнування коштів тому чи іншому підприємству, відомству та ін. Упорядники відмічають (стор. 27), що за таким же принципом вони вирішували питання про акти, пов'язані з службовим призначенням окремих осіб. Але якщо вже такі акти наводяться, і до того ж називаються й іншого характеру документи, в яких фігурують різні прізвища (стор. 47, 58, 59, 101, 263 та ін.), то

¹ «Исторический архив», 1957, № 2, стор. 34.

² А. Луначарский. Ленин как ученый и публицист, М., 1924, стор. 17—18.

³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 45, стор. 104.

⁴ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 38, стор. 193.

⁵ В. Д. Бонч-Бруєвич. Воспоминания о Ленине, М., 1969, стор. 131.

для підвищення науково-дослідного значення бібліографії бажано було б скласти іменний покажчик.

Тільки один покажчик у книзі, алфавітно-предметний, не повністю може задовольнити читача, особливо науковця-дослідника. До того ж тут одні географічні назви, які зустрічаються в бібліографії, виділені, інші — ні. А чому? — Незрозуміло. Йдеться насамперед про назви країн, міст, морів, рік тощо (стор. 85, 100, 101, 105, 134, 142, 287, 309, 389, 406 та ін.). І все ж цей покажчик допоможе науковцям користуватися бібліографією.

Ось, наприклад, термін «Україна» (стор. 641). Завдяки його окремому виділенню читач легко може знайти в самій бібліографії те, що пов'язано з Українською РСР. Тут і такі важливі акти загальнодержавного значення, як Союзний робітничо-селянський договір між РСФРР та УСРР (28 грудня 1920 р.); і постанови, пов'язані з громадянською війною, зокрема про роззброєння військ, які переходять на територію прикордонних з Україною губерній (17 квітня 1918 р.), про заходи щодо припинення бандитизму на Україні (6 грудня 1920 р.), про командуючого всіма збройними силами УСРР та уповноваженого РВРР на Україні (27 січня 1921 р.); і народногосподарські постанови, починаючи від справи про сплату зарплати робітникам Південно-Західної залізниці (30 грудня 1917 р.) і кінчаючи вказівкою про необхідність забронювання кількох губерній України для продукування держтварообміну на хліб і зернофураж (18 жовтня 1921 р.), а також ряд інших законодавчих актів.

Вказівки на ленінські декрети, що мають безпосереднє відношення до України, знаходимо додатково також під термінами покажчика: «комісії» (утворення комісії для керівництва евакуацією на Україні та Південному фронті — 8 серпня 1919 р., стор. 518), «народ» (Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Центральної ради — 17 грудня 1917 р., стор. 542), «рада» (про переговори з Радою — 1 січня 1918 р., про відкриття переговорів з Центральною радою — 2 січня 1918 р., про відповідь Ради Раднаркомові — 12 січня 1918 р., стор. 597).

Переглядаючи саму бібліографію, можна натрапити на згадку про декрет Раднаркому від 25 листопада (8 грудня) 1917 р. щодо надання грошової допомоги (450 000 крб.) населенню Кременчуцького повіту, яке постраждало від повені.

Основна (бібліографічна) частина книги в цьому виданні опрацьована дуже ретельно. З неї читач одержує бібліографічно-інформаційну довідку про найвідоміші в усьому світі перші державні акти Радянської влади: декрети про мир, землю, про утворення робітничо-селянського уряду, порядок затвердження й опублікування законів, створення Робітничо-Селянської Червоної Армії тощо; положення про робітничо-селянську міліцію, Вищу раду народного господарства; декларації — щодо прав народів Росії, прав трудящого і експлуатованого народу та ін. При перевиданні рецензованої бібліографії (а воно потрібне, бо книга дуже швидко зникла з торговельної мережі) хотілося б бачити більш докладно розроблену систему допоміжних покажчиків.

Бібліографія розкриває всеосяжну законотворчу діяльність В. І. Леніна, результатом якої були й декрети: про переведення стрілки годинника (стор. 56), про «тиждень дитини» (стор. 347), про покарання за брехливі доноси (стор. 457) та ін. Ленінська вимога «...не допускати ні тіні відступу від наших законів...»⁶ перегукується з положенням резолюції на Звітну доповідь ЦК КПРС XXIV з'їзду партії, яке проголошує: «Партійні організації, профспілки, комсомол повинні добиватися якнайсуворішого додержання законів усіма громадянами і службовими особами, посилити правове виховання трудящих»⁷. Необхідною умовою успішного виконання цього важливого завдання є творче вивчення і постійне використання в теорії і на практиці ленінської державно-правової спадщини. А чітким орієнтиром у ній є рецензована праця.

В. Г. Сарбей

⁶ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 44, стор. 383.

⁷ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 229.

СОВЕТСКИЙ ТЫЛ В ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЕ, изд-во «Мысль», М., 1974 *.

Перемога над фашистською Німеччиною, здобута Збройними Силами СРСР, кувалася наполегливою працею мільйонів радян-

ських людей. Про безприкладний подвиг трудівників тилу, здійснений у роки Великої Вітчизняної війни, і йдеться у колективній двотомній праці «Радянський тил у

ник, В. Б. Тельпуховский. Ученый секретарь редколлегии Ю. А. Дьяков; 300 с.

Книга вторая. Трудовой подвиг народа. Редколлегия: А. С. Митрофанова (ответственный редактор), А. И. Великов, И. Е. Зеленин, И. И. Зелкин, ученый секретарь М. С. Зинич; 367 с.

* Книга первая. Общие проблемы. Редколлегия: Г. А. Куманев (ответственный редактор), В. А. Анфилов, А. Д. Колес-

Великій Вітчизняній війні». Загальну редакцію її здійснив академік П. М. Поспелов. В основу статей лягли матеріали Все-союзної наукової сесії з проблеми «Радянський тил у Великій Вітчизняній війні», яка відбулася в Москві у травні 1971 р. Серед авторського колективу — вчені-історики, працівники партійних, радянських та громадських організацій. Статті написані на великому теоретичному і фактичному матеріалі, використано праці В. І. Леніна, партійні й державні документи, архівні джерела.

У рецензованому двотомнику порушено ряд важливих і складних питань з історії радянського тилу. В першій книжці, присвяченій загальним проблемам, підкреслюється, що Комуністична партія, керуючись вченням В. І. Леніна про захист соціалістичної Вітчизни, його положеннями про економічну і морально-політичну міцність тилу, розробила програму перетворення країни в єдиний військовий табір. Наведені в статтях документальні дані переконливо свідчать про те, що важливим фактором зміцнення радянської економіки було партійне керівництво народним господарством країни. Необхідно було зміцнити місцеві партійні організації. В результаті заходів, які для цього вживалися, чисельність комуністів у військовій промисловості зросла за роки війни майже на 80% (кн. 1-а, стор. 37).

Великий науковий і політичний інтерес становить стаття про діяльність Державного Комітету Оборони (ДКО), створеного за рішенням ЦК ВКП(б), Президії Верховної Ради СРСР і РНК Союзу РСР 30 червня 1941 р. ДКО був колективним органом, вся його діяльність спрямовувалася Центральним Комітетом партії і, насамперед, Політбюро ЦК ВКП(б). Він проводив велику роботу щодо забезпечення перебудови народного господарства на військовий лад. Про це свідчать хоча б такі підрахунки, зроблені автором статті. З 9971 документа, прийнятого ДКО за чотири роки війни, майже дві третини постанов, рішень, директив стосувалися питань організації воєнного виробництва (кн. 1-а, стор. 76).

У рецензованій монографії досить широко висвітлено ідеологічну і масово-політичну роботу партії в тилу і на визволеній радянській території. В роки війни завдання виховної роботи полягали, насамперед, у зміцненні морально-політичної єдності багатонаціонального радянського суспільства і забезпеченні злагодженої роботи тилу. На прикладах місцевих партійних організацій автори статей показують, як практично розв'язувалися ці завдання.

Комуністична партія вела непримиренну боротьбу з проявами націоналізму і місництва. Буржуазні націоналісти в окупованих районах виступали активними пособниками гітлерівців. Тому, підкреслюється в рецензованій монографії, в центрі масово-політичної роботи партійних організацій

України, особливо її західних областей, було викриття реакційної ідеології українського буржуазного націоналізму.

Значну увагу приділено у двотомнику висвітленню діяльності Комуністичної партії по зміцненню братерської співдружності народів СРСР, як одного з важливих факторів успішної роботи тилу. На великому фактичному матеріалі автори переконливо розкривають трудову доблесть братніх радянських народів по зміцненню східної індустріальної бази країни — основного джерела забезпечення фронту всім необхідним у роки війни. Виробничі колективи склалися з людей різних національностей. Наприклад, на будівництві Челябінської ТЕЦ у листопаді 1943 р. працювало 7200 робітників та інженерно-технічних працівників 44 національностей Радянського Союзу (кн. 1-а, стор. 110—111). Росіяни, казахи, узбеки, башкири, таджики, киргизи, удмурти та ін. подавали населенню прифронтових районів, у тому числі трудящим Української РСР, евакуйованим на початку війни в східні райони СРСР, велику допомогу. Перебазування продуктивних сил із прифронтових районів на Схід і швидке відновлення роботи підприємств на нових місцях, про що досить ґрунтовно і цікаво розповідається в рецензованій праці, було важливим джерелом зростання оборонної могутності країни, яскравим свідченням сили і непереможності дружби народів нашої країни, яка ще більше зміцніла у спільній натхненній праці в ім'я перемоги над во-
рогом.

Велику увагу автори двотомника приділили допомозі трудящих РРФСР та інших союзних республік у відродженні господарства визволених від німецько-фашистської окупації районів країни. Так, у відбудові первістка радянської індустрії — Дніпровської гідроелектростанції ім. Леніна брали участь колективи промислових підприємств з 53 міст країни. 25 тис. молодих робітників і колгоспників 25 національностей піднімали з руїн енергогігант (кн. 1-а, стор. 114). Завдяки цій допомозі наприкінці війни введені в дію підприємства давали приблизно третину довоєнної промислової продукції, що значно сприяло зміцненню воєнної економіки СРСР. На цей час у визволених областях вироблялася п'ята частина всієї промислової продукції. Це стало можливим, підкреслюють автори, тільки в умовах соціалістичного ладу.

У рецензованій праці висвітлено також діяльність Рад депутатів трудящих у 1941—1945 рр., роботу профспілок у тилу питання допомоги комсомолу фронтові. Наведені авторами дані про роботу цих організацій у роки війни нові й викликають у читачів значний інтерес.

У другій частині двотомника глибоко всебічно розкрито трудовий подвиг радянського народу в роки Великої Вітчизняної війни, наведено багато цікавих прикладів про самовіддану працю металургів

зугільників, енергетиків, залізничників країни. Особливу увагу автори приділили налагодженню зовнішнього виробництва.

На залик Комуністичної партії «Все для фронту! Все для перемоги!» піднялися мільйони радянських людей. Починаючи з травня 1942 р., за прикладом переводних колективів металургійної, авіаційної і танкової промисловості в країні розгорнулося Всесоюзне соціалістичне змагання за краще виконання замовлень для фронту, мобілізацію внутрішніх резервів, зниження собівартості продукції тощо. Цьому питанню приділено в книжці належну увагу. Наприкінці війни соцзмаганням було охоплено понад 84% робітників промислових, будівельних і транспортних підприємств країни, понад 90% працюючих в оборонній промисловості. Активну участь у ньому брала молодь. В країні налічувалося 155 тис. комсомольсько-молодіжних фронтів бригад, які об'єднували понад 1 млн. юнаків і дівчат. Всесоюзне соціалістичне змагання, як свідчать наведені авторами дані, сприяло неухильному піднесенню продуктивності праці, зростанню випуску воєнної продукції. За два роки (травень 1942 — травень 1944) продуктивність праці в цілому в промисловості зросла на 40%, а в оборонній — на 43—54% (кн. 2-а, стор. 132—133).

Автори статей переконливо показують складний шлях розвитку радянської воєнної економіки, на якому довелося подолати чимало труднощів. Особливу увагу було звернуто в той час на розширення металургійної бази — основи основ воєнного виробництва. Поряд з прискоренням введенням у дію евакуйованого устаткування металургійних заводів у стислі строки було побудовано багато нових підприємств. Виробництво чавуну, сталі, прокату неухильно зростало. Випуск якісного металу в 1944 р. становив 66% проти 26 в 1940 р. У цей період якісного прокату вироблялося більше, ніж у всій країні в передвоєнний рік (кн. 2-а, стор. 52).

На основі зростання продукції важкої промисловості в країні різко підвищалося, починаючи з 1942 р., виробництво зброї і боєприпасів. На сторінках рецензованої праці наведено багато цікавих даних про досягнення в авіаційній, танковій та інших галузях воєнної економіки.

Використовуючи переваги соціалістичного ладу, Комуністична партія зуміла успішно розв'язати таке складне завдання, як забезпечення підприємств і транспорту кваліфікованою робочою силою. Безпосередньо на підприємствах і в системі трудових резервів різним спеціальностям було навчено мільйони робітників і робітниць. Це дало змогу збільшити чисельність робітників і службовців з 18,4 млн. у 1942 до 27,3 млн. чол у 1945 р. Авторі підкреслюють великий вклад радянських жінок у перемогу. Кількість жінок серед робітників і службовців у народному господарстві СРСР становила

у 1940 р. — 38%, у 1942 — 53% і в 1945 р. — 55% (кн. 1-а, стор. 22).

Радянський народ під керівництвом Комуністичної партії в роки Великої Вітчизняної війни здобув економічну перемогу над фашистською Німеччиною. Виробляючи сталі приблизно в 3—4 і вугілля в 3 рази менше, ніж гітлерівська Німеччина, СРСР випустив за роки війни вдвоє більше бойової техніки. Авторі рецензованого двотомника, спираючись на конкретні дані, викривають спроби буржуазних фальсифікаторів принизити значення Радянського Союзу і його воєнної економіки в розгромі фашистської Німеччини і мілітаристської Японії і перебільшити роль у другій світовій війні США і Англії та їх поставок в нашу країну. Проте факти показують, що ці поставки становили незначну частину нашого воєнного виробництва. В 1945 р. поставки по лендлізу різко скоротилися і становили менше 3% вітчизняного виробництва (кн. 1-а, стор. 46—47).

Чимало сторінок у рецензованій праці відведено колгоспному селу. Незважаючи на труднощі воєнного часу, колгоспники, робітники МТС і радгоспів безперерйно постачали фронт і тил продовольством і сировиною. У 1941—1944 рр. державою було заготовлено 4264 млн. пудів зерна, тоді як у роки першої світової війни (1914—1917) в дореволюційній Росії було заготовлено і закуплено лише 1399 млн. пудів. Середньорічний експорт крупи, мукі і зерна в 1941—1945 рр. із США і Канади в СРСР становив (у перерахунку на зерно) 0,5 млн. т. Це складало лише 2,8% середньорічної заготівлі зерна в нашій країні (кн. 2-а, стор. 197).

У двотомнику вміщено також статті, в яких висвітлюється роль радянської інтелігенції в справі розгортання військового виробництва, проведенні ідеологічної і масово-політичної роботи в тилу.

Читачі знайдуть у ньому багато цікавого й нового про історію робітничого класу і колгоспного селянства РРФСР, а також республік Середньої Азії і Закавказзя. Ленінська національна політика Комуністичної партії в роки війни була спрямована на згуртування народів Радянського Союзу для захисту багатонаціональної соціалістичної Батьківщини. Поряд з іншими союзними республіками вагомий вклад у перебудову народного господарства і налагодження випуску продукції воєнної промисловості внесли Україна, Білорусія, республіки Прибалтики, які зазнали жорстокої німецько-фашистської окупації. У співдружності з трудящими Російської Федерації всі народи братніх радянських республік самовіддано працювали для забезпечення потреб Червоної Армії. Ці актуальні і малодосліджені питання також розкриваються у статтях рецензованої праці.

Цікавий і пізнавальний матеріал вміщено в монографії про тил Збройних сил СРСР, самовіддану працю особового

складу тилкових частин, установ, органів управління. Автори показують ту велику допомогу, яку Радянський Союз, вірний своєму інтернаціональному обов'язку, подав визволеням від фашистського ігa народам — полякам, чехам, словакам, югославам, румунам, болгарам, угорцям, німцям та ін.

Інтерес читача до рецензованої публікації посилюється ще й тим, що автори її подали історіографію досліджуваної проблеми (хронологічні рамки огляду літератури охоплюють 1965—1973 рр.). До двотомника додано бібліографічний та іменний покажчик, у ньому вміщено цікаві ілюстрації.

В цілому позитивно оцінюючи рецензовану працю, хотілося б висловити деякі критичні зауваження. У двотомнику бра-

кує статей про трудову діяльність радянської інтелігенції у роки війни. На жаль, у статті, присвяченій історіографії радянського тилу, не названо і не проаналізовано ряд важливих робіт. До бібліографічного покажчика також не звійшли окремі документальні збірники та монографічні дослідження, які вийшли останнім часом у різних видавництвах. Трапляються в праці і повтори. Наприклад, у першій книжці на 45-й і 115-й сторінках наведено один і той же фактичний матеріал. В цілому ж двотомник, присвячений радянському тилу в роки Великої Вітчизняної війни, є серйозною науковою працею, яка принесе велику користь дослідникам, студентам, усім, хто вивчає історію Великої Вітчизняної війни.

С. Н. Саженьюк

**М. М. ЛЕМЕЩУК, Й. М. СКАКОВСЬКИЙ.
ГЕРОЇ СОРОК ПЕРШОГО,**

*Політвидав України,
К., 1974, 172 с.*

Почуття радянського патріотизму, безмежна любов до Вітчизни, відданість ідеалам Комуністичної партії у роки Великої Вітчизняної війни породжували у радянських людей невичерпний ентузіазм, самовідданість і героїзм, надихали їх на ратні й трудові подвиги. Під Смоленськом і на Україні, в Білорусії і Прибалтиці, під Ленінградом і Москвою радянські воїни — славні сини й дочки народів Радянського Союзу до останнього подиху захищали кожну п'ядь радянської землі. Про подвиги старшого лейтенанта І. І. Іванова, командира 19-ї танкової дивізії, генерал-майора К. О. Семенченка, льотчика, капітана М. А. Сдобнова, розвідника, сержанта Я. Й. Ватомова та ще про 21 Героя Радянського Союзу — воїнів Південно-Західного фронту і йдеться у рецензованій книжці.

До недавнього часу імена героїв були забуті і через те не згадувалися у післявоєнній літературі, навіть у такій фундаментальній праці, як шеститомна «История Великой Отечественной войны Советского Союза». Для того, щоб люди знали про подвиги цих мужніх і відважних воїнів, автори рецензованої книжки провели велику і копітку пошукову роботу. Викори-

стовуючи матеріали архівів країни, переважно архіву Міністерства оборони СРСР, а також спогади ветеранів Великої Вітчизняної війни — учасників боїв за Київ, результати походів червоних слідопитів, документальні нариси журналістів, М. М. Лемещук і Й. М. Скаковський написали цікаву книжку. Не всі документи тих часів збереглися, і це не дало змоги авторам більш докладно розповісти про всіх героїв і їх подвиги. Інколи не вказується час і місце події, подається неповна характеристика бійців. Подекуди наводиться лише назва села без зазначення району і області.

У нарисі «Нові імена» автори наводять прізвища 51 солдата та офіцера Південно-Західного фронту, які були представлені до нагородження орденом Леніна і медаллю «Золота Зірка», у тому числі 14 з них — посмертно. З різних причин це почесне звання жодному з героїв присвоєно не було і заслужених нагород вони не одержали. І щоб подвиги героїв ніколи не забулися, про них і розповідається в рецензованій книжці. Хотілося б, щоб автори продовжили свої пошуки. Виявлення нових імен людей, які відзначилися в боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками, сприяє глибшому висвітленню історії Великої Вітчизняної війни, звеличує наш народ, який продемонстрував у той тяжкий час масовий героїзм, незламну стійкість і мужність у захисті Країни Рад.

І. І. Слинко

А. П. ЛЕБЕДЕВ.
С ОТКРЫТЫМ СЕРДЦЕМ,
изд-во «Беларусь», Минск, 1974, 158 с.

Як правило, історики спочатку вивчають різноманітні джерела, в тому числі й мемуарні, що стосуються тієї чи іншої події або подій, а вже після пишуть свої дослідження. Проте в даному випадку сталося трохи не так.

Спочатку, в 1973 р., у Київському університеті було захищено кандидатську дисертацію, присвячену ролі фронтових видань Червоної Армії польською мовою в становленні та зміцненні радянсько-польської дружби¹ (одне з чільних місць серед цих видань займає газета «Нове жице», яка в 1944—1945 рр. видавалася Політуправлінням 1-го Українського фронту). А приблизно через рік у столиці братньої Білоруської РСР з'явилася рецензована книжка, автор якої в роки минулої війни був відповідальним редактором щойно названої газети.

Сталося так, мабуть, тому, що, з одного боку, історики, зважаючи на важливість теми, не чекали, доки в їхньому розпорядженні будуть буквально всі матеріали, зокрема й спогади, а, з другого, — безпосередні учасники подій не поспішали з написанням і публікацією своїх спогадів.

Як би там не було, широкий читач (пишемо «широкий», бо тираж рецензованої книжки — 20 тис. примірників), який завжди і особливо зараз — у переддень 30-річчя всесвітньо-історичної Перемоги — цікавиться історією Великої Вітчизняної війни, одержав нові цінні спогади на тему, що досі майже не висвітлювалася в радянській історіографії або мемуаристичі.

Відомо, що влітку 1944 р. героїчна Радянська Армія, здійснюючи свою благородну місію щодо визволення народів Центральної та Південно-Східної Європи від німецько-фашистського рабства, перейшла державний кордон нашої Батьківщини. Саме тоді Уряд СРСР дав вказівку Військовим радам 1-го Українського, 1-го Білоруського і 2-го Білоруського фронтів роз'яснювати цивільному польському населенню ставлення Радянського Союзу до Польщі як до суверенної, дружньої, союзної держави, завдання Червоної Армії в розгромі ворожих німецьких армій, а також необхідність подання допомоги польсь-

кому народові у визволенні його від фашистської неволі. В результаті цього в серпні 1944 р. і з'явилися згадувана газета «Нове жице», а також «Вольносьць» (1-й Білоруський фронт) і «Вольна Польська» (2-й Білоруський фронт).

«Газета (мається на увазі «Нове жице». — Л. К.) вступила в незриму битву за уми людей, — пише О. П. Лебедєв. — Неосяжним було поле цієї битви. Воно не мало лінії фронту, окресленої на штабних картах. Ця битва проходила по польських містах і селах через серця людей, отруєних багаторічною антиросійською, антирадянською, шовіністичною пропагандою. В наших руках була найсильніша зброя: правда! Ми — радянські люди — йшли до читачів-поляків з відкритим серцем» (стор. 14).

Жанр рецензованої книжки — спогади, хоча подекуди автор, прагнучи повніше описати ті чи інші події, змушений звертатися і до пізнішого, післявоєнного часу, що особливо відчувається в двох останніх розділах. Усього книжка складається з 20 розділів. У кожному з них, написаних на основі матеріалів, які свого часу друкувалися в газеті, розповідається про величезну допомогу радянських воїнів польським трудящим — участь у сільськогосподарських роботах, у ремонті шкіл і лікарень, в обслуговуванні населення військовими госпіталями, коли фронт стояв в обороні. Тільки в одній Варшаві солдати й офіцери Радянської Армії знешкодили близько 2 млн. ворожих мін і нерозірваних снарядів, збудували за вісім діб міст через Віслу.

З великим інтересом оприймаються матеріали, скажімо, про те, як польські громадяни, йдучи за велінням свого серця, допомагали армії-визволительці ремонтувати шляхи, здавали сільськогосподарські продукти, збирали новорічні подарунки, віддавали свою кров пораненим солдатам і офіцерам. Читач назавжди запам'ятає невеличкий розділ «Шахтарська місія в Москву», в якому йдеться про відправку залізничного ешелону з сілезьким вугіллям у подарунок москвичам.

Зі сторінок спогадів О. П. Лебедєва постають образи його колег-журналістів: заступника редактора, білоруського письменника Л. Я. Прокші, відповідального секретаря редакції С. І. Портасьонка, завідуючих відділами редакції М. Д. Рожкова, Г. І. Северіна, фотокореспондента Ф. Андрейчикова. певний інтерес становлять ті сторінки, де автор говорить про специфіку своєї газети. «Само собою розуміється, — розповідає він, — що газета «Нове жице» не могла, та від її редакції і не вимагалось, докладно висвітлювати все життя Польщі. Ми не збиралися підмінювати польську пресу...» (стор. 135).

Недовго виходила газета «Нове жице» — всього один рік. Стільки ж діяла газета «Вольна Польська». У серпні 1945 р. вони припинили свою діяльність, а їхні співробітники влилися до складу редакції

¹ Ж. А. Бондаренко. Роль фронтовых изданий Красной Армии на польском языке в становлении и укреплении советско-польской дружбы (1944—1945 гг.). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Киев, 1973.

щоденної газети «Вольносьць», яка виходила до 1954 р.

Як «Нове жице», так і її згадані бойові побратими стали справжніми літописцями

нерушимої дружби двох братніх народів — радянського і польського. Такими вони і ввійшли в історію.

П. М. Калениченко

*LUDOWE WOJSKO
POLSKIE 1943—1945.*

*Wydawnictwo Ministerstwa Obrony
Narodowej, Warszawa, 1973, 924 s.*

*НАРОДНЕ ВІЙСЬКО
ПОЛЬСЬКЕ
1943—1945.*

*Видавництво Міністерства національної
оборони, Варшава, 1973, 924 с.*

У титанічній боротьбі проти німецько-фашистських загарбників у роки другої світової війни об'єдналися всі волелюбні сили планети. Спираючись на братерську всебічну допомогу Радянського Союзу, трудящі Польщі, Чехословаччини, Югославії, Болгарії, Румунії та інших європейських країн громилі ненависного ворога. У смертельній сутичці з фашизмом розвивалась і міцніла бойова співдружність народів.

Докладаючи багато зусиль для згуртування всіх антифашистських кіл, ВКП(б) і Радянський уряд приділяли особливу увагу створенню на території СРСР іноземних військових формувань, які мали разом з Червоною Армією вести бойові дії проти гітлерівських загарбників. Найбільшими з цих частин були польські національні формування, які стали основою Війська Польського, що відзначилося в ряді операцій заключного періоду другої світової війни.

Історія зародження і розвитку армій нового типу, їх участь у боях з окупантами продовжують викликати великий інтерес широкого загалу читачів, які, зокрема, схвально зустріли і вихід у світ рецензованої монографії.

Вчені ПНР ґрунтовно дослідили історію створення Війська Польського. Цій проблемі присвячено численні збірники документів, матеріалів наукових конференцій, монографії, статті. Водночас уже давно назріла потреба написати узагальнюючу працю, в якій на високому науковому рівні та широкій джерельній базі було б висвітлено процес створення і бойові дії Війська Польського, співдружність радянських і польських воїнів. Розв'язання цього складного завдання було доручено колективу співробітників Військово-історичного інституту — основного наукового центру Польщі, який досліджує проблеми воєнної історії.

Рецензована праця є частиною шеститомного видання під загальною назвою

«Военный вклад Польши у другій світовій війні». Крім цього тому, намічено видати книги про оборонну війну Польщі в 1939 р., антифашистський рух Опору в країні, участь польських збройних сил у бойових діях на заході тощо.

Для написання монографії автори використали матеріали польських і радянських архівів, періодику воєнних років, монографії, спогади учасників подій. Це дало їм змогу значно ширше, ніж у раніше виданих працях, розкрити вузлові питання теми.

Вдала, на наш погляд, композиція книги. Вона починається з короткого огляду польської літератури з даної проблеми, а також джерел. У п'яти наступних главах висвітлено процес організації та бойові дії з'єднань Війська Польського, причому на початку кожної з них автори стисло розповідають про воєнно-стратегічну та політичну обстановку в Польщі і на радянсько-німецькому фронті.

У першій главі «Польські збройні сили в СРСР» на великому фактичному матеріалі детально показано, як формувалися 1-ша польська піхотна дивізія ім. Т. Костюшка, 1-й польський армійський корпус і 1-ша польська армія, готувалися командні кадри для них, проводилися навчання особового складу і політико-виховна робота, а також участь 1-ї дивізії в боях під Леніним у жовтні 1943 р., частин 1-го окремого зенітного артилерійського дивізіону і повітряно-десантного батальйону навесні і влітку 1944 р. Автор наводить дані про склад 1-ї польської армії (командуючий З. Берлінг), яка в другій половині липня влилася до 1-го Білоруського фронту.

У другій главі «Створення та організаційний розвиток народного Війська Польського (22.VII 1944—9.V 1945 рр.)» розглядаються принципи та умови формування Війська Польського, його структура, висвітлюється процес створення органів управління збройними силами і військової адміністрації, мережі військових навчальних закладів тощо. Тут слід підкреслити два важливі положення, які служать нібито лейтмотивом опису та аналізу подій. Насамперед, автори правильно наголошують на вирішальному значенні безкорисливої допомоги СРСР у будівництві Війська Польського. Як відомо, наша країна надала польським формуванням зброю, бойову техніку, спорядження, радянські офіцери навчали їх особовий склад, допомагали підбирати для штабів досвідчених спеціалістів, розширювати мережу військових навчальних закладів. Водночас становлення й зміцнення народних збройних сил, як і

весь процес демократичних перетворень у країні, відбувалися в обстановці жорстокої класової боротьби між прогресивними силами, об'єднаними навколо Польської робітничої партії і Крайової Ради Народової, і реакцією, яку підтримували буржуазні політики, що перебували в Лондоні.

Значний матеріал міститься в главах, присвячених участі Війська Польського у розгромі німецько-фашистських загарбників. Так, у третій главі «Бойові дії народного Війська Польського у другій половині 1944 р.» показано, як хоробро билися частини його 1-ї армії під Дембліном і Пулавами, описано захоплення та утримання плацдармів на західному березі Вісли та хід боїв за оволодіння східною частиною Варшави — Прагою. Автори приділили також велику увагу важким битвам, які вели з'єднання 1-ї армії у другій половині вересня 1944 р. з метою подання допомоги повсталім варшав'янам. Активно взаємодіючи з радянськими військами, польські солдати та офіцери набували досвіду ведення наступальних та оборонних операцій, боїв за захоплення та утримання плацдармів, форсування водних перешкод. Вони внесли гідний вклад у визволення своєї країни. Ще більше зміцніла співдружність воїнів двох держав.

Четверта глава праці «Операції і битви народного Війська Польського між Віслою та Одером у 1945 р.» присвячена бойовим діям польських військ у ході зимового та весняного наступів Червоної Армії, зокрема їх участі у Вісло-Одерській та Східно-Померанській операціях, внаслідок яких було знищено фашистське угруповання і повністю визволено Польщу від гітлерівського ярма.

Автори п'ятої глави монографії «Народне Військо Польське на заключному етапі другої світової війни. Квітень — травень 1945 р.» докладно розповідають про хід Берлінської та Празької операцій, в яких активну участь брали 10 піхотних, 2 зенітно-артилерійські та змішана авіаційна дивізії, танковий і авіаційний корпуси, окрема танкова і 12 артилерійських бригад та інші підрозділи Війська Польського загальною чисельністю близько 200 тис. чол. А 1-ша піхотна дивізія ім. Т. Костюшка та деякі інші польські частини безпосередньо штурмували лігво фашистського звіра — Берлін. Автори підкреслюють, що рішення про участь прославленої дивізії в штурмі столиці гітлерівської Німеччини мало не лише воєнне значення, а й сприяло підвищенню національного авторитету польського народу. У главі описано також бойові дії 2-ї армії Війська Польського (командуючий К. Сверчевський) в складі південного угруповання армій 1-го Україн-

ського фронту під час Берлінської та Празької операцій.

В заключенні підбито підсумки організаційного розвитку та бойової діяльності Війська Польського, наводяться відповідні узагальнюючі дані. Автор, зокрема, підкреслює, що створення і зміцнення якісно нових збройних сил стали можливими лише внаслідок величезних зусиль народної влади і всіх трудящих, діяльності лівих сил, згуртованих навколо Польської робітничої партії, а також завдяки всебічній допомозі Радянського Союзу. Бій під Леніно, спільні дії проти ворога на території Польщі та Німеччини заклали основу великої дружби між обома народами.

У праці вміщено список літератури з даної проблематики, випущеної у Польщі, географічний та іменний покажчики. Вона добре оформлена та ілюстрована багатьма схемами і фотографіями, частина з яких публікується вперше.

Даючи в цілому високу оцінку рецензованій монографії, хотілося б водночас висловити деякі побажання. При перевиданні книги, на наш погляд, доцільно було б у другій главі наголосити на значенні листопадової 1944 р. конференції ППР, яка, обговоривши питання «Про завдання партії в справі організації збройних сил відродженої Польщі», визначила основні напрямки будівництва народного Війська Польського як армії нового типу. Слід ширше показати благородство і відвагу, високу військову майстерність командирів і політпрацівників, рядових бійців, навести приклади взаємовиручки радянських і польських воїнів.

Маючи великий документальний матеріал, автори могли приділити більше уваги політико-виховній роботі, докладніше розповісти про діяльність політпрацівників, які роз'яснювали воїнам мету і завдання визвольної боротьби, словом і особистим прикладом надихали їх на подвиги.

Безперечно, праця польських істориків сприятиме викриттю буржуазних фальсифікаторів, які всіляко намагаються спотворити правду про характер і суть Війська Польського, правильному висвітленню подій другої світової війни.

Вклад польського народу та його збройних сил у перемогу над фашизмом високо оцінений радянськими людьми. Бойове братерство двох армій, що зародилося у роки Великої Вітчизняної війни, і нині є одним з «...найважливіших факторів, що охолоджують запал агресорів, ...сприяють збереженню миру»¹.

Л. О. Любимський, В. С. Манюков

¹ Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 3, К., 1972, стор. 443.

**В. И. ДАШИЧЕВ.
БАНКРОТСТВО СТРАТЕГИИ
ГЕРМАНСКОГО ФАШИЗМА.
ИСТОРИЧЕСКИЕ ОЧЕРКИ.
ДОКУМЕНТЫ И МАТЕРИАЛЫ.**

*В 2 томах, изд-во «Наука», М., 1973,
1332 с.*

Рецензований двотомник є вагомим вкладом у радянську історіографію передісторії та історії другої світової війни. Побудоване на основі документів політичних і військових органів гітлерівської Німеччини, це видання розкриває картину зародження, розвитку і банкрутства стратегії німецького фашизму в період 1933—1945 рр.

Перший том висвітлює хід підготовки і розгортання нацистської агресії в Європі (1933—1941 рр.). Він включає 227 документів і складається з трьох частин: нацистська концепція другої світової війни; німецький фашизм на шляху до другої світової війни; розгортання фашистської Німеччиною боротьби за панування в Європі. Другий том відображає агресію проти СРСР і крах «третьої імперії» (1941—1945 рр.), містить 186 документів і поділений на дві частини: провал нацистської наступальної стратегії проти СРСР; банкрутство оборонної стратегії. Падіння «третьої імперії».

Структура обох томів вдала. В першому — 21 розділ, у другому — 18. У кожному розділі досліджується лише одна проблема. Перед викладом документів того або іншого розділу дано історичний нарис автора з ґрунтовною критикою буржуазних концепцій щодо виникнення німецького фашизму, його природи і суті, а також причин банкрутства. Більш як половина документів двотомника вперше вводиться в науковий обіг російською мовою. Документи систематизовано і розміщено так, що історичні факти й події досліджуваних проблем розглядаються в їх тісному і динамічному взаємозв'язку.

На схвалення заслуговують історичні нариси автора обсягом більш як 40 друкованих аркушів. Написані з великим знанням справи, вони допомагають глибше зрозуміти і оцінити тогочасні події не тільки у світлі вміщених у праці документів, а й тих, що вже є в радянській історіографії з різних питань історії «третьої імперії».

На початку праці вміщено ґрунтовний історіографічний огляд документальних джерел, що розкривають стратегію німецького імперіалізму в другій світовій війні. Зокрема, наведено відповідні збірники, які видані в СРСР та зарубіжних країнах і показують змову гітлерівської клики проти народів світу.

Автор всебічно проаналізував джерела походження документальних фондів і груп документів, указав, в які країни після падіння «третьої імперії» потрапили ті або інші матеріали, зокрема командних інстанцій вермахту і гітлерівського уряду, а також якою мірою документи нацистських

архівів зараз відомі світовій громадськості.

В. І. Дашичев вводить у науковий обіг чимало документів, що стосуються окупаційної політики фашистської Німеччини в роки другої світової війни і свідчать про нехтування гітлерівцями законів і звичаїв війни, катування та винищування радянських людей, що опинилися на тимчасово окупованій території або потрапили у полон, про грабування багатств нашого народу, руйнування пам'яток науки і культури. Ось, наприклад, документ № 143 (т. 2, стор. 475) — наказ Гімлера про зруйнування Донбасу. Адресуючи його керівникові СС і поліції на Україні Прюцману, рейхсфюрер писав: «...Необхідно добитися того, щоб при відході з районів України не залишалося жодної людини, жодної голови худоби, жодного центнера зерна, жодної рейки, щоб не залишилися цілими жодний будинок, жодна шахта, яка б не була виведена на довгі роки з ладу, щоб не залишався жодний колодязь, який би не був отруєний».

Зібрані в другому томі документи переконливо доводять, що радянсько-німецький фронт був вирішальним фронтом другої світової війни. Його протяжність на різних етапах війни коливалася в межах 3000 і 6200 км. У той час як довжина ліній фронту в Італії й Північній Африці не перевищувала 300—350 км, а в Західній Європі — 800 км. На радянсько-німецькому фронті в період війни діяла переважна частина збройних сил фашистської Німеччини та її союзників — від 190 до 270 дивізій противника, а проти англо-американських військ у 1941—1943 рр. — лише від 9 до 20 дивізій у північній Африці і від 7 до 26 дивізій в Італії.

Полегшує роботу з документами ґрунтовний довідковий апарат праці. У кожному томі є покажчик імен, наприклад збірника — перелік найважливіших кодових найменувань, які застосовувалися у збройних силах гітлерівської Німеччини. Як додатки до збірника вміщено схеми організації верховного командування фашистської Німеччини (ОКВ), головного командування сухопутних військ вермахту (ОКХ) і вищих командних органів вермахту у 1941—1942 рр.; таблиця розподілу сухопутних військ вермахту на 21 червня 1941 р.; дані про воєнні витрати фашистської Німеччини в 1933—1944 рр., використання іноземців і військовополонених як робочої сили, про виробництво найважливіших видів озброєння й боєприпасів в 1940—1944 рр. і втрачені гітлерівцями у військово-повітряних та військово-морських силах.

Двотомник, проте, не позбавлений і окремих недоліків. Зокрема, не дістала належного відображення військово-морська стратегія фашистської Німеччини. В розділі «Падіння нацистської «третьої імперії» (т. 2) з усіх вміщених у ньому 11 документів лише 5—6 безпосередньо стосуються теми. Тим часом багато матеріалів, що відображають крах гітлерівської Німеччини і становлять великий науковий інтерес для

дослідників, не ввійшло до тому. Для прикладу можна навести хоча б такі документи, як свідчення начальника верховного головнокомандування збройних сил фашистської Німеччини генерал-фельдмаршала Кейтеля від 17 червня 1945 р.; свідчення начальника штабу оперативного керівництва при ставці верховного головнокомандування німецьких збройних сил генерал-полковника Йодля від 18 червня 1945 р.; свідчення головнокомандуючого ВПС рейхсмаршала Герінга від 17 червня 1945 р.; протокол допиту командуючого обороною Берліна генерала артилерії Вейдлінга; та ін. До збірника слід було б включити і меморандум Г. Штельрехта, в якому дано рекомендації щодо післявоєнного політичного курсу німецького імперіалізму. Адже політичні тенденції, що їх містить меморандум, пізніше дістали прояв у програмі і практичній діяльності Аденауера.

Введення в науковий обіг цих й багатьох подібних до них документів сприяло б ширшому і глибшому висвітленню істориками ряду відповідних проблем.

Дещо хибує праця на систематичність і хронологічну послідовність розміщення ма-

теріалів. Так, деякі документи першого тому (№№13, 27, 28, 29) опубліковані з порушенням хронології. Доцільно було б, як нам здається, включити до довідкового апарату ще й географічний і предметно-тематичний покажчики.

Трапляються у збірнику й окремі друкарські помилки. Наприклад, документ № 130 («Лист начальника генерального штабу сухопутних військ Гальдера Манштейну» від 5 грудня 1939 р.) неправильно датовано: 5 жовтня 1939 р. (т. 1, стор. 495). На стор. 11 радянського історика Л. Н. Кутакова названо Катуківим.

Зазначені недоліки аж ніяк не знижують великої цінності фундаментального збірника. Він озброєє дослідників історії другої світової війни важливими документами і матеріалами, викриває фальсифікаторські силкування буржуазних ідеологів, показує, від якої смертельної загрози було врятовано світ завдяки героїчному подвигові радянського народу і його Збройних Сил у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.

Я. М. Горелік

**НОРБЕРТ МЮЛЛЕР.
ВЕРМАХТ І ОККУПАЦІЯ (1941—1944).
О РОЛИ ВЕРМАХТА
И ЕГО РУКОВОДЯЩИХ ОРГАНОВ
В ОСУЩЕСТВЛЕНИИ
ОККУПАЦИОННОГО РЕЖИМА
НА СОВЕТСКОЙ ТЕРРИТОРИИ.**

*Перевод с немецкого под редакцией
доктора исторических наук, профессора
А. Ф. Юденкова, М., 1974, 388 с.*

З великим морально-політичним і трудовим піднесенням святкує радянський народ 30-річчя Перемоги Радянського Союзу над фашистською Німеччиною у Великій Вітчизняній війні. Ця знаменна подія не по душі «вченим» слугам капіталу, які в союзі з недобитими гітлерівськими генералами докладають чимало зусиль, щоб сфальсифікувати історію другої світової війни. Але, оскільки факту розгрому нацистської Німеччини заперечувати неможливо, вони силкуються довести, що перемога СРСР у Великій Вітчизняній війні не є результатом переваг соціалізму над капіталізмом, результатом героїзму радянських людей, їх патріотизму і відданості Комуністичній партії, що це нібито результат помилок Гітлера, його прорахунків у здійсненні окупаційної політики.

У свій час К. Маркс писав, що «подібно до того як мумії враз розпадаються, коли зазнають дії атмосфери, так і війна виносить остаточний вирок соціальним устано-

вам, що втратили свою життєздатність¹. Історія людства не знає більш тяжкого випробування, ніж те, яке випало на долю радянських людей. Буржуазні фальсифікатори змушені визнати факт і масового терору, і пограбування окупованих гітлерівцями радянських територій. Але в той же час вони намагаються переконати легковірних у тому, що нібито вермахт до цього не мав ніякого відношення, а його генерали виконували чисто військові функції. Винуватцями ж злочинів вони називають поліцію, СС і СД, жандармерію та інші окупаційні органи влади. Таким чином, псевдонауковці роблять спробу довести, що вермахт і гітлерівське командування не мали нічого спільного з фашизмом, його ідеологією, політикою і практикою.

Марксистська історіографія другої світової війни поповнилася ще одним дослідженням. Його автором є німецький історик Норберт Мюллер, який вперше опублікував свою книгу «Вермахт і окупація (1941—1944)» в НДР у 1971 р.

Про вермахт та гітлерівський генеральний штаб, про їхню роль у здійсненні загарбницьких планів німецького імперіалізму, про стратегію у війні проти СРСР є чимало досліджень. В них розглядаються ті чи інші аспекти діяльності вермахту і його верховних органів у підготовці й здійсненні окупаційного режиму на радянській

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 11, стор. 531.

території. Однак спеціальні роботи, присвячені цій проблемі, до появи дослідження Н. Мюллера не було.

В рецензованій праці на основі документальних даних, узятих з колишніх гітлерівських архівів, розвинується думка про нібито «незаплямованість» вермахту в злочинах, вчинених фашистами на окупованій радянській території. Книга складається з чотирьох розділів і висновків. У додатку наводяться 13 документів, що показують мерзенну роль гітлерівських генералів в економічному пограбуванні окупованих районів СРСР і вчиненні розправ над радянськими людьми.

Автор розповідає про те, як у процесі підготовки і розв'язання другої світової війни створювався військово-державно-монополістичний апарат, метою якого було не тільки оперативне використання воєнно-господарських ресурсів країн, що стали жертвами агресії, а й здійснення головної стратегічної цілі німецького фінансового капіталу щодо цих країн та їх народів.

У нападі на Радянський Союз виявилися найреакційніші риси німецького імперіалізму — його гегемонізм, людиноневисний характер тих засобів, які застосовувалися ним для досягнення експансіоністських цілей, люта ненависть й жорстоке переслідування всіх прогресивних сил. Ці риси знайшли найконцентрованіше вираження в окупаційній політиці і практиці на загарбаній радянській території. Вермахт «усією своєю діяльністю довів, що він є не тільки агресивним, але також й окупаційним знаряддям, а в кінцевому підсумку — вирішальною опорою цього режиму» (стор. 55).

Зробивши невеликий екскурс в історію змови найреакційніших і наймогутніших кіл німецького фінансового капіталу і воячини з нацистами, Н. Мюллер доводить, що в намаганні знищити першу в світі соціалістичну державу монополії і пруссько-юнкерська вояччина стали одностуднями відразу ж після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції. Між ними не існувало двох думок про те, що підкорення країн Західної Європи — «важлива умова, що забезпечить їм економічні, військові і військово-стратегічні передумови для нападу на Радянський Союз» (стор. 71).

Головна увага в монографії приділена розкриттю питання про те, як генералітет вермахту та ті інстанції, що підлягали йому, утворили єдине й нерозривне ціле з монополіями й верхівкою гітлерівської нацистської партії, разом розробляли агресивні плани нападу на СРСР і знищення соціалістичного ладу, комуністичної ідеології, намагаючись практично їх здійснити на окупованій радянській території. На основі раніше неопублікованих архівних документів, автор доводить, що гітлерівські верховоди брали найактивнішу участь в досягненні не тільки військових, а й політичних, економічних, ідеологічних та інших цілей німецького державно-монополістичного капіта-

лу. Це при їх сприянні на окупованій території СРСР було створене центральне торговельне товариство «Схід» (ЦТТ), яке займалося заготівлею, переробкою й збутом сільськогосподарської продукції. З серпня 1941 по березень 1944 р. ЦТТ «Схід» нагромаджувало 15 млн. т продовольства (стор. 206). Проте війська займалися ще й так званою самозаготівлею, яка являла собою пряме пограбування.

В міру того як події на фронтах Великої Вітчизняної війни розвивалися на користь Червоної Армії, роль вермахту в економічному пограбуванні нашої країни, масовому угоні населення в фашистське рабство, небачених масштабах знищення радянських людей та інших злочинах дедалі зростала.

Автор правильно вказує на те, що опір, який чинився німецько-фашистським загарбникам на радянській території, мав різні форми і методи, які перепліталися і в багатьох випадках доповнювали один одного. Надзвичайно важливою формою була організована і керована партійним підпіллям збройна боротьба. Та поряд з широким розвитком партизанського руху радянські люди, які опинилися на окупованій землі, використовували й інші форми боротьби, такі наприклад, як саботаж усіх заходів гітлерівців та ін. Це дало змогу включити у битву з фашистами всі верстви населення окупованих районів СРСР. Яскравим прикладом є боротьба українського народу проти загарбників.

На чолі всенародного опору фашистам стояла Комуністична партія, тому він був цілеспрямованим, добре організованим і високоєфективним. Про це свідчать документи, взяті з колишніх гітлерівських архівів. Так, наприклад, до листопада 1942 р. у тилу фашистської групи армій «Центр» внаслідок партизанських дій окупанти недоодержали 21 тис. т зерна, 22 тис. т картоплі і 96 тис. голів великої рогатої худоби, що дало б можливість забезпечити армію в 300 тис. чол. хлібом протягом одного року, картоплею — протягом чотирьох і м'ясом — трьох місяців (стор. 210).

Відомо, що в тилу ворожих військ патріоти добували цінні розвідувальні дані для Червоної Армії. Згідно з оцінкою гітлерівського командування, в тилу німецьких військ діяло майже 13 тис. радянських розвідників, з яких нацистам удалося викрити лише 14%. Ворог же втратив 30% особового складу своєї контррозвідки. Причиною цього, як зазначали самі гітлерівці, була всенародна підтримка радянських розвідників з боку населення (стор. 291).

Праця Н. Мюллера — багатопланове дослідження, виконане на високому науковому рівні, з широким залученням маловідомих та відомих джерел і літератури, у тому числі й опублікованої в СРСР.

У книзі трапляються деякі фактичні неточності, на які звертає увагу читача титульний редактор і в посиланнях дає пояснення. Проте ці огріхи аж ніяк не при-

нижують загальної високої оцінки праці. У передмові до видання проф. А. Ф. Юденков цілком слушно відзначає, що авторів вдалося з науковою об'єктивністю охарактеризувати злочинну роль вермахту в плануванні та здійсненні окупаційної політики

на загарбаний фашистами радянській території в роки другої світової війни.

Книга з інтересом буде сприйнята науковцями, викладачами та студентами.

М. М. Загорулько

* * *

УКРАЇНСЬКА РСР У ВЕЛИКІЙ ВІТЧИЗНЯНІЙ ВІЙНІ.

Покажчик літератури за 1970—1974 рр.*

Бойові подвиги радянських військ у визволенні України

Абрамов В. В. Евакуація радянських військ з Керчі та героїчна оборона Аджимушайських катакомб у 1942 р.—«УІЖ», 1974, № 4, с. 126—132.

Акульшин Д. Ф., Булкин С. П. Дорогами Європи. Издание 2-е, дополненное, Донецк, изд-во «Донбас», 1974, 286 с.

Александров Д. Ветерани залишаються в строю, К., Політвидав України, 1972, 233 с.

Амосов М. Провесінь.—«Вітчизна», 1974, № 5, с. 102—121.

Андріянов В. Повесть о шахтерских полках, Донецк, изд-во «Донбас», 1970, 150 с.

Аристов И. Дорогами побед. Записки офицера, Днепропетровск, изд-во «Промінь», 1970, 274 с.

Аристов И. Д. Годы испытаний. Записки офицера. Издание 2-е, Днепропетровск, изд-во «Промінь», 1973, 463 с.

Артеменко Н. М., Масловська В. В. Битва за Київ.—«Архіви України», 1973, № 5, с. 21—29.

Баграмян І. Х. Битва за Київ, К., вид-во «Дніпро», 1970, 110 с.

Баграмян І. Х. Фронтowymi дорогами, К., вид-во «Молодь», 1971, 196 с.

Базанова М. Кінофотодокументи свідчать. (До 30-річчя героїчної оборони міста Києва).—«Архіви України», 1971, № 5, с. 75—81.

Базанова М. М. Битва за Дніпро і визволення столиці Радянської України за кінофотодокументами ЦДАКФФД УРСР.—«Архіви України», 1973, № 5, с. 30—39.

Базанова М. М. Документи ЦДАКФФД УРСР про визволення України від німецько-фашистських загарбників.—«Архіви України», 1974, № 10, с. 31—39.

Балацкий В. Г. Музей в катакомбах, Одесса, изд-во «Маяк», 1971, 16 с.

Барштейн Ю. А., Мельниченко В. Ю. Пам'ятки бойової слави (Пам'ятні настільні медалі, присвячені 30-річчю визволення міст Радянської України від німецько-фашистських загарбників).—«УІЖ», 1974, № 9, с. 41—45.

Батов П. И. Перекоп, 1941. [О героической битве на Крымском полуострове], Симферополь, изд-во «Крым», 1970, 168 с.

Башкиров І. Агітатор полум'яних років.—«Під прапором лєнінізму», 1974, № 15, с. 34—35.

Белоконь К. Ф. Суровое небо. Записки летчика-штурмовика. Издание 2-е, исправленное и дополненное, Харьков, изд-во «Прапор», 1973, 267 с.

Береговенко Т. М., Долішня Л. І. Люди незламної волі, Львів, вид-во «Каменяр», 1972, 119 с.

Березняк Є. Пароль «Dum Spiro...». Розповідь розвідника. Видання друге, доповнене, К., Політвидав України, 1974, 189 с.

Беднягін А. І. Збройні Сили СРСР у боях за визволення Радянської України.—«УІЖ», 1974, № 9, с. 3—10.

Близнюк С., Сухан Ю. Операція «Теребля». Очерки, Ужгород, изд-во «Карпати», 1973, 189 с.

Боевая доблесть, Донецк, изд-во «Донбас», 1971, 159 с.

Божаткин М. И. «А. Микоян». [Документальный очерк о мужестве и отваге экипажа ледокола «А. Микоян» в годы Великой Отечественной войны], Одесса, изд-во «Маяк», 1973, 127 с.

Бойко І. Н. На вістрі атак, К., Політвидав України, 1974, 117 с.

Бондаренко В. Ю. Крилата слава, К., 1971, 44 с. (Т-во «Знання» УРСР).

Бондаренко В. Ю. Немає невідомих солдатів. Нарис, К., вид-во «Молодь», 1972, 267 с.

Борисов Б. А. Подвиг Севастополя. (1941—1942 гг. Воспоминания), Симферополь, изд-во «Крым», 1970, 320 с.

Борисов И., Тумаркин Я. Рядовой тайного фронта, К., изд-во «Молодь», 1974, 128 с.

Бречак І. М. Щоденник 4-го батальйону.—«УІЖ», 1973, № 11, с. 122—131.

Брич П. Двобій на світанні. Записки колишнього секретаря райкому комсомолу, Львів, вид-во «Каменяр», 1974, 107 с.

Бродовский котел. Воспоминания, очерки, документы, Львов, изд-во «Каменяр», 1974, 272 с.

Булкин С. П. Александр Игнатьевич Молодчий, Донецк, изд-во «Донбас», 1974, 31 с.

* Продовження. Початок див. № 3, 1975 р.

Бут Н. Я. Герои Аджимушка. Фотоальбом, Симферополь, изд-во «Таврія», 1974, 46 с.

Буцько Н. А., Даценко Н. И. и др. Солдат, которого победить нельзя, К., Издательство Киевского университета, 1970, 270 с.

Буцько Н. А., Мартышевский М. А. Овещение военных действий на Украине в 1941—1942 гг. в советской историографии. — Вопросы общественных наук, вып. 8, К., 1972, с. 105—112.

Ванеев Г. И. Черноморский флот у Крымский наступальной операции 1944 г. — «УІЖ», 1974, № 8, с. 40—44.

В боях за Харьковщину. (Воспоминания участников Великой Отечественной войны). Издание 3-е, исправленное и дополненное. Харьков, изд-во «Прапор», 1973, 438 с.

Вкарбовані у вічність, Симферополь, вид-во «Таврія», 1974, 207 с.

Венков Б. С. Герои Карпат, Ужгород, изд-во «Карпати», 1972, 207 с.

Венков Б. С., Ясинський А. Л. Перемога в передгір'ях Карпат. — «УІЖ», 1974, № 9, с. 123—127.

Вербилло О. М. Сила захисту соціалістичної Вітчизни, К., 1974, 48 с. (Т-во «Знання» УРСР).

Ветерани залишаються в строю, К., Політвидав України, 1972, 222 с.

Висоцький Б. Безсмертний подвиг Одеси. — «Під прапором ленінізму», 1971, № 17, с. 45—47.

Вишневський Д. І от штурмуємо Берлін... [Спогади про останні дні війни]. — «Прапор», 1972, № 5, с. 57—61.

Волков І. В. Навічно у пам'яті народній, К., 1970, 12 с. (Українське товариство охорони пам'ятників історії і культури).

Вольський С. А. Немеркнуча сторінка історії. (До 30-річчя оборони Одеси). — «УІЖ», 1971, № 8, с. 113—116.

Вольський С. А. До 30-річчя визволення Одеси від німецько-фашистських загарбників. — «УІЖ», 1974, № 3, с. 134—136.

Воронин К. На боевом курсе, Симферополь, изд-во «Крым», 1970, 272 с.

Воронько П. Від Прип'яті до Карпат. — «Радянське літературознавство», 1974, № 10, с. 6—8.

Воронюк О. Д., Сахневич Л. О. Сяйво золотих зірок, Одеса, вид-во «Маяк», 1970, 224 с.

Гавриленко В. Тридцять років тому. (Спогади про перші дні війни). — «Прапор», 1971, № 6, с. 57—61.

Гаврюк П. А. Епізоди масового подвигу. Документальні розповіді. — «УІЖ», 1973, № 10, с. 139—142.

Гагаєв М. В. Кременчуцька дивізія народного ополчення в боях за Батьківщину. — «УІЖ», 1972, № 10, с. 90—92.

Герои боев за Крым, Симферополь, изд-во «Таврія», 1972, 287 с.

Герои в бушлатах. [1941—1945. Сборник очерков и воспоминаний о морях-донбасовцах], Донецк, изд-во «Донбас», 1971, 158 с.

Герои грозowych лет. Сборник, Донецк, изд-во «Донбас», 1973, 176 с.

Герои не умирают. [Сборник очерков о героях Великой Отечественной войны], К., изд-во «Молодь», 1970, 240 с.

Герои освобождения Прикарпатья. Сборник, Ужгород, изд-во «Карпати», 1970, 223 с.

Год 1941. Юго-Западный фронт. Воспоминания. Очерки. Сборник, Львов, изд-во «Каменяр», 1970, 312 с.

Голубничий І. Г. Комендант рейхстагу. (Нарис про Героя Радянського Союзу Ф. М. Зінченка), Дніпропетровськ, вид-во «Промінь», 1970, 120 с.

Грабовський В. Сокіл Батьківщини. — «Жовтень», 1973, № 11, с. 126—129.

Гречко А. А. Видатна перемога Радянських Збройних Сил. — «Комуніст України», 1974, № 7, с. 12—23.

Григорович Д. П. Безсмертний подвиг. (До 30-річчя визволення Києва від німецько-фашистських загарбників). — «Архіви України», 1973, № 5, с. 3—12.

Григорович Д. П. Від Львова до Сандомира. (До 30-річчя Львівсько-Сандомирської операції). — «УІЖ», 1974, № 6, с. 132—134.

Гриченко І. Т., Головин М. М. Подвиг. (Нариси про героїв Радянського Союзу Сумщини). Видання 2-е, Харків, вид-во «Прапор», 1973, 303 с.

Грушецький І. Народ і армія. (До 30-річчя Корсунь-Шевченківської битви). — «Пам'ятники України», 1974, № 1, с. 2—16.

Губанов Н. А. Крылатый генерал. (О боевом пути Н. А. Острякова), Симферополь, изд-во «Крым», 1971, 143 с.

Денисенко Г. І. Патріотизм і братерська солідарність радянських воїнів в боях за визволення Житомирщини, Житомир, 1973, 26 с. (Житомирська обласна організація т-ва «Знання»).

Дерев'янюк В. К. Солдат, генерал, дипломат. [Про К. Н. Дерев'янюка], Дніпропетровськ, вид-во «Промінь», 1971, 155 с.

Дишлевий П., Чернишов Д. Документи про безсмертний подвиг радянських прикордонників. — «Архіви України», 1971, № 3, с. 26—31.

Дорогами Европы. (Воспоминания и очерки донбассовцев, освобождавших страны Западной Европы от фашистских захватчиков во время Великой Отечественной войны). Издание 2-е, дополненное, Донецк, изд-во «Донбас», 1974, 288 с.

Дубров Б. І. Солдаты слава, К., вид-во «Молодь», 1970, 227 с.

Дубровченко П. М. Цивільний повітряний флот у початковий період Великої Вітчизняної війни. — «УІЖ», 1971, № 6, с. 19—27.

Дубровченко П. М. Цивільний повітряний флот СРСР у період наступальних боїв на Україні (1943—1944 рр.). — «УІЖ», 1972, № 6, с. 85—90.

Дубровченко П. М. Участь цивільної авіації в розгортанні всенародної боротьби на Україні (1941—1944 рр.). — «УІЖ», 1973, № 2, с. 126—129.

Дукачев А. Курс на Севастополь, Симферополь, изд-во «Таврія», 1974, 300 с.

Дятленко М. Починався сорок третій... [Спогади учасника Великої Вітчизняної війни].— «Наука і суспільство», 1971, № 6, с. 30—32.

Дятленко М. Д. У дні Сталінградської битви.— «УІЖ», 1972, № 5, с. 112—118; № 6, с. 119—126; 1973, № 7, с. 130—142.

Євдокимов І. Ф., Шестаков В. Ф., Ясницький Г. І. Героїчна оборона Києва в 1941 році, К., 1971, 35 с. (Т-во «Знання» УРСР. Київська міська організація).

Егоров О. Броньований удар.— «Прапор», 1973, № 8, с. 12—18.

Еременко А. И. Помни войну. Автобиографический очерк, Донецк, изд-во «Донбас», 1971, 295 с.

Єршов І. Стратегія і мужність.— «Наука і суспільство», 1974, № 10, с. 12—15.

Жуков Г. К. В битвах за Україну.— «Україна», 1974, № 41, с. 2—3.

Журахович С. Фронтіві дороги.— «Вітчизна», 1970, № 5, с. 120—133.

Жученко І. Я. Допомога радянських військ народним комітетам Закарпаття.— «УІЖ», 1971, № 2, с. 94—96.

Задорожная Н. Ф. Вошедшие в бессмертие. (Исторический очерк), Симферополь, изд-во «Таврія», 1972, 91 с.

За мужність і відвагу. Документальні розповіді про полтавців—Героїв Радянського Союзу, Харків, вид-во «Прапор», 1973, 354 с.

Звезды доблести боевой. Очерки, воспоминания, Львов, изд-во «Каменярь», 1970, 45 с.

Здоровило П. У пам'яті народній. Монументи бойової слави на Ровенщині, Львів, вид-во «Каменярь», 1974, 79 с.

Зореносці, Дніпропетровськ, вид-во «Промінь», 1971, 362 с.

Зяблюк Н. М. Де шумлять осоки. [Про Героя Радянського Союзу П. М. Тарасова].— «Жовтень», 1970, № 5, с. 87—90.

Казарян А. А. Герои боев за Крым, Симферополь, изд-во «Таврія», 1972, 287 с.

Калінін В. В. Йшли уральські добровольці.— «Прапор», 1970, № 5, с. 50—55.

Калинин В. В., Макаренко Д. Г. Герои подвигов на Харьковщине, Харьков, изд-во «Прапор», 1970, 464 с.

Каменкович Златослава. Лицар солдатської пісні. [Про медсестру В. Величко].— «Жовтень», 1972, № 12, с. 116—118.

Карлов А. А. Выходим на цель, К., Політвидав України, 1972, 233 с.

Керчь героическая, Симферополь, изд-во «Таврія», 1974, 240 с.

Кінофотодокументи ЦДАКФД УРСР про визволення Лівобережної України.— «Архів України», 1973, № 3, с. 34—39; № 4, с. 52—56.

Кизя Л. Монументи розповідають. (Пам'ятники про героїв Великої Вітчизняної війни).— «Наука і суспільство», 1970, № 7, с. 6—8.

Клоков В. І. Перші кроки героїчної боротьби.— «Вісник Академії наук Української РСР», К., 1971, № 6, с. 3—11.

Коваль М. Сини Вітчизни в битві за Радянську Україну.— «Під прапором лєнінізму», 1970, № 5, с. 43—45.

Коваль М. В. Патріотичний рух трудящих на допомогу пораненим воїнам у роки Великої Вітчизняної війни.— «Вісник Академії наук Української РСР», 1974, № 8, с. 48—56.

Ковтун А. И. Севастопольские записки. [О героической обороне Севастополя в 1941—1942 гг.], Симферополь, изд-во «Таврія», 1971, 170 с.

Колодяжний І. А. Курган бойової слави в Охтирці, Харків, вид-во «Прапор», 1971, 26 с.

Коломиец Т. К. На бастионах — чапаевцы. (О боевых действиях 25-й стрелковой чапаевской дивизии при защите города-героя Севастополя в 1941—1942 гг. Воспоминания), Симферополь, 1970, 141 с.

Корбач І. Легендарна 365-а.— «Під прапором лєнінізму», 1970, № 2, с. 57—61.

Корбач І. Вони стали героями у битвах за Україну.— «Під прапором лєнінізму», 1974, № 18, с. 20—21.

Корецький Д. Джерела героїзму.— «Людина і світ», 1974, № 10, с. 2—8.

Корсунь-Шевченківська битва. Видання 2-е, доповнене, К., Політвидав України, 1974, 295 с.

Костриба П. Новий Сталінград.— «Під прапором лєнінізму», 1974, № 2, с. 55—56.

Котляров Б. Образ перемоги. [Про героїзм радянських людей у Великій Вітчизняній війні].— «Прапор», 1970, № 5, с. 46—49.

Красовський С. Я. Крила перемоги.— «Вітчизна», 1970, № 5, с. 112—119.

Кривець О. Є. Багряними дорогами, К., Політвидав України, 1973, 391 с.

Крижанівський С. На Канівському плацдармі.— «Радянське літературознавство», 1974, № 10, с. 8—12.

Кривожилин Г. И., Носова А. Ф., Романов Д. Ф. Золотые звезды Полесья. (Очерки о Героях Советского Союза), К., Політвидав України, 1972, 471 с.

Кропив'янський П., Тумаркін Я. В лабіринтах абверу. Документальна повість, К., Політвидав України, 1974, 285 с.

Куценко К. О. Визволення Закарпатської України Радянською Армією (вересень—жовтень 1944 р.).— «УІЖ», 1970, № 6, с. 12—17.

Лазаренко А. Як тебе не любити... (До 30-річчя визволення Києва від фашистських загарбників).— «Дніпро», 1973, № 11, с. 18—21.

Лемешук М. М. Визволителі Харкова — захисникам Ленінграда.— «УІЖ», 1972, № 10, с. 134.

Лемешук М., Скаковський Й. Герої сорок першого, К., Політвидав України, 1973, 171 с.

Лемешук М. М. Подвиг В. С. Петрова.— «УІЖ», 1973, № 10, с. 129—131.

Лемешук М. М. Легендарний екіпаж.— «УІЖ», 1974, № 10, с. 112—114.

Лукаш І. М., Загоруйко В. А. Восени сорок третього. Триста днів подвигу. На

аульському плацдармі, Дніпропетровськ, вид-во «Промінь», 1974, 190 с.

Людников И. И. Сквозь грозы. Автобиографический очерк. Издание 2-е, Донецк, изд-во «Донбас», 1973, 160 с.

Малаховський М. Д. Герої повітряних таранів, К., вид-во «Молодь», 1972, 139 с.

Малаховський М. Д. Серце, віддане небу, К., Політвидав України, 1974, 118 с.

Макаренко Д. Г., Олійник Л. П. Шляхами подвигів і маршрутів по місцях бойової слави на Харківщині, Харків, вид-во «Прапор», 1970, 175 с.

Марченко А. Д. Герои — широнинцы. Документальный очерк. Издание 2-е, исправленное и дополненное. Харьков, изд-во «Прапор», 1974, 112 с.

Медведева З. М. Мы сражались под Одессой. (Воспоминания), Одесса, изд-во «Маяк», 1972, 84 с.

Минаев М. Ф. Подвиг крейсера «Червона Украина». — «УІЖ», 1974, № 2, с. 118—121.

Мишиков М. Сталева петля, К., вид-во «Молодь», 1970, 174 с.

Мойсеев О. В. Велика перемога. (До 30-річчя розгрому німецько-фашистських військ під Москвою). — «УІЖ», 1971, № 12, с. 115—120.

Мойсеев О. В. Початок контрнаступу радянських військ на Україні (До 30-річчя Курської битви). — «УІЖ», 1973, № 6, с. 119—123.

Мойсеев О. В. Підготовка радянських військ до битви за Дніпро. — «УІЖ», 1973, № 10, с. 41—46.

Мойсеев О. В. Оточення і ліквідація ворожих військ у районі Корсунь-Шевченківського. (До 30-річчя Корсунь-Шевченківської битви). — «УІЖ», 1974, № 2, с. 122—125.

Молодчий А. И. В пылающем небе. (Записки военного летчика), К., Політвидав України, 1973, 104 с.

Москаленко А. Битва на Дніпрі. — «Наука і суспільство», 1974, № 8, с. 13—16.

Москаленко К. С. Перемога кувалась в бою. — «Соціалістична культура», 1974, № 10, с. 1—4.

Мушинский П. На вечном посту, Одесса, изд-во «Маяк», 1974, 48 с.

На шляху до великої перемоги. — «Під прапором лєнінізму», 1974, № 18, с. 2—6.

Непран Н. И. Николай Илларионович Семейко, Донецк, изд-во «Донбас», 1974, 23 с.

Одесские катакомбы. Сборник, Одесса, изд-во «Маяк», 1970, 198 с.

Олейников Ф. Т. Полководчий шлях генерала армії М. Ф. Ватутіна (До 70-річчя від дня народження). — «УІЖ», 1971, № 12, с. 120—123.

Олейников А. Рожденная на землях запорожских. [О боевом пути 222-й стрелковой, позже 95-й гвардейской дивизии], К., Політвидав України, 1974, 153 с.

Они освобождали Закарпатье. Издание 3-е, исправленное и дополненное, Ужгород, изд-во «Карпати», 1974, 226 с.

Они освобождали Европу, Донецк, изд-во «Донбас», 1970, 271 с.

Павленко В. Таран [Про життя і подвиг льотчиці К. Зеленко в роки Великої Вітчизняної війни]. — «Прапор», 1973, № 9, с. 38—42.

Павлик Г. У. Від Бугу до Волги. Нотатки воєнних літ, К., Політвидав України, 1973, 107 с.

Павлов Л. Всім смертям назло. [Про мужність льотчика С. І. Колябіна]. — «Під прапором лєнінізму», 1970, № 11, с. 36—37.

Пашко Я. Ю. Визволення Червоною Армією столиці України. — «УІЖ», 1973, № 10, с. 31—41.

Пашко Я. Ю. Історична перемога в битві за Дніпро і Київ, К., 1973, 30 с. (Т-во «Знання» УРСР).

Пересыпкин И. Т. Связь сердец боевых. Автобиографический очерк, Донецк, изд-во «Донбас», 1974, 173 с.

Півненко А. С., Тутик А. А. Буремне життя, К., вид-во «Молодь», 1972, 43 с.

Пількевич Л. Б. Кінофотодокументи про боротьбу за визволення західних областей України. — «Архіви України», 1974, № 4, с. 31—41.

Подвиги в ім'я Вітчизни, Харків, вид-во «Прапор», 1971, 536 с.

Подвиги во имя Отчизны. Очерки о Героях Советского Союза — харьковчанам, Харьков, изд-во «Прапор», 1974, 664 с.

Подвигу жити віки. Салюти Москви. — «Пам'ятники України», 1974, № 4, с. 24—42.

Покришкін О. І. Небо війни. Повість фронтових літ, К., Політвидав України, 1971, 510 с.

Покришкін О. І. У боях за Вітчизну. — «Під прапором лєнінізму», 1974, № 18, с. 12—15.

Полевой Б. Корсунь-Шевченківський «котел» (До 30-річчя перемоги радянських військ у Корсунь-Шевченківській битві). — «Комуніст України», 1974, № 2, с. 86—91.

Полонник К. Ф. Героїчні дочки Вітчизни, К., 1973, 32 с. (Т-во «Знання» УРСР).

Почетный гражданин, Симферополь, изд-во «Таврия», 1974, 95 с.

Пузилов І. За Дніпро, за Київ! (До 30-річчя визволення Києва). — «Вітчизна», 1973, № 11, с. 129—136.

Пустовіт П. М. У серцях, у бронзі, у граніті. По місцях бойової слави на Полтавщині, Харків, вид-во «Прапор», 1973, 119 с.

Радю Ш. Дора повідомляє... (Спогади радянського розвідника), Ужгород, вид-во «Карпати», 1973, 318 с.

Родимцев А. И. Твои, Отечество, сыны, К., Політвидав України, 1974, 369 с.

Рокотов Г. Н. Холм Славы. Путеводитель. Издание 3-е, дополненное, Львов, изд-во «Каменяр», 1974, 143 с.

Романюк Г. Дві краплі крові. — «Жовтень», 1970, № 5, с. 91—94.

Ротмистров П. Нємєркнує світло великого подвигу. — «Під прапором лєнінізму», 1974, № 6, с. 46—48.

Руднев І. С. Славні бойові традиції жи-

вуть і примножуються.— «Комуніст України», 1974, № 9, с. 30—37.

Сабуров О. М. У тяжкі роки, К., Політвидав України, 1973, 147 с.

Савичев М. Герої боїв за визволення України.— «Під прапором ленінізму», 1974, № 17, с. 42—43.

Самойлов В. На Сапун-горі.— «Пам'ятники України», 1970, № 3, с. 9—12.

Самойлов В. Рани Аджимушкая.— «Пам'ятники України», 1971, № 3, с. 44—48.

Сахневич Л. О., Воронюк О. Д. Сяйво золотих зірок. [Нариси про Героїв Радянського Союзу з Поділля], Одеса, вид-во «Маяк», 1970, 224 с.

Селимов В. Роса прикордонних стежок. (Спогади ветерана-прикордонника), Ужгород, вид-во «Карпати», 1974, 156 с.

73 героических дня, Одесса, изд-во «Маяк», 1974, 276 с.

Скарбовійчук С. М. Визволення Криму.— «Архіви України», 1974, № 2, с. 47—54.

Скоморохов М. М. Боем живе винищувач. Документальна повість, К., вид-во «Радянський письменник», 1974, 310 с.

Скоробогатов В. П. Серця, що пам'ять бережуть, Львів, вид-во «Каменярь», 1970, 55 с.

Слово про подвиг. Літературно-критичні статті, К., вид-во «Дніпро», 1970, 263 с.

Солдатская слава. Сборник очерков о полных кавалерах ордена Славы, Донецк, изд-во «Донбас», 1971, 151 с.

Сталінград на Дніпрі.— «Трибуна лектора», 1974, № 1, с. 44.

Сургучев М. Н. Корабли возвращаются в строй. Издание 2-е, переработанное и дополненное, Симферополь, изд-во «Таврія», 1972, 317 с.

Твои освободители, Донбасс! Очерки, воспоминания. Издание 4-е, исправленное и дополненное, Донецк, изд-во «Донбас», 1973, 416 с.

У битві за Київ. (Збірник статей), К., вид-во «Молодь», 1973, 251 с.

Упеник М. Солдатська балада.— «Радянське літературознавство», 1974, № 10, с. 12—14.

Усов В. Нашивки за поранення.— «Під прапором ленінізму», 1974, № 13, с. 43.

Федорова М. Д. Пояс славы. Путеводитель. Издание 2-е, переработанное и дополненное, Одесса, изд-во «Маяк», 1970, 63 с.

Фелировский Г. А. Их именами названы..., Симферополь, изд-во «Таврія», 1972, 80 с.

Цимбал Є. І. Танкери йдуть на прорив.— «УІЖ», 1973, № 2, с. 107—112; № 3, с. 116—123; № 4, с. 126—133; № 5, с. 114—120.

Чеботарев Г. С. Солдаты мира. [О героизме советских воинов в годы Великой Отечественной войны], Днепропетровск, изд-во «Промінь», 1970, 223 с.

Череватенко А. Т. Небо Одессы, 1941, Одесса, изд-во «Маяк», 1971, 175 с.

Чувство Родины. [Документальные очерки о героизме советских воинов в годы Великой Отечественной войны], Одесса, изд-во «Маяк», 1973, 200 с.

Чуйков В. И. В боях за Украину, К., Політвидав України, 1972, 190 с.

Шепель В. Сповідь перед синами. Записки комсомольця воєнних років, К., вид-во «Молодь», 1971, 232 с.

Шкадаревич І. Й. Наш земляк Олександр Матросов, К., 1972, 47 с. (Т-во «Знання» УРСР).

(Далі буде)

Хроніка та інформація

УЗАГАЛЬНЕННЯ ДОСВІДУ ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ ТРУДЯЩИХ РЕСПУБЛІКИ

6—7 лютого 1975 р. у Києві відбулася республіканська науково-методична конференція на тему: «Актуальні питання інтернаціонального виховання трудящих у світлі рішень XXIV з'їзду КПРС». Її організували Інститут історії партії при ЦК Компартії України — філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, Вища партійна школа при ЦК Компартії України, Секція суспільних наук Академії наук УРСР, Міністерство вищої та середньої спеціальної освіти Української РСР, Товариство «Знання» УРСР. У роботі конференції взяли участь керівні партійні працівники ЦК КПРС, ЦК Компартії України, Білорусії, Молдавії, Естонії, секретарі ряду обкомів, міськомів та райкомів Компартії України, секретарі партійних комітетів окремих промислових підприємств та колгоспів, керівники республіканських ідеологічних закладів, громадських організацій та творчих спілок, вчені Москви, Києва, викладачі суспільних наук вузів та пропагандистський актив республіки — всього більше 800 чол.

Було заслухано і обговорено понад 40 доповідей та виступів.

Вступним словом конференцію відкрив директор Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, чл.-кор. АН УРСР В. І. Юрчук. Розкривши суть пролетарського інтернаціоналізму, як ідеології і політики робітничого класу, В. І. Юрчук наголосив, що нині марксизм-ленінізм, пролетарський інтернаціоналізм неоподільно панують у свідомості всіх класів, трудящих усіх націй і народностей СРСР. Мета конференції, зазначив він, полягає у тому, щоб проаналізувати і узагальнити досвід роботи партійних комітетів республіки по інтернаціональному вихованню трудящих і зробити його надбанням усіх парторганізацій.

З доповіддю «Про роботу партійних організацій республіки по інтернаціональному вихованню трудящих у світлі рішень XXIV з'їзду КПРС» виступив кандидат у члени Політбюро, секретар ЦК Компартії України В. Ю. Маланчук. Спинившись на найважливіших теоретичних і методологічних проблемах, доповідач охарактеризував становище справ у партійних організаціях

республіки в плані інтернаціонального виховання трудящих.

КПРС та її Центральний Комітет, відзначив він, постійно приділяють велику увагу теоретичній розробці проблем інтернаціоналізму, вивченню і узагальненню історичного досвіду інтернаціонального виховання трудящих. Етапними подіями в цьому відношенні стали історичні рішення XXIV з'їзду КПРС, партійні документи, присвячені 50-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції, 100-річчю з дня народження В. І. Леніна, 50-річчю утворення СРСР, 70-річчю II з'їзду РСДРП, матеріали міжнародної Народи комуністичних і робітничих партій у Москві 1969 р. У творчій розробці ідей пролетарського інтернаціоналізму, ленінського вчення з національного питання важливу роль відіграла доповідь Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Л. І. Брежнєва «Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік». Принципове політичне звучання має науково обгрунтоване положення доповіді про необхідність дальшої активізації роботи партійних, всіх громадських організацій по інтернаціональному вихованню трудящих, про більш ґрунтовне врахування при проведенні виховної роботи тих якісних змін, що відбулися та відбуваються в нашій країні у галузі національних відносин.

В. Ю. Маланчук наголосив, що в сучасних умовах інтернаціональне виховання трудящих відбувається на новому, якісному вищому рівні. Це визначається рядом обставин. Насамперед, створення матеріально-технічної бази комунізму, дальший розвиток соціалістичних суспільних відносин викликають необхідність ще більш активної участі всіх трудящих у здійсненні накреслених партією завдань комуністичного будівництва. А це, в свою чергу, вимагає, щоб радянські люди, незалежно від своєї національності, ще глибше усвідомлювали органічний зв'язок між інтернаціональними завданнями розвитку нашої країни, її економіки, культури і роботою кожного трудового колективу, особистим вкладом кожного трудівника в справу комуністичного будівництва. Вдосконалення інтернаціонального виховання викликається потребою дальшого розвитку національних відносин в СРСР, посилення єдності і згуртованості всіх на-

цій і народностей. Це зв'язано також із зростанням авторитету нашої багатонаціональної країни на міжнародній арені, далішим зміцненням співдружності країн соціалістичного табору, розвитком світового комуністичного, робітничого і національно-визвольного руху, загостренням ідеологічної боротьби між капіталізмом і соціалізмом в сучасних умовах.

В. Ю. Маланчук зазначив, що у практиці партійних організацій республіки по інтернаціональному вихованню трудящих першочергове місце мають зайняти такі напрями, як: розкриття на основі марксистсько-ленінської теорії проблем інтернаціоналізації усіх сфер життя радянського суспільства; доведення до свідомості мас, що саме соціалістичний шлях розвитку національних відносин є єдиним можливим, кардинальним і справедливим; виховання у трудящих почуття загальнорадянської гордості; донесення до свідомості широких мас трудящих суті нової історичної спільності — радянський народ, консолідації якої у політичному та морально-духовному аспектах покликано сприяти інтернаціональне виховання; посилення наступальної боротьби проти антикомунізму, націоналізму, сіонізму. Доповідач звернув увагу учасників конференції на те, що святкування 30-річчя всесвітньо-історичної Перемоги радянського народу над фашизмом у Великій Вітчизняній війні необхідно широко використати у справі інтернаціонального та патріотичного виховання радянських людей.

На пленарному засіданні з доповіддю «Про основні тенденції розвитку національних відносин в СРСР у період розвинутого соціалізму» виступив зав. сектором Інституту марксизму-ленізму при ЦК КПРС, д. і. н. М. І. Куличенко. «Національне питання і ідеологічна боротьба у сучасному світі» — тема виступу заст. головного редактора журналу «Коммунист», д. ф. н. Е. О. Баграмова.

На конференції працювало 3 секції.

«Пропаганда марксистсько-ленінської теорії — основа інтернаціонального виховання трудящих» — проблематика першої секції (керівники — зав. відділом науки і учбових закладів ЦК Компартії України Ф. М. Рудич та директор Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленізму при ЦК КПРС В. І. Юрчук).

Члени секції обговорили 14 доповідей та виступів. Основна увага зосереджувалась на питаннях, пов'язаних з творчою роботою КПРС ідей пролетарського інтернаціоналізму та їх пропаганди серед трудящих республіки, зокрема через систему партійної освіти, на розкритті ролі об'єктивних та суб'єктивних факторів у вихованні глибоких інтернаціоналістських переконань трудящих всіх націй і народностей нашої багатонаціональної країни, на питаннях формування наукового, марксистсько-ленінського світогляду у радянських людей як основи інтернаціонального виховання. Цим проблемам були присвячені доповіді

зав. відділом науки і учбових закладів ЦК Компартії України Ф. М. Рудича та директора Інституту філософії АН УРСР чл.-кор. АН УРСР В. І. Шинкарука.

Значну увагу було приділено аналізу деяких питань роботи з кадрами в умовах дальшої інтернаціоналізації життя радянського суспільства, а також участі керівних кадрів в інтернаціональному вихованні трудящих. З доповідями по цих проблемах виступили зав. відділом організаційно-партійної роботи ЦК Компартії України Г. К. Крючков та секретар Дніпропетровського обкому партії І. В. Васильєв.

Доповідь ректора Вищої партійної школи при ЦК Компартії України, д. е. н., проф. В. І. Загороднього була присвячена питанням розвитку єдиного народногосподарського комплексу СРСР і показу його значення для формування інтернаціоналістських переконань радянських людей.

Значне місце у роботі секції зайняли питання розвитку суспільних наук у республіці, зокрема історичної та історико-партійної у галузі дальшої творчої розробки ленінських положень з національного питання, наукових досліджень нового типу національних відносин в СРСР, економіки і духовного життя в суспільстві зрілого соціалізму, вивчення та узагальнення досвіду інтернаціонального виховання трудящих республіки на різних історичних етапах розвитку радянського суспільства. Розкриття й обґрунтування ролі історико-партійної науки в інтернаціональному вихованні трудящих, особливо молоді, стан розробки проблем пролетарського інтернаціоналізму вченими-суспільствознавцями АН УРСР стали предметом доповідей директора Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленізму при ЦК КПРС чл.-кор. АН УРСР В. І. Юрчука та директора Інституту історії АН УРСР чл.-кор. АН УРСР А. Г. Шевелєва.

Одне з провідних місць у роботі по вихованню радянських людей в дусі пролетарського інтернаціоналізму належить системі партійної освіти. Теоретичні основи ленінської національної політики, національних відносин в СРСР, пролетарського інтернаціоналізму вивчаються слухачами початкових політшкіл, шкіл основ марксизму-ленізму, теоретичних, проблемних та методологічних семінарів, університетів марксизму-ленізму. Розкриттю конкретних форм і методів пропаганди теоретичних проблем пролетарського інтернаціоналізму в системі партійної освіти присвятили доповіді секретар Харківського обкому партії М. А. Сіроштан, секретар Кіровоградського обкому партії А. І. Погребняк та секретар Київського міськкому партії В. Д. Добротвор. Численні факти і приклади з досвіду пропаганди основ ленінської національної політики навів у своїй доповіді заступник голови правління Товариства «Знання» УРСР Г. В. Кузовков.

Однією з найважливіших складових частин інтернаціонального і патріотичного

виховання трудящих є пропаганда класової зовнішньополітичної діяльності КПРС і Радянської держави. Цій проблемі була присвячена доповідь секретаря Київського обкому партії А. С. Капто, в якій зазначалось, що глибокі позитивні зміни, які відбуваються на міжнародній арені, і насамперед зміцнення позицій соціалізму, розрядка міжнародної напруженості відкривають нові можливості для розкриття животної сили ідей інтернаціоналізму.

На конференції зазначалось, що глибока і всебічна робота по інтернаціональному і патріотичному вихованню трудящих неможлива без повсякденної і рішучої боротьби проти всіх різновидів антикомунізму. Викриттю реакційної суті і антирадянської спрямованості імперіалістичної пропаганди, українського буржуазного націоналізму і міжнародного сіонізму присвятили свої доповіді старший науковий співробітник Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС Л. П. Нагорна та зав. кафедрою історії КПРС Української сільськогосподарської академії, д. і. н. Л. Ю. Беренштейн.

Друга секція розглянула проблему «Масово-політична робота партійних організацій по інтернаціональному вихованню трудящих» (керівники — зав. відділом пропаганди і агітації ЦК Компартії України Ю. Н. Єльченко та ректор Вищої партійної школи при ЦК Компартії України, д. е. н., проф. В. І. Загородній). Секція обговорила 11 доповідей та виступів.

XXIV з'їзд КПРС поставив перед партійними організаціями завдання постійно поліпшувати масово-політичну роботу, зробити її більш активною, цілеспрямованою, конкретною, ефективнішою використовувати всі засоби і форми масової політичної пропаганди та агітації. Керуючись рішеннями з'їзду, партійні організації почали глибше вникати у зміст масово-політичної роботи, вдосконалювали форми і методи своєї роботи по вихованню трудящих у дусі радянського патріотизму, пролетарського інтернаціоналізму, дружби народів. Робота парторганізацій республіки в цьому відношенні була розкрита у доповіді зав. відділом пропаганди і агітації ЦК Компартії України Ю. Н. Єльченка, який зазначив, що в республіці увійшли у практику громадсько-політичні читання з проблем інтернаціоналізму, активно працюють 144 народних університети дружби народів і пролетарського інтернаціоналізму, велика кількість народних музеїв, куточків і кімнат інтернаціональної солідарності трудящих нашої країни з трудящими країн соціалістичної системи.

На питаннях масово-політичної роботи, підвищенні її ефективності, на розкритті конкретних форм і методів інтернаціонального виховання трудящих з урахуванням історичних особливостей окремих областей, міст, районів, серед різних груп і катего-

рій населення, за місцем проживання трудящих, на висвітленні ролі культурно-освітніх установ у виховній роботі парторганізацій зупинилися секретар Донецького обкому партії П. О. Пономарьов, секретар Одеського обкому партії А. П. Чередниченко, секретар Закарпатського обкому партії Г. І. Шманийко, секретар Тернопільського обкому партії С. П. Нечай, секретар Залізничного райкому партії м. Києва В. В. Кошляк.

Значна увага членів секції була приділена висвітленню виховної ролі соціалістичного змагання, його значенню у зміцненні дружби і співробітництва народів СРСР. Про конкретні форми соціалістичного змагання, про трудові зв'язки своїх колективів з трудовими колективами братніх союзних республік і соціалістичних країн говорили у своїх виступах секретар парткому заводу «Запоріжсталь» ім. С. Орджонікідзе О. О. Герасименко, секретар парткому київського заводу «Арсенал» ім. В. І. Леніна А. Г. Пилипенко, секретар парткому колгоспу «Україна» Кам'янець-Подільського району Хмельницької області А. І. Малик.

На висвітленні форм і методів роботи комсомольських організацій республіки по вихованню підростаючого покоління, радянської молоді у дусі братерства і дружби народів, пролетарського інтернаціоналізму зупинився секретар ЦК ЛКСМУ Г. Д. Максименко. Він підкреслив, що комсомол є чудовою школою комуністичного виховання молодого покоління. Вся діяльність ленінської спілки молоді постійно спрямована на формування у юнаків і дівчат комуністичної переконаності, відданості соціалістичній Батьківщині, непримиренності до будь-яких проявів буржуазної ідеології.

Члени третьої секції розглянули проблему «Засоби масової інформації, література та мистецтво і їх роль в інтернаціональному вихованні трудящих» (керівники секції — віце-президент АН УРСР академік І. К. Білодід та зав. відділом культури ЦК Компартії України М. Г. Іщенко). На секції було заслухано 11 доповідей та виступів.

На конференції зазначалось, що в інтернаціональному вихованні велика роль належить процесові інтернаціоналізації в сфері духовного життя радянського суспільства, який дедалі поглиблюється. Однією із закономірностей розвитку культури нового типу — загальнорадянської культури — є постійний обмін духовними цінностями, взаємозбагачення і зближення братніх культур, зміцнення їх спільної інтернаціональної бази. По цих питаннях з доповідями виступили віце-президент АН УРСР академік І. К. Білодід та зав. сектором Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС М. І. Пригодій. Виступаючи зазначили, що завдання інтернаціонального виховання вимагають

додержання строго класового, партійного підходу до культурної спадщини.

Учасники конференції підкреслили, що братерські зв'язки між культурами народів нашої країни набули дальшого свого розвитку у зв'язку з підготовкою і святкуванням 50-річчя утворення СРСР. Їх поглибленню сприяло проведення творчих звітів літераторів, обмін художніми колективами, організація в республіках всесоюзних фестивалів, пленумів творчих спілок країни. Про конкретний досвід, набутий в цьому відношенні в нашій республіці, розповіли на секції голова правління Спілки художників УРСР В. З. Бородай та зав. сектором Інституту літератури АН УРСР В. Г. Беляєв.

Обмін духовними цінностями між народами СРСР постійно розширюється. Цьому у значній мірі сприяє багатогранна робота партійних, громадських організацій, широкий розвиток телебачення, радіо, книговидавничої справи. Розкриттю ролі засобів масової інформації, суспільно-політичної літератури в утвердженні ідей пролетарського інтернаціоналізму, дружби народів присвятили свої виступи секретар Хмельницького обкому партії В. С. Бебко, голова Держкомітету Ради Міністрів УРСР по телебаченню і радіомовленню М. А. Скачко, заст. голови Держкомітету Ради Міністрів УРСР у справах видавництва, поліграфії і книжкової торгівлі М. О. Шибик, головний редактор журналу «Під прапором лєнінізму» Я. М. Лавренко.

Справі зміцнення і розширення міжнародної солідарності і інтернаціональної єдності між народами сприяє також всебічний розвиток культурних зв'язків між СРСР і зарубіжними країнами світу. Вагомий вклад в інтернаціональне виховання трудящих, пропаганду переваг соціалістичного ладу, радянського способу життя, ідей миру і

соціалізму вносять республіканські організації, які займаються міжнародними зв'язками. Про це говорили голова президії Українського товариства дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами В. С. Шевченко та відповідальний секретар Українського республіканського комітету захисту миру Б. С. Зрезарцев.

На заключному пленарному засіданні виступили секретар ЦК Компартії Молдавії П. К. Лучинський, секретар ЦК Компартії Естонії В. Й. Вяляс, зав. відділом науки і учбових закладів ЦК Компартії Білорусії О. Т. Короткевич, які розкрили досвід інтернаціонального виховання трудящих у своїх республіках. Керівники секцій виступили із звітами про роботу кожної секції, узагальнили висловлені доповідачами і виступаючими пропозиції про шляхи дальшого вдосконалення системи, форм і методів роботи по інтернаціональному вихованню трудящих.

Робота республіканської науково-методичної конференції показала, що партійні організації України після XXIV з'їзду КПРС нагромадили багатий досвід виховання трудящих у дусі пролетарського інтернаціоналізму, радянського патріотизму, класової солідарності, дружби народів. Закриваючи конференцію, кандидат у члени Політбюро, секретар ЦК Компартії України В. Ю. Маланчук сказав, що діяльність партійних комітетів по інтернаціональному вихованню трудящих — не короткотермінова кампанія, вона розрахована на тривалу перспективу. Вся виховна робота парторганізацій республіки повинна бути спрямована на те, щоб послідовні інтернаціоналістські переконання трудящих переплавлялися в їх конкретні діла, щоб їх дії і вчинки служили втіленню в життя величких комуністичних ідеалів.

В. К. Василенко

МУЗЕЙ — ЛІТОПИС ПОДВИГУ НАРОДНОГО

Трудящі Радянської України свято шанують і зберігають усе, що пов'язано з немеркнучим подвигом нашого народу в грізні роки Великої Вітчизняної війни. «Радянський народ і його доблесні Збройні Сили під керівництвом Комуністичної партії, — зазначається в постанові ЦК КПРС «Про 30-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 років», — завдали нищівної поразки гітлерівській Німеччині і її сателітам, відстояли свободу і незалежність соціалістичної Вітчизни, здійснили велику визвольну місію, з честю виконали свій інтернаціональний обов'язок»¹.

Тема боротьби радянського народу з гітлерівськими загарбниками знайшла широке і яскраве відображення в експозиції Українського державного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр., який було відкрито у Києві на честь 30-річчя визволення української землі від ворожої окупації.

Понад 6 тис. реліквій воєнних років — яскравих свідчень важкого і героїчного шляху до перемоги — зібрано в музеї. Фронтowa фотографія, пробитий осколком міни партквиток, солдатська каска, листівка підпільників пробуджують спогади ветеранів, дають змогу молоді усвідомити й зрозуміти, якою ціною дісталася перемога у цій важкій кровопролитній боротьбі.

¹ «Радянська Україна», 9 лютого 1975 р.

Експозицію музею відкриває зал, присвячений темі «Радянський Союз напередодні Великої Вітчизняної війни. Розквіт Української РСР у братній сім'ї радянських народів». Тут виставлено документи і матеріали XVIII з'їзду ВКП(б) та XV з'їзду КП(б)У, в яких головну увагу сконцентровано на розвитку соціалістичного змагання. В експозиції — комплекси* ударників промисловості О. Стаханова, М. Ізотова, передовиків колгоспних ланів М. Демченко, М. Гнатенко, макети тогочасної сільськогосподарської техніки. Окремий стенд присвячено розквіту культури. В залі експонуються також матеріали про возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною.

У другій частині залу зібрано фотографії, макети бойової техніки, зразки зброї, документи і матеріали, що розповідають про те, як Комуністична партія і Радянський уряд дбали про зміцнення обороноздатності Країни Рад. Тут же — експонати про події на озері Хасан, Халхін-Голі та війну з білофінами. Експозиція залу завершується матеріалами, присвяченими роботі VII Конгресу Комінтерну, інтернаціональний допоміжні народів Іспанії у боротьбі з фашизмом.

22 червня 1941 р. фашистська Німеччина віроломно напала на Радянський Союз. Експозиція другого залу відкривається збільшеною діапозитивною копією плану «Барбаросса». Поруч представлено великоформатні фото варварських руйнувань радянських міст і сіл (зокрема, фотографія пожежі на заводі «Більшовик»), тут же зброя ворога — бомби, снаряди, кулемети, автомати та ін.

Комуністична партія і Радянський уряд у перші ж дні війни вжили ряд організаційних і мобілізаційних заходів, які знайшли широке висвітлення в експозиції другого залу. Тут і укази Президії Верховної Ради СРСР про оголошення військового стану та проведення мобілізації, і директива ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 29 червня 1941 р., і текст промови Й. В. Сталіна по радіо, і звернення обкомів Компартії України до населення.

Перші дні війни стали суворими випробуваннями для радянських людей, школою мужності і героїзму. Каміння Лопатинської застави, фотографії, документи й особисті речі учасників прикордонних боїв — це живий голос історії. Далі — панно про героїчну оборону Брестської фортеці, матеріали про жорстокі бої частин Південно-Західного фронту, галерея портретів перших Героїв Радянського Союзу.

Основні сили ворог кинув на великі промислові та адміністративні центри країни, намагаючись ослабити економічний потенціал СРСР, підірвати моральний дух радянського народу. Героїчній обороні Ленінграда, Києва та Одеси присвячено експозицію третього залу.

* Зібрання документів, особистих речей, нагород, що належать якійсь одній особі.

У вітринах експонуються матеріали про організацію оборони Києва, комплекси командуючого Південно-Західним фронтом генерал-полковника М. П. Кирпоноса, начальника штабу фронту генерал-майора В. І. Туликова та інших воєначальників. Поруч — вітрини з експонатами про ополченців та бойові дії київських бронепоездів. На великоформатних діапозитивних фото — будівництво оборонних споруд, відправлення бійців на фронт. Тут же — карти-схеми оборонних боїв, речі, документи, фотографії, нагороди бійців і командирів військових частин, партизанів. Яскраво і всебічно висвітлено бої під Ленінградом та Одесою. Окремо виділено укази Президії Верховної Ради СРСР про вручення містам-героям медалі «Золота Зірка».

Розгрому гітлерівців під Москвою, а також обороні південно-східних районів України присвячено експозицію четвертого залу. Експонати розповідають про оборону Смоленська, сутички з фашистами на підступах до столиці, бойові дії дивізіонів «Катюш». У центрі залу — великоформатне фото параду на Красній площі 7 листопада 1941 р., з якого бійці одразу ж відправлялися на фронт. Поруч — великоформатні фотографії та комплекси героїчних захисників Москви, зокрема, гвардійців-панфіловців, матеріали про бойові дії партизанів (зокрема комплекс, присвячений 30ї Космодем'янській) і самовіддану працю трудящих. Окремий стенд відведено грудневу контрнаступові радянських військ, внаслідок якого ворог був відкинутий від столиці на 200 км. Друга частина залу присвячена оборонним боям за Харків та Донбас. Серед експонатів — фото політрука О. Г. Єрьоменка, комісара народного ополчення Харкова О. О. Єпішева та ін.

Про героїчну оборону Севастополя та бойові дії радянських військ на Керченському півострові розповідається в експозиції п'ятого залу. Тут подано матеріали про спроби ворога захопити місто, комплекси бойових дій берегових батарей, дороговказ і фляга захисників дзоту № 11, експонати, що розкривають допомогу бійцям трудящих міста. Далі показано героїчні бої під час третього наступу на Севастополь, комплекс відважного снайпера Людмили Павличенко, матеріали про міноносець «Сообразительный». Чільне місце займають експонати про Керченсько-Феодосійську десантну операцію, бої на півострові в січні — травні 1942 р., героїчну оборону Аджимушкайських каменоломень. Поруч — макет каменоломень та фотопанель висадки десанту під час визволення Керченського півострова.

На захопленій фашистами території було встановлено жорстокий окупаційний режим. Мільйони людей було розстріляно або спалено живими у концетраційних таборах, доценту розорено багато міст і сіл, фабрик і заводів. В експозиції шостого залу представлено фотографії, речі та документи про в'язнів з концтаборів Освенціма, Равенс-

брюка, Бухенвальда, демонструються знаряддя фашистських катів, подаються діапозитивні фото, на яких зафіксовано злочини окупантів. У залі — діорама спалення гітлерівцями с. Корюківки на Чернігівщині. Тут же — вітрини з матеріалами про жакливі злочини українських буржуазних націоналістів. Закінчується експозиція документами, серед яких — акт Державної надзвичайної комісії про обсяг збитків, заподіяних ворогом, фотографії зруйнованих промислових, транспортних і сільськогосподарських об'єктів, пограбованих музеїв, знищених пам'яток культури.

Незважаючи на кривавий терор, радянський народ піднімався на боротьбу з загарбниками. На Україні діяли десятки партійних та комсомольських підпільних організацій. В експозиції сьомого залу — карта-схема мережі підпілля на території республіки, особисті речі, фотографії, документи його керівників, зв'язкових ЦК КП(б)У, секретарів міськомів, райкомів партії, членів підпільних груп, а також обладнання друкарні, зразки листівок. Широко відображено діяльність Чернігівського, Ворошиловградського, Полтавського, Харківського, Житомирського та інших підпільних обкомів партії, комсомольських і молодіжних організацій «Молода гвардія», «Партизанська іскра», «Нескорена полтавчанка» та ін.

У восьмому залі експонуються матеріали про оборону Сталінграда, великоформатні діапозитивні фото, речі, документи і нагороди бійців, командирів, ополченців, які відзначилися під час захисту міста, фотографії льотчиків, штурмовиків, снайперів. У центрі залу — велике панно «Встановлення Червоного Прапора над Сталінградом», карта-схема Сталінградської битви, поруч у вітринах — матеріали про оточення і розгром фашистських військ. Вінчають експозицію бойові прапори полків.

Окремий експозиційний комплекс у залі відведено бойовим операціям радянських військ у передгір'ях Кавказу та обороні Новоросійська. Тут же — експонати про початок визволення України, зокрема Харкова і Ворошиловграда, матеріали про участь окремого чеського батальйону у визволенні українських земель.

Показувати самовіддану працю трудівників тилу присвячено експозицію дев'ятого залу музею. Тема першої вітрини — перебудова народного господарства на військовий лад, робота евакуйованих на схід країни оборонних підприємств, серед них — Київського верстатобудівного заводу ім. Горького. На подіумі — зразки боеприпасів і токарний верстат, на якому працювали, виконуючи замовлення для фронту, учні Київського залізничного училища, евакуйованого у м. Челнар (Казахська РСР). Фотопанно відтворює інтер'єр заводського подвір'я. Експонати наступних вітрин розповідають про роботу підприємств по випуску літаків і танків, боеприпасів, а також про досягнення радянських учених, які працювали

над зміцненням могутності Радянської Армії. Завершують експозицію матеріали про допомогу населення фронту.

Експозиції десятого і одинадцятого залів присвячено партизанському рухові на Україні. У вітринах подано матеріали про створення нелегального ЦК КП(б)У, Центрального і Українського партизанських штабів, демонструються зброя, фотографії та особисті речі учасників партизанського руху, документи про діяльність С. А. Ковпака, О. М. Сабурова, О. Ф. Федорова та ін. В одинадцятому залі відображено героїчну боротьбу партизанських з'єднань, зокрема, Карпатський рейд під командуванням С. А. Ковпака і С. В. Руднева. В експозиції — матеріали про партизанський рух на Житомирщині та Чернігівщині, діяльність спецзагону «Переможиці», особисті речі його командира Д. М. Медведєва та легендарного розвідника Героя Радянського Союзу М. І. Кузнецова. Поруч — карта-схема «Партизанський рух на Україні». Окремий комплекс розкриває інтернаціональний характер боротьби проти фашизму. Остання вітрина розповідає про партизанський рух в окупованих районах Радянського Союзу.

Експозиція дванадцятого залу присвячена битві на Курській дузі та визволенню Лівобережної України від німецько-фашистських загарбників. Закінчується вона матеріалами про визволення Харкова, Чернігова, Сум, Донбасу. На вітринах тринадцятого залу вміщено експонати, пов'язані з бойовими діями Центрального, Степового, Воронезького та Південно-Західного фронтів, які успішно форсували Дніпро і визволяли Київ. Тут же — великоформатні фотографії окремих моментів переправи, поруч — бюст генерала М. Ф. Ватутіна. Експонуються також комплекси Героїв Радянського Союзу, документи про участь 1-ї Чехословацької бригади під командуванням генерала Л. Свободи у визволенні Києва. Вінчають експозицію прапори шести стрілецьких дивізій, які за участь у наступальній операції здобули найменування «київських».

У чотирнадцятому залі зібрано матеріали про зимовий наступ радянських військ на Україні, оточення та розгром Корсунь-Шевченківського угруповання ворога. Перші експонати присвячені Житомирсько-Бердичівській та Кіровоградській операціям. Подано фотографії командуючих фронтами М. Ф. Ватутіна, І. С. Конєва і члена Військової ради 1-го Українського фронту Н. Т. Кальченка. Демонструються матеріали про допомогу партизанів регулярним частинам Червоної Армії.

Завершенню визволення Української РСР та Криму від німецько-фашистських загарбників присвячено наступну експозицію. Вона відкривається фотографіями про завершальні операції радянських військ, їх вихід на державний кордон СРСР у районі р. Прут. Далі розміщено експозиційні комплекси про визволення Півдня, Криму і

західних областей України. На центральній стіні залу — озвучена карта, у вітринах — плакати, прапори військових частин і з'єднань, які визволяли Українську РСР. У цій же експозиції — матеріали, присвячені Одесько-Кишинівській операції, а також возз'єднанню Закарпатської України з Радянською Україною.

Тема відбудови народного господарства знайшла своє відображення в експозиції шістнадцятого залу музею. Починається вона з показу відродження вугільної промисловості Донбасу, провідних металургійних підприємств, сільського господарства. Привертають увагу зразки перших плавов, комплекси героїв праці. Друга частина експозиції — матеріали про визвольну місію радянських військ у Європі. У центрі залу — великоформатна карта «Загальний хід воєнних дій у Європі 1944—1945 рр.» Завершується експозиція матеріалами про бойові дії радянських партизанів за межами країни.

У сімнадцятому залі зібрано документи про переможне завершення Великої Вітчизняної війни. В центрі експозиції — скульптура «Встановлення прапора Перемоги» та велике фотопанно «Парад перемоги на Красній площі у Москві 24 червня 1945 року». Біля його підніжжя — трофейне військове спорядження, прапори розгромленої фашистської армії. Тут же — матеріали про розгром імперіалістичної Японії.

Пройдено зали, присвячені історії Великої Вітчизняної війни, переглянуто тисячі експонатів. Проте експозиція на цьому не завершується. «Збройні Сили Радянського Союзу на варті миру та безпеки народу» — тема вісімнадцятого залу музею. В ньому зібрано матеріали про перебудову народного господарства на мирні рейки, боротьбу Радянського Союзу за мир у всьому світі, представлено зразки новітньої військової техніки. Широко демонструються матеріали про утворення Організації країн Варшавського договору, прийняття закону про загальну військову повинність, створення в нашій країні атомної зброї. На подіумі — моделі сучасних літаків, вертольотів, автоматичної зброї тощо. Експозиція висвітлює роботу оборонних товариств, бойову підготовку військових округів, що дислокуються на Україні.

Експозиція передостаннього залу присвячена боротьбі трудящих за втілення в життя рішень XXIV з'їзду КПРС, виконання планів дев'ятої п'ятирічки, здійснення Програми миру. Експонати перших вітрин розповідають про діяльність Українського республіканського комітету захисту миру, розвиток економіки, науки і культури Української РСР у роки дев'ятої п'ятирічки (матеріали про спорудження стану «3600» на Ждановському металургійному заводі, експонати, присвячені «плавкам дружби», портрети передовиків промислового виробництва і сільського господарства). Окремо розповідається про роботу інститутів Академії наук УРСР — електрозварювання

ім. Є. О. Патона, надтвердих сплавів, кібернетики та ін. Подано карту УРСР з позначеннями новобудов дев'ятої п'ятирічки. Експозиція останнього, двадцятого залу розкриває тему «20 років Варшавського договору — союзу в ім'я миру».

На другому поверсі музею створено меморіал військової слави. Тут на меморіальних дошках викарбувано назви усіх фронтів, що брали участь в оборонних і наступальних операціях на території Радянської України в роки Великої Вітчизняної війни. На 22 мармурових пілонах записано корпуси, дивізії та окремі частини, які протягом 1941—1945 рр. дістали найменування українських міст і населених пунктів.

Третій поверх музею відведено під меморіал партизанської слави, де на 7 мармурових пілонах викарбувано назви підпільних обкомів, міськкомів, райкомів партії, а також підпільних обласних комсомольських організацій, що діяли на території тимчасово окупованої України. На наступних 3 пілонах перераховано партизанські з'єднання та загони, які найбільше відзначилися в боротьбі з ворогом. У музеї відкрито виставочний зал, де зберігаються твори живопису, скульптури, графіки та декоративно-прикладного мистецтва, присвячені темі Великої Вітчизняної війни.

На території музею відкрито оглядову площадку і павільйон. Тут експонуються великогабаритні зразки військової техніки і озброєння: бронетанкова техніка, автомобілі, артилерійські системи всіх калібрів часів Великої Вітчизняної війни, а також зброя: оперативно-технічна ракета класу «Земля — Земля», літаки-винищувачі, бронетранспортери, техніка інженерних військ. У закритому скляному павільйоні виставлено ті зразки зброї, які не можна експонувати на відкритій площадці, а також озброєння флоту та авіації, спорядження зв'язку, різноманітні інженерні установки.

З дня відкриття (17 жовтня 1974 р.) Український державний музей історії Великої Вітчизняної війни відвідало майже 150 тис. чол. Тут побували герої битв за Москву і Ленінград, Брест і Сталінград, Одесу і Керч, Севастополь і Новоросійськ, учасники Орловсько-Курської, Ясько-Кишинівської, Львівсько-Сandomирської операцій — колишні льотчики, танкісти, артилеристи, піхотинці. У книзі відгуків залишили свої записи керівники уряду республіки, офіційні представники міст-героїв, а також іноземні гості.

За порівняно короткий проміжок часу працівники музею провели понад півтори тисячі оглядових і тематичних екскурсій, якими було охоплено більш як 80 тис. відвідувачів. Патріотичне та інтернаціональне виховання трудящих і, насамперед, молоді здійснюється тут чітко продуманими комплексними засобами. В актовому залі музею читаються лекції, демонструються документальні кінострічки, проводяться зустрічі ветеранів війни з учнівською та студентською молоддю. Для подання допомоги

науковцям у розробці питань історії Великої Вітчизняної війни і студентам у написанні курсових та дипломних робіт при музеї створено консультативно-науковий пункт. Музей став незамінним наставником і порадиником у створенні експозицій, проведених пошукової та дослідницької роботи народними музеями та музейними кімнатами бойової і партизанської слави.

Велика робота проводиться в музеї до 30-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні. Науковцями музею розроблено цикли публічних лекцій по періодах війни. На лекції-зустрічі запрошу-

ються командири військових підрозділів і з'єднань, політкомісари, рядові бійці. Організуються також вечори фронтової поезії, музичні вечори, усні журнали. Досить часто у музеї збираються письменники, композитори, учасники армійських ансамблів, колишні фронтовики, вузівська і шкільна молодь. Виховні заходи музею багатопланові. Вони спрямовані на успішне виконання завдань постанови ЦК КПРС «Про 30-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.».

А. С. Василенко, І. Г. Явтушенко

НАРАДА КЕРІВНИКІВ І ЗАСТУПНИКІВ КЕРІВНИКІВ АВТОРСЬКИХ КОЛЕКТИВІВ «НАРИСІВ» ІСТОРІЇ ОБЛАСНИХ ПАРТІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

8 лютого 1975 р. в Інституті історії партії при ЦК Компартії України — філіалі Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС відбулася нарада керівників і заступників керівників авторських колективів «Нарисів» історії обласних партійних організацій.

У вступному слові директор Інституту історії партії, чл.-кор. АН УРСР В. І. Юрчук вказав на певне значення «Нарисів історії Комуністичної партії України», які вже витримали три видання і «Нариси» 12 обласних партійних організацій. Вихід у світ цих праць, підкреслив він, став своєрідною атестацією зрілості істориків партії республіки і відіграв значну роль у дальшій розробці питань історії КПРС. Водночас у цій справі є й недоліки. Зокрема, ще й досі не створені «Нариси» історії таких великих обласних парторганізацій, як Ворошиловградська, Донецька, Дніпропетровська та деяких інших. «Нариси» як Компартії України, так і обласних парторганізацій в цілому дістали позитивну оцінку, але на їх адресу висловлено й ряд критичних зауважень.

Авторські колективи «Нарисів» на основі ленінської методології, нових теоретичних висновків і положень, що містяться у рішеннях XXIV з'їзду партії, Пленумів ЦК КПРС, доповідях і виступах Генерального секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнєва, покликані значно піднести ідейно-теоретичний, науковий і публіцистичний рівень цих праць.

Мета даної наради, зазначив промовець, і полягає в тому, щоб проаналізувати і узагальнити набутий авторськими колективами досвід, обмінятися думками щодо дальшої роботи над цим важливим виданням.

З доповіддю «Про стан підготовки «Нарисів» історії обласних партійних організацій і завдання авторських колективів» виступив зав. сектором історії партії Інститу-

ту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, д. і. н. Ю. В. Бабко. Особливе значення для діяльності партійних організацій та наукових установ, зокрема, для істориків партії, сказав він, мала постанова ЦК КПРС від 14 серпня 1967 р. «Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук та підвищенню їх ролі в комуністичному будівництві». За період, що минув після її прийняття, значно розширилася проблематика досліджень, підвищилася їх актуальність. Певних успіхів у цій справі добилися й історики нашої республіки. Поряд з іншими фундаментальними працями, чільне місце у їх роботі займають «Нариси» історії Компартії України і обласних партійних організацій. Набутий досвід, зазначив доповідач, матиме велике значення для підготовки нового видання «Нарисів» історії як Компартії України, так і обласних парторганізацій, з урахуванням тих змін, що відбулися за останнє десятиріччя.

Ю. В. Бабко зробив огляд діяльності авторських колективів, детально зупинився на чергових завданнях. Основну увагу істориків, які працюватимуть над підготовкою цього видання, підкреслив він, слід звернути на підвищення ідейно-теоретичного і наукового рівня «Нарисів». Для цього слід глибше розкрити ряд історико-партійних питань, зокрема процес створення партії нового типу, уточнити характер і рушійні сили національно-визвольного руху на Україні, тактику більшовиків щодо Центральної ради та дрібнобуржуазних партій, висвітлити причини і характер внутріпартійної боротьби в парторганізаціях України, показати досвід боротьби проти націонал-ухильницьких елементів у КП(б)У, провідну роль партійних організацій промислових центрів і значення допомоги ЦК РКП(б) на чолі з В. І. Ленінін, російського робіт-

ничого класу у встановленні і зміцненні Радянської влади на Україні та в захисті її завоювань. Авторським колективам потрібно звернути увагу на написання нових розділів, у яких, зокрема, всебічно розкрити теоретичні положення і висновки, сформульовані в рішеннях XXIV з'їзду КПРС і наступних документах партії.

Дотримання при роботі над «Нарисами» принципу класово-партійного і конкретно-історичного підходу до відбору фактичного матеріалу дасть змогу значно піднести науковий рівень видання. А це, підкреслив доповідач, значною мірою залежить від складу авторських колективів, у доборі

яких значну роль мають відіграти обласні комітети партії і кафедри історії КПРС вищих навчальних закладів.

В обговоренні доповіді взяли участь секретарі обкомів партії: Закарпатського — Г. І. Шманько та Одеського — А. П. Чередниченко, заступники керівників авторських колективів, а також ст. наук. співроб. ІМЛ при ЦК КПРС О. І. Лутченко.

Учасники наради висловили ряд цінних пропозицій і рекомендацій щодо поліпшення роботи над «Нарисами» та підвищення їх ідейно-теоретичного рівня.

В. П. Булкина

ЗУСТРІЧ НАУКОВЦІВ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АН УРСР З ЧЛ.-КОР. АН СРСР Д. Ф. МАРКОВИМ

16 січня ц. р. відбулася зустріч колективу Інституту історії АН УРСР з директором Інституту слов'янознавства і балканістики АН СРСР, чл.-кор. АН СРСР Д. Ф. Марковим. Відомий радянський учений виступив на Вченій раді інституту з доповіддю «Про порівняльно-історичні та комплексні дослідження в галузі історії культури (на основі досвіду Інституту слов'янознавства і балканістики АН СРСР)». Д. Ф. Марков розповів присутнім також про структуру інституту і основні проблеми, над якими працює його колектив.

У своєму виступі він акцентував основну увагу на необхідності комплексної розробки досліджень у порівняльно-історичному плані. На сучасному етапі, підкреслив доповідач, метод комплексних досліджень має велике значення, оскільки дає змогу глибоко і всебічно висвітлювати історичні процеси. Цей метод перспективний і дедалі ширше використовується на практиці. Створення комплексних досліджень в порівняльно-історичному плані дає можливість виявляти загальне й специфічне, зокрема, в історії слов'янських країн, а також окремих регіонів. Д. Ф. Марков яскраво про-

ілюстрував ці положення на прикладі однієї з досліджуваних інститутом проблем, а саме — етногенезу слов'янських народів.

Учений дав високу оцінку дослідженням науковців Інституту історії АН УРСР у галузі історії країн соціалістичної співдружності і запропонував об'єднати зусилля колективів Інституту слов'янознавства і балканістики АН СРСР та Інституту історії АН УРСР у розробці, зокрема, найважливіших проблем суспільно-політичного розвитку світової системи соціалізму.

Доповідь викликала у присутніх великий інтерес. Науковці поставили Д. Ф. Маркову ряд запитань.

Заступник директора Інституту історії АН УРСР, д. і. н. П. С. Сохань від імені учасників зустрічі подякував чл.-кор. АН СРСР Д. Ф. Маркову за цікаву, змістовну доповідь і запевнив, що науковці інституту готові підтримувати тісні зв'язки з московськими колегами у дослідженні актуальних проблем історії будівництва соціалізму в європейських соціалістичних країнах та їх співробітництва з Радянським Союзом.

В. В. Павленко

РЕЗЮМЕ

Г. И. Салманов. — Подвиг Советских Вооруженных Сил в Великой Отечественной войне. Победа советского народа и его Вооруженных Сил над немецким фашизмом явилась всемирно-историческим событием и оказала глубочайшее влияние на весь послевоенный процесс мирового развития. Рассмотрев источники и факторы Победы, автор показывает преимущества советской военной науки над буржуазной.

В. И. Клоков. — Партизанское движение — составная часть Великой Отечественной войны. В статье раскрывается всенародный характер борьбы против гитлеровских захватчиков, освещается организующая и руководящая роль Коммунистической партии в развертывании партизанского движения.

В. Н. Немытый. — Партийное подполье во главе борьбы трудящихся за срыв планов фашистских оккупантов по использованию промышленности Украины. В статье рассматривается деятельность подпольных партийных организаций по мобилизации трудящихся на борьбу против экономического ограбления на временно оккупированной территории Украины.

Г. А. Куманев. — Укрепление братского содружества советских народов в годы Великой Отечественной войны. В настоящей статье, опираясь на новые материалы и достижения отечественной историографии, автор ставит своей задачей проследить, в каких сферах вооруженной борьбы с гитлеровскими захватчиками особенно проявилось братское содружество советских народов, ставшее одной из основ победы над фашизмом.

Б. И. Федан. — Путем интенсификации сельского хозяйства. 10-летие мартовского (1965 г.) Пленума ЦК КПСС. В статье рассматривается развитие партийной аграрной теории и осуществление мероприятий по дальнейшему повышению сельскохозяйственного производства.

SUMMARIES

G. I. Salmanov. — A Deed of the Soviet Armed Forces in the Great Patriotic War. The victory of the Soviet people and its Armed Forces over the German fascism was a worldwide historic event and exerted the greatest influence on the whole post-war process of the world development. Having considered the sources and facts of the Victory, the author shows advantages of the Soviet military science over the bourgeois one.

V. I. Klokov. — Partisan Movement — a Constituent Part of the Great Patriotic War. The article describes the nationwide character of the struggle against the Hitlerite invaders, elucidates the organizing and leading role of the Communist Party in development of the partisan movement.

V. N. Nemytyi. — The Party Underground Organizations at the Head of the Struggle of Working People for Failing the Plans of the Fascist Occupationists on Utilizing the Ukrainian Industry. The article deals with the activity of the underground Party organizations aimed at mobilizing working people for struggle against the economic robbery in temporarily occupied territory of the Ukraine.

G. A. Kumanev. — Consolidation of the Fraternal Cooperation of the Soviet Peoples During the Years of the Great Patriotic War. Basing on new data and achievements of home historiography the author sets himself the task of tracing the spheres of the armed struggle against the Hitlerite invaders where the fraternal cooperation of the Soviet peoples which became one of the grounds of the victory over fascism was most pronounced.

V. I. Fedan. — Along the Path of Intensification of the agriculture. On the 10th Anniversary of the March (1965) Plenum of the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union. The development of the agrarian theory by the Party and realization of measures aimed at further intensification of agricultural production are considered in the article.

Технічні редактори Т. М. Шендерович, С. С. Грабоваєва

Коректор Н. Г. Тарасівна

Відп. за вип. Завед. об'єднання 28.II.1975 р. Підписано до друку 11.IV.1975 р. Підпр. друкарський М. П. Формат 70/105 см. Друку аркушів 102. Умовно-друк. аркушів 149. Обліково-видавн. аркушів 15,95. Зал. К-31. Тираж 5472. Ціна 49 коп.

Друкарня вид-ва «Київська правда». Київ, вул. Леніна, 19.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧЕСЬКИЙ ЖУРНАЛ, № 4, 1975 г. (на українському мові). Ежемесячный общественно-политический журнал. Адрес редакции: Киев, 6, ул. Горького, 3. Издательство «Наукова думка», Киев, Реинта, 3. Типография издательства «Київська правда», Киев, ул. Леніна, 19. Подп. печать 19. Умовно-друк. аркушів 149. Обліково-видавн. аркушів 15,95. Тираж 5472. Зал. К-31.